

ЗАПИСКИ

ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО, ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНЬСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

ДР. ЮЛІЯН ЦЕЛЕВИЧ.

ЧАСТИНА І.

У ЛЬВОВІ

Накладом Товариства імені Шевченка.

З друкарні Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського

1892.

ЗАПИСКИ

ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО, ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНЬСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

ДР. ЮЛІЯН ЦЕЛЕВИЧ.

ЧАСТИНА І.

У ЛЬВОВІ

Накладом Товариства імени Шевченка.

З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського

1892.

ГРОМАДСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ-РУСИ В XIII. ВІЦІ.

I.

Українсько-руські землі, від коли застає їх історія, бачимо ми, що до політичного устрою, в становищу двоїстости. Устрій сей складаєть ся властиве з трох переважно елементів: перший елемент — се земські обивателі, „людіє“, „земля“, се-б то концентрація міст, з гегемонією головного міста („город“, „город старійший“), і громада сего міста — віче, яко її заступник; другий елемент. — се князь; третій — єго „дружина“, або інакше — „бояре“, „мужі“, „отроки;“ але єї два останні елементи, в нормальних відносинах, бувають тісно звязані межі себе й солідарні, так що взагалі у відносинах громадсько-політичних маємо дві основні групи: землю — й князя з дружиною єго. Сі-ж групи, хоч відносини їх міняють ся часами, хоч пробувають вони іноді в згоді, не злучають ся в одне тіло, не перестають почувати себе за щось окреме, відрубне одна від одної: „земство“ було само по собі, а князь (з дружиною) сам по собі, як каже один історик. У відносинах сіх двох основних груп, сіх підвалин й лежить уся вага тогочасної громадсько-політичної історії українсько-руських земель.

Родовід сего політичного устрою ми можемо вислідити по усіх українсько-руських землях, опріч початкової Русі — се-б то старої землі Полян. Ми знаємо, що усі сі землі й племена, одне за одним, підгруппули під себе київські князі; починав ся сей процес з „примучування“, екзекутивного вибирання дани, а кінчив ся на тім, що по усіх землях замість тубильної старшини, чи над нею, посаджено було князів з київського князівського дому, а єї князі забирали в свої руки земське кермо й розсаджували своїх дружинників по всіх значних посілостях землі. Та-

ким робом по всіх сіх землях князі й їх дружина (з початку) були чужі, прихожі. Такий родовід тутейшого політичного устрою може й впливав на вироблення єго двоїстости, але тільки частиною. Бо згодом прихожа князя династія осідала, жила з землею, мала її за свою питому, і земля уважала сю династію за свою природженну; в дружину все більше входили елементи місцеві, й вона ставала з часом в значній частині тубильною. Одначе двоїстість зоставалась: зоставалась через те, що се залежало переважно від інчої причини, від ознак тогочасної власти.

Що до Київщини, властиве до східної її частини, землі Полян, то всім відоме оповідання, заведене у найдавнішу літопись, про те, як опанували її прихожі князі з роду варягів-Руси й осівши утворили велику державу. Багато було писано проти сієї літописної традиції й навпаки — в оборону її, багато ще має писатись, але нам здаєть ся, що прийняти її жадним побитом не можна й треба уважати за недотенну гіпотезу тогочасних київських книжників, або й самого автора „Повѣсти времѣнныхъ лѣтъ“, вигадану за-для вияснення родоводу київської держави, бо родовід її й тоді, очевидячки, був уже незаний. Скільки можна гадати з сучасних жерел, Русь не була пародом прихожим, а тубильцями, й держава київська виробила ся поволі натуральним процесом, на самому ґрунті, з племені Полян-Руси, а не привезена звіткись. Отже, значить, тут і династія князівська, і дружина (частиною) були тубильцями з самого початку, не сторонними узурпаторами, а все таки й по Київщині бачимо ми таку саму двоїстість в устрої державному — очевидячки, се вже безпосередне залежало від внутрішних причин самого устрою, від ознак власти, як сказано.

Власть в ті часи мала характер більше приватний; адміністрація й суд вважали ся за такі-ж пожиткові речі як і мито або доходи з княжих сіл. Князь мав землю, громаду земську за объект, за жерело до вибирання своїх пожитків. Поки не було в князя доволі засобів, що-б мати свою власну дружину, доти тільки він і залежав від громади, був тільки її урядником. Скоро він заводив дружину від себе, то вже він почував себе незалежним, у єго були не тільки свої власні, окремі від громади, інтереси, але був уже й окремий, незалежний привід до їх запровадження. Дружину завше ховав князь від себе, від єго відбирала вона своє удержання, через се від його тільки вона залежала, з ним була й солідарна, а не з громадою; до громади не знала вона ніяких обовязків, ба навіть до того в якійсь мірі була чужою для неї, бо поміж дружиною завше чимало було люду сторонного, прихожого. З князем, окрім заплати, вязали дружину й однакові інтереси: князь піклував ся за те, що-б

простати свої волости, набувати нові землі, підбивати нові племена, бо ширша волость давала більш багатства й сили, спроможности до держання велелюдної дружини; і дружині се було на користь, бо разом з тим ширило ся поле для її діяльности, намножали ся уряди, й „княжий муж“ міг осягти собі більш користну посаду, поважніше становище, тай взагалі у багатого князя й дружині було лучче, бо на тогочасну думку добрий князь своїм багатством мусив ділити ся з своєю дружиною, як із спільниками, а не ховати для себе. Громаді про се простанне волостей було байдуже, бо земля взагалі мало або й зовсім з того не користувалась. Князю на користь було — з погляду фінансового — ширити свої компетенції в землі, множити своїх урядників та вводити різні „новини“ податкові. Сприяла сему й дружина — з тих же причин; але громаді се вже було прикро, й вона противила ся часом, скільки могла, а ніяк не сприяла. Таким робом князь із дружиною в своїх інтересах і відносинах до громади, до землі були солідарні, і ставали до неї часом, задля своїх інтересів, навіть у вороже становище. Але коли й не ворогували вони проміж себе, то почували себе все таки за окремі громадсько-політичні групи — князь з дружиною, як сказано самі по собі, а земля сама по собі.

Що до детального висліджування відносин сіх двох основ громадсько-політичного устрою, то ми знаємо тут взагалі дуже мало. Літописці наші дуже рідко виходять з кругу околишних справ політики й церкви, поставлень єпископів та камяних церков, княжих війн, родин та весіль — і здебільшого тільки припадково розказують нам щось про відносини внутрішні. Де що знаємо ми тільки про Київську землю за XII. в. та за Галичину XIII. в., про інші землі, про інші часи — майже нічого, а часом таки — й просто нічого. Тим то, що-б ближче вирокувати тогочасні політичні відносини, треба нам спинити ся на час коло Київщини й Галичини.

II.

По Київщині земська основа мала, як порівняти з інчими землями, значну вагу в громадсько-політичних відносинах. Силу й вплив свій вона — й її орган віче — набувають головніше за часи боротьби князів за київський стіл; тим часом як тягало ся кілька князів — претендентів, віче могло по зможі підперати своїми силами милого собі князя й вимагати в якійсь мірі од его, або й взагалі від претендентів, що-б вони задовольали его бажання. Апогей впливу й розвитку київського віча — се се-

редина XII. в.; далі, під кінець сего віку ми знову не маємо за него звісток, громада мов би вдаєть ся в апатію, не здолавши виконати своїх замірів, пригнічена тяжкими політичними обставинами.

Всяку ординарну справу веде в Київщині князь; вся виконавча власть залежить від єго. Він сам, на власну руку, провадить околичну політику, веде війни й годить ся, заводить союзи¹⁾; князь сам або через своїх мужів править суд, поставляє урядників — „тисяцьких“, „тіунів“, „посадників“, для функцій воєнних, фінансових та судово-адміністраційних, він видає закони, бере велику участь в церковних справах. Віче тільки держить загальну контролю над діяльністю князя й єго агентів і бере участь в діяльності їх тоді тільки, як вона чимсь дуже не задовляє єго. Так ми маємо, наприклад, такі случаї, де віче мішаєть ся у політику й вимагає боротьби з Половцями (1068), задержує Сьвятополка й примуше єго покорити ся князям задніпрянським; віче скаржить ся князю Ігорю на свєвольство єго урядників і добиваєть ся, що-б того не було далі; в договорах з новими князями, т. зв. „рядах“, воно теж ставить їм свої desiderata.²⁾ Окрім того князі часом дають свої внески на волю віча, що-б дізнати про погляди громади на ту чи інчу справу й здобути її допомочи.³⁾ Треба одначе зауважити, що таку участь у справах віче могло брати тоді тільки, як мало силу над князем, або той з власних своїх плянів та інтересів мав за краще уважати на волю віча чи землі; інакше приходилось терпіти та коритись мовчки до кращих обставин, коли трапить ся миліцій кандидат і спроможність до запровадження єго на стіл, намісць немилого князя.

Контролюючи княжу діяльність, мішаючись іноді в політику чи адміністрацію, віче ніколи не виявляє за весь вище показаний час змагань до того, що-б побільшити свої функції, скоротити княжі, взагалі реформувати свій політично-громадський устрій. Народні повстання того часу не мають ніколи на меті того, що-б знизити або обмежити княжу власть, а тільки переіменити непопулярного князя на більше милого; вони прямують завше проти особи того чи іншого князя, а не проти князівського інституту. Так скинувши Із'яслава 1068. р., садовлять за князя Всеслава; кличуть 1113. г. Мономаха, що-б не сів у Київі Ярослав Сьвятополкович; кличуть 1146. р. Із'яслава, що-б вигнав з Київa Ігоря, й таке

¹⁾ Тільки як би князь хотів, що-б у війні помагала єму земля своїми „воями“, земельним військом, то на се здаєть ся de jure треба було згоди й дозволу віча.

²⁾ Льтопись по Іпатєвому списку, вид. 1871 р. С.-Петербург, с 120, 172-3, 229, 324.

³⁾ Зразки тому дивись наприклад там-же с. 169—170, 243, 265.

інче.¹⁾ Ми не бачимо навіть майже ніколи (протівні випадки рідкі й маловажні), що-б віче заходилося заховати собі якісь певні гарантії, поставити князю кондиції й застерегти себе від дальших кривд. Згадаємо на зразок дещо більш характерне. Так 1097 р. Свѣтополк, князь у громаді непопулярний, хотів утікти з Київа перед находом задніпрянських князів; Кияне з причин політичних не пустили его й уступили ся за него перед тими задніпрянськими князями, але вони в сїм разі нічого не вчинили, що-б у так здатному часі узяти від Свѣтополка які небудь гарантії на дальше. Коли 1146 р. Кияне заскаржили ся Ігорю на его тіунів і те-ж були в такому становищу, що могли вимагати від князя, чого хотіли, віче допевняєть ся тільки, щоб князь сам правив суд, як що будуть які незадоволення через его тіунів, — тай по всему, а князю самому воно не ставить ніяких обмежень, кондицій („Ратша ны погуби Киевъ, а Тудоръ Вышегородъ²⁾); а нынѣ, княже Святославе (брат Ігоря), цѣлуй намъ хрестъ, и зъ (за) братомъ своимъ: аще кому насъ будетъ обида, то ты прави“.³⁾

Взагалі князя уважали за елемент в громадському устрої конечно потрібний; земля ніклувалась завше, щоб мати собі князя, й без него почувала себе дуже ніяково; — тому ми маємо в жерелах кілька зразків, досить ясних.⁴⁾

Що до відносин князя й дружини, то ми взагалі бачимо їх по Київщині завше солідарними; як виходять коли непорозуміння — то з особистих яких небудь причин, але дружина завше звязана безпосередне з князем і яко інститут ніколи окремо не виступає.⁵⁾

Зовсім інакше як по Київщині склали ся відносини громадсько-

¹⁾ Ипат. с. 120—1, 198, 230, дивись також с. 284; Лѣтопись по Лаврентіевскому списку вид. 1872. р. С.-Петербург, с. 296—297.

²⁾ Місто над Дніпром, трохи вище Київа.

³⁾ Ипат. с. 229.

⁴⁾ Так 1069 р., коли Всеслав, що Кияне наставили були собі за князя замість Із'яслава, втік з Київщини, Кияне не відважили ся бороти ся з Із'яславом, закликали до себе Свѣтослава, а як той не згодив ся, покорили ся Із'яславу. Ще виразніщий випадок маємо 1154. р., коли Метиславичі, програвши справу, кинули були Київщину: „тогда тяжко быше Кияномъ, не остьль бо ся быше у нихъ ни единъ князь у Киевѣ“, й Кияне прийняли до себе непопулярного Із'яслава Давидовича, щоби мати якогось князя. (Ипат. с. 120—2, 327).

⁵⁾ Непорозумівшись з князем, дружинник або пристає до іншого князя, або кидє зовсім князю службу — в першому разі він все таки зостаєть ся звязаний з князем, хоч не тим, а другим, в останньому разі він вже перестає бути дружинником і виступає яко частина земської громади.

політичні в Галичині — з причин історичних. Історія сего краю більш менш відома нам з кінця XI. в. Викинувши боротьбу Давида Ігоревича й Святослава київського з Ростиславичами 1098—1099 р. й аж до Володимира Ярославича (од 1187 р.) ніхто не квапився забрати Галицьку землю, за весь майже XII. в. (до того-ж Володимира) ми маємо тільки два випадки боротьби за столи між князями галицькими (Володимирка з Ростиславом, а потім з сином Ростислава — Іваном Берладником.¹⁾ Княжий рід галицький був не велелюдний і на останку всі галицькі землі держав сам один Володимирко, а по нему — Ярослав. В таких обставинах громада не мала случая, щоб брати участь в справах політичних і розвинути свою діяльність. До того князі галицькі, дуже талановиті що до справ політичних, набули собі велику силу, широкі засоби, й мали спроможність зовсім віддалити громаду від політики й панувати без громадської контролі; так воно й стало ся. О половині XII. в. ми бачили ще рух у громаді: кілька раз вона захожуєть ся, що-б наставити намісьць Володимирка свого популярного кандидата кн. Ростиславича Берладника, але сі бажання не справділись, за їх тяжко скарано, й Володимирко мабуєть ужив усіх заходів, що-б надаліше знищити такі змагання громади.²⁾ Віче зовсім занепало, перевелось по Галичині.

Але натомість постав князям інчий суперечник — боярство-дружина. В боротьбі з громадою князі сперали ся на дружину; коли громаду було вовсім підбито й усунено від справ політичних, не стало спільного противника — не стало й стимула до солідарности князя з дружиною. До того по Галичині бояре самі по собі набули великі засоби: через малолюдність княжого роду всі, й найважійщі, посади, які по інших землях звичайно віддавано князям, займали по Галичині бояре (так вони мали в держанню значні міста, як Перемишль, Звенигород). Боярство галицьке було переважно не перехоже, а осіле; займаючи різні уряди, часом за кілька поколінь, воно прибрало значні маєтності, великі кошти, ховало власні свої дружини; а через богацтво, як і через держання урядів, мало по місцевостях значний вплив на людність. Набутком усього сего було, що тим часом як по Київщині дружина стоїть завше в непоріжняному звязку з князем, в Галичині вона виступає самостійно, яко окремий елемент громадський.

Коли почали ся непевні часи пісьля смерти Ярослава, а потім Романа, громада відгравала дуже не значну ролю в боротьбі партій й уся-

¹⁾ Ипат. с. 226, Strykowski. Kronika I p. 189.

²⁾ Ипат. с. 226, 342.

ких політичних завірюхах; здебільшого вона пасивно приймала на-бутки сієї боротьби, сумирно корилась усякому господарю часу. Жерела доволі виривно виявляють, що вона сприяла найбільше своїм природже-ним князям, але атрофірована попередньою княжою самовластною полі-тикою, вона не вмів виступити за них рішуче та до того — треба при-знатись — і Романовичі не вміли очевидячки спертися на сю підва-лину. Головну роль відгравають бояре, як ляльками перекидаючись князями, шукаючи кандидатів найбільше здатних до запровадження своїх політичних плянів. Які були сї пляни, зовсім виразно виявляє сучасний літописець, розказуючи, як бояре галицькі „Данила княземъ собѣ на-вываху, а самѣ всю землю держажу“¹⁾; мати князя тільки для приліки й на власну руку, по своїй волі порядкувати землю — такі були зма-гання боярства. Декому з них удавалось на якийсь час і „вокняжити ся“²⁾ але княження сї були ефемерні: перешкаждала боротьба партій й особисті інтриги, втручання сторонних державників; до того, що дуже-важно, — бояре не мали, знать, за собою запомоги від громади, раз — через ту-ж таки її атрофію, друге — що вони, здається, й недбали про популярність, піклуючись тільки про власну користь й збогачення своїх клієнтів. Принаймні літописець (правда, що прихильний до кня-зівського роду), оповідаючи про їх порядкування, каже, що бояре „гра-бували землю“.³⁾ Тим то громада, хоч пасивно доволі, але все таки більш підперала Данила, ані-ж бояр: одного князя було легше задово-лити, ніж сїх урядників-аристократів, вже попередю відірваних від гро-мади, відбіглих усяких моральних з нею звязків.

Скільки можна гадати, Київщина й Галичина з погляду громадсько-політичного устрою були мов би полюсами на тогочасній Україні-Руси; в першій громада набула найбільшого на той час (хоч абсолютно все таки не великого) впливу на справи земські; в Галичині вона була, здається, більш як де пригнічена, атрофірована й княжа власть, поки не повста-ло боярство, набула найбільшої сили. Інчі землі українсько-руські зай-мали посередні становища між сїх двох полюсів. Комбінуючи звістки про їх, не маємо причини думати (хоч не завше можемо те конечне за-фактувати), що-б княжа власть мала тут де небудь таку абсолютну пе-ревагу, як по Галичині. З другого боку, дуже мале число звісток про діяльність громади, хоч залежить перш усього від загального напрямку

1) Ипат. с. 525.

2) Ипат. с. 488, 489, 525 і т. п.

3) Ипат. с. 525.

літописців, все таки надає думку, що віче тут не було так розвинене, як у Київщині. Се могло залежати від різних причин: або земля жила в згоді з князем і не мала припадків до протестів та боротьби (так і по Київщині ми не знаємо нічого про діяльність віча за часи декотрих популярних князів, як Мономах і син его Мстислав); або бракувало сили і енергії у громади; або князі не сприяли такій участі громади й нищили її по змові. По кожній майже землі знаходимо ми свою природжену династию, котрої земля тримаєть ся, підпирає її й противить ся претенсіям сторонних претендентів. Незадоволені яким небудь князем громадяне шукають собі більш симпатичного кандидата; боротьби чи ворожнечи з княжим інститутом ми не помічаємо. Так по Переяславщині люде за часи боротьби Юрія з Із'яславом Мстиславовичом сприяють Юрію („Гюрги намъ князь і свой, того было намъ искати и далече“¹⁾), беруть собі князів з его сімї замість Із'яславичів і живуть у згоді з ними. У Чернігівців своєю питимою династією був рід Святослава Ярославича, земля очевидячки тримаєть ся его й підпирає в его боротьбі проти претенсій рода Всеволодового; тут ми маємо властиве тільки одну звістку за діяльність віча: коли 1138. р. військо князя київського Ярополка облягло Чернігів, і князь чернігівський Всеволод хотів уже тікати до Половців, віче затримало его й примусило покорити ся Ярополку, що-б заховати землю від руйнування; се властиве єсть така-ж контроля віча, про яку ми казали вище.²⁾ Подібно до того на Волині щиро тримають ся роду Із'яславого (з Мономаховичів), а Турівці підпераяють нащадків Святлополка Із'яславовича (київського).³⁾

III.

Оглянувши таким робом громадсько-політичні відносини по всіх землях українсько-руських, ми нігде — до XIII. в. — не знаходимо в жерелах наших принципіальної боротьби громади з князем, змагань до реформовання княжої власти, обмеження або зниження її. Щось інче бачимо ми по Галичині, але й там змагаєть ся не громада, не віче, а бо-

¹⁾ Ипат. с. 255, 267,

²⁾ Ипат. с. 141, 160—1, 216; див. Исторія Сѣверской земли Д. Багалія с. 277, 279.

³⁾ Тільки хіба за допомогою люду й міг відбити ся Юрій Ярославович турівський від нападу кн. київського Із'яслава Давидовича й Мстиславовичів 1158. р. — Ипат. с. 337—338.

ярство, і воно в сім разі не було заступником громади. Так і дійсно воно може було скрізь по українсько-руських землях, що громада не боролася тоді з княжою властю; але се жадним побитом не наводить, ніби громада була зовсім задоволена своїм княжим *statu quo* й ніяких поліпшень не бажала — зовсім навпаки! Не кажу вже за поодиноких непопулярних князів — відносини громади до їх виявляли ся, наприклад, по Київщині грабованнем їх дворів після смерти — але й взагалі, за малими винятками, як тільки були ще вони, громада була мало задоволена сучасною громадсько-політичною організацією. Ми частенько знаходимо по наших і по дальших північних землях, де князі київської династії утворили подібний же устрій громадський, — заскарження громади на неправий суд, на тяжкі „продажи“, се-б то грошеві кари, на княжих урядників. Заскарження йдуть через весь час, починаючи від тих Деревлян, що надумали ся з сіх причин забити князя Ігоря („аще не убемъ его, то вси ны погубить“¹⁾), і до того північного книжника XII. в., що навчаючи людей корити ся князю, докоряє їм, що вони не знають писанія: „идѣже законъ, ту и обидѣ много“ (де закон, се-б то взагалі всяка власть, порядкування, там мусять бути неправда²⁾), або преславного мудреця Данила (т. зв. Заточника), що навчає: не держи собі двора коло княжого двора, не держи села коло княжого села, бо тиун (се-б то княжий), як той огонь з трута, а рядовичи (низчі урядники) — іскри.³⁾ Таким способом думка про власть для сучасного чоловіка безпосередне вязала ся з думкою про кривду, утиск; власть і утиск ставали в якійсь мірі ніби синонімами. Ще більше скаржили ся на те, що князі в своїх спірках, „которах“, недбали зовсім про добробут народний, затыгали за-для власної користи свої волости до війни, грабували землі та наводили на їх усяку дич степову — се було боляче місце сучасної громади.

Звичайно більше чи менше задоволення чи не задоволення, більша чи менша популярність князя залежали від его вдачі й талановитости, але були тут і загальні причини. Перш усього залежало тут від тієї дво-

¹⁾ Ипат. с. 34.

²⁾ Лавр. с. 351.

³⁾ Я подав сі вирази, як більш характерні, хоч вони відносять ся властиве до земель не українських, але як подавало вгорі, в устрою громадсько-політичному тих земель було багато подібного до земель українських; порівнявши наприклад оповідання літописця за князювання Всеволода Ярославича київського († 1093), оповідання агіографів за Святослава Ізяславича, Науку Мономаха й т. інше, переконаємось, що сі вирази можна прикласти й до українських відносин.

їстости громадсько-політичного устрою, від окремности князя й громади. Громада хотіла, що-б її можна було здати ся на князя, але як се було можливо, коли з князем заходили принципіяльні ріжницї, коли князь мав свої окремі інтереси та щей до того свої окремі, незалежні приводи до їх виконання. Князь, як то доводили ми вже вище, хотів би зібрати як найбільше земель для себе, для дітей, і для сего збирання витягти як найбільше засобів у громади — громаді се збирання було мало цікаво й проводити его своїм коштом, своїми силами було їй зовсім не охота. Князь хотів би пересісти з сего стола на вищий, славніщий, а на свому сучасному осадити сина чи кого там, і він допевняв ся, що-б завести й громаду у сю боротьбу, що-б і вона узяла в їй участь — громаду се зовсім не обходило, і т. і.

Друга причина була ось яка: рідко де траплялось так, як от у Галичині, що князівство переходило від батька просто до сина безпосередне. По інших землях стіл переходив або по черзі від однієї сімі до другої в тійже династії — от як чернігівське князівство переходило по черзі з сімі Олега Святославовича до сімі Давида Святославовича й навпаки, а пізніше также чергували сімі Всеволода й Святослава Ольговичів, або — як по Київщині та Переяславщині, — князівство здобували князі з далеких чужосторонних династій. В Київщині, наприклад, всякий князь добре знав (се найбільше відносить ся до часів пісьля Мономаха), що сину свому стола передати ему не вдасть ся, що хіба через кілька десятъ літ доведеть ся тому сину долізти київського стола, а тепер, пісьля смерти, здобуде сей стіл (як ще за життя не перехопить) князь з якої небудь чужої, ворожої династії — пісьля Смольнянина Черниговець, пісьля Волинця — Ростовець. В таких обставинах слабшав звязок князя з землею, з громадою, пропадали, менчали стімули до того, що-б дбати ему про добробут земський, народний; князь почував себе мешканцем на час, чужим у землі. Новий чужесторонній князь часто нищив те, що робив его попередник; не було сталости, консеквентности в громадських відносинах. Всякий князь наводив з собою своїх дружинників-земляків, чужениць, що не знали ані тутешних обставин, ані звичаїв, що не були звязані з землею жадними моральними звязками, не мали жадних моральних перешкод до самовольства й власного пожитковання.

Цікавий з погляду сієї ріжницї, браку солідарности у князя й віча маємо епізод з історії Київщини. Із'яслав Мстиславович був певне один з найпопулярніших київських князів; коли Юрий побив его 1149. р. під Переяславом, він з братом Ростиславом обернув ся до київського віча за новою допомогою, хоч саме перед тим обманув був громаду, бо

здобув собі попередню запомогу тільки з тим, що не доведе діла до війни, а сам навпаки викликав крик до бійки. „Господина наша князя! одказало віче“, не погубита насъ до конца. Се нынѣ отци наша и братья наша и сынови наши на полку, они изомани, а друзи избъени и оружие снято. А нынѣ ать не возьмутъ насъ на полонъ, поѣдита въ свои волости. А вывѣдаета, оже намъ съ Гюргемъ не ужити; аже по сихъ днехъ кде узришь стягы ваю, ту мы готовы ваю есмы.“¹⁾ Ізяслав з Ростиславом з тим поїхали геть.

Ся відповідь віча єсть гіркий докір і самому Із'яславу й тогочасному княжому устрою: саме перед тим князь обманив з своєї користи людий, віче муїло сердитись на єго й з ним разом воно признає, що Із'яслав для їх все таки князь найкращий — кращого нема. Слова віча: „господина наша князя, не погубита насъ до конца“ — можна-б поставити епіграфом тогочасних відносин князя й громади.

При таких обставинах, муїмо спитатись, що-ж примушувало, нахилило громаду годити ся з княжою властю, ба навіть тримати ся її часами дуже гаряче, як то наводять згадані вище зразки. На се можна знайти кілька причин — я вилочу ті, які мені здають ся більш певними, виразними.

Перш усього деякі князі своїм тактом, чи приємним особистим характером вміли якось таки зменчити, закрити перед очима громади ті аномалії устрою й придбати популярність, так наприклад було в Київщині з Мономахом, Із'яславом і т. ін.

Усякий князь мав у громаді свою особисту клієнтелю, своє стороництво. Дружина єго як не уся то хоч частиною була з родів місцевих — вона, значить, теж мала якийсь вплив у громаді. Таким робом князівсько-дружиний устрій сам по собі якусь частину громади мав за собою.

Далі, в усякому концентрованому організмі громадському мабуть знайдеть ся якась частина громади, для котрої ся концентрація користна. З'єдноченне в одну землю города з пригородами, наприклад, могло бути до смаку людности города, як не всій, то частині, бо підбивало під вплив города пригороди; воно могло бути користним з поглядів торговельних чи промислових; воно давало більш засобів боронитись спільними силами. Тим часом, як мені здаєть ся, з'єдноченне міських округів в одну землю, з геґемонією „города“, формувалось, може хіба з якими винятками, князівсько-дружинним устроєм. Перед запровадженнем сего

¹⁾ Ипат. с. 268.

устрою міські округи вязали ся тільки спільними географічними, етнографічними, торговельними зв'язками, але ці зв'язки були більш моральні або припадкові, не виявляли ся в реальних формах. Укладали ся ці округи в більш менш щільну, з'єднану цілість тільки тоді, як з'являла ся дружина з князем; князь з дружиною були властиве ферментом концентрації. Але чи с'як, чи так воно було що до родоводу, але в тогочасних обставинах як би не стало князівсько-дружинного устрою, то се був би кінець і земської концентрації. Віче земське, чи віче „города“, що було майже однакове, не мало органів виконавчих, через які-б воно могло правити своїми пригородами з їх вічами, тим більше — своїми анексами. Концентрація земська держалась княжими урядниками — єго дружиною. Без них міські округи мусіли-б знову розпасти ся, розділити ся, й землі не стало-б.

Але що чи не головніше — в тогочасних обставинах спекати ся князівсько-дружинного устрою було дуже трудно. Рід с'єв. Володимира уважав мов би за свою привілегію, чи монополію, що-б князувати в землях руських. Земля без князя була наче-б *res nullius*, на яку князь, що перший трапив ся, міг би заявити й заявив би претенсії. Тим то між інчою земля й піклувала ся, що-б завше мати князя, що се в якійсь мірі обороняло її від сторонних претенсій. Повстати на устрій княжий — се значило — викликати на боротьбу не тільки отсего свого князя, а — можна сказати — усю княжу силу земель руських. Се в тогочасних обставинах було тяжко.

Розпочати боротьбу з княжою інституцією, що-б обмежити її власть, обставити певними кондиціями, розпротати функції віча й додати єму органів виконавчих — се був би самий кращий, самий користний напрямок в тогочасній ситуації, але такий напрямок вимагав чималого політичного розвитку, сталости й такту й великої солідарности в діяльності громадській — сего всего бракувало. На довгий політичний процес не ставало снаги. Натомісць громада марила здобути собі такого князя, що-б за їм і догляду не треба було, що-б він сам „добра хотів усім серцем Руській землі“;¹⁾ а не можна було здобути-й вона корилась, незадоволена і нездатна до поліпшень, не милому князю, ждучи кращих обставин, милійшого кандидата.

¹⁾ Ипат. с. 368.

IV.

Така, як здасть ся з студійовання жерел, була політично-громадська ситуація, загальні відносини до XIII. в. В XIII. в., найбільше о половині єго, помічаємо ми відміну в відносинах, таку, що по деяких місцевостях України-Руси знати дуже енергічне змагання громади до скасування устрою князівсько-дружинного.

Річ дуже важна, але на превеликий жаль ми дуже мало знаємо за сей рух. Се через те, що ми не маємо такої літописи чи інчого жерела, яке-б виходило з серед прихильників сего устрою або хоч з самих тих місцевостей, де був він. Літописи, які ми маємо, писали ся по інших, більш або менш відлеглих місцях, писали ся прихильниками князівсько-дружинного устрою, для котрих противний рух був не симпатичний, ба навіть не зрозумілий; їм було не мило говорити про єго, й вони хіба випадково промовили за него кілька слів, з powodu боротьби своїх князів з сїм устроєм. До того в життю сїх безкняжих громад було зовсім мало такого, що могло-б звернути на їх увагу сторонного письменника; житте се йшло тихо, — мирно, без незвичайних, крикливих вияв, випадків. Отже не диво, що ми маємо за сей рух тільки всего, що кілька дрібних, поріжнених відомостей, не знаємо навіть добре єго району, ані того, як ішов, розвивав ся сей процес, як організували ся в нових обставинах громади — взагалі більш маємо гадати, ані-ж на певно констатувати, хоч саму істоту сего руху, єго головне прямування, загальний єго характер можна, нам здасть ся, зафактувати зовсім певне й рішуче.

Перш усього на сій стежці знаходимо ми преславних Болоховців, що задали таку добру загадку історикам Русі¹⁾. Виступають Б о л о х о в ц і по перший раз коло 1232—3 років: королевич угорський Андрій розпочав похід на Волинь на Данила; похід сей не вдав ся; нам цікаво те, що літопись, оповідаючи про союзників Андрія, каже, що з ним був Олександр Всеволодович, кн. белзьський, Гліб Зеремієвич, , инни (се-б то декотрі) князи Б о л о х о в ь с ц и ⁴ и Угорь множество.²⁾

¹⁾ Важніці розправи за їх такі: проф. Дашкевича: Болоховская земля и ея значеніє въ русской исторіи (в Трудах III археологичн. з'їзду (київського), т. II-й окремо. єго ж: Повійшіє дѣятели о Болоховѣ и Болоховцѣхъ (Київські „Университетскія Извѣстія“ р. 1884 кн. IV-й окремо) — тут подано й перегляд літератури що до сїєї справи, й Молчановського — Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г. (ті-ж Университетскія Извѣстія 1883—4 р. й окремо).

²⁾ Ипат. с. 511; оповідає ся про се під 1231 р., але хронологія галицько-волинської літописи не має жадної ваги; сего року Михайло Всеволодович, що збираєть ся в сему епізоді йти на Київ, на Володимира Рюриковича, був ще з ним приятелем — див. Лавр. с. 434.

Потім виступають вже коло 1235 р.: коли Данила побито в Київщині й боярство на якийсь час виперло его з Галича, от у сей час галицькі бояре „и вси Болоховецки князи съ нимъ“ напались на волинські волости Данила, повоювали береги р. Хомори (тече у Случ з лівого боку) й пішли до Каменця¹⁾, але потім повернули назад. Данилові бояре, відобравши запомогу, нагнали й забрали їх у полон. Михайло, кн. чернігівський й Ізяслав (роду з князів, мабуть, смоленських), що сидів тоді у Києві, вимагали у Данила, що-б він пустив сіх вязнів, але той на се не згодив ся²⁾.

Після того літопись якийсь час мовчить за Болоховців, аж вони з-являють ся знову вже після знаходу Батия, в 1242 - 3 роках: тоді Ростислав Михайлович, борючись з Данилом, „собра князѣ болоховьскыє и останокѣ Галичанѣ, приде ко бакотѣ,“ але его відбито; Ростислав пішов за Дніпро. Тоді Данило напав ся на князів болоховських: „градѣ ихъ огневи предасть и гребля ихъ роскопа... Даниль же възма плѣнитъ многъ врати ся, и пойма грады ихъ: Деревичѣ, Губинѣ и Кобудѣ, Городѣцѣ, Божескый, Дядьковѣ. Приде же Куриль, печатникъ князя Данила, со трейми тысящами плѣщець и трейми сты коньникѣ, и вѣдасть имъ взяти Дядьковѣ градѣ. Оттуда же плѣнивъ землю болоховьскую и пожегъ, оставили бо ихъ Татарове, да имъ орють ишеницю и проса; Даниль же на нѣ болшую вражду держа, яко отъ Татарѣ болшую надежду имѣаху“. При сему літописець згадує, що Данило був виручив болоховських князів, коли вони зайшли були в волости Болеслава, князя мазовецького, й той забрав був їх; Болеслав не хотів попередити їх пустити, кажучи, що вони „суть особнии князи“, а не підданці Данила, але за подарунки пустив їх; се тепер літописець пригадує болоховським князям, яко кару за їх невдячність³⁾.

В останній раз Болоховці з-являють ся в 50 роках XIII. в.⁴⁾ Данило розпочав похід на землі, що безпосередне підлягали Татарам, і тоді „воевахуть людѣ Данилови же и Василкови Болоховѣ“, та мабуть не

¹⁾ Се, мабуть, єсть сучасна Каменка на Случі, на північ від р. Хомори, — див наприклад: Барсова Географія начальшой лѣтописи с. 288—290.

²⁾ Ипат. с. 516; тут оповідаєть ся про се під р. 1235, на сей раз дата правдоподібна, бо се трапилось скоро після київського погрому (Михайла й Ізяслава), а той був 1235 р. — див. літопись Новгородську першу — Полное собр. лѣтоп. III, с. 50.

³⁾ Ипат. с. 526—7.

⁴⁾ Випадок сей трапив ся як видно з Галицько-волинської літописи, після коронації Данила (1253 р.) й перед знаходом Бурундая (1258 р.); в літописи стоїть він під 1255 р. Див. за се Дашкевича Княженіє Данила Галицького с. 85 і 99.

примусили їх корити ся, тільки після похода Шварна Даниловича, на весну, — „придоша Бѣлобережцѣ и Чарятинци и вси Болоховци къ Данилу“¹⁾).

Отсе й усї звѣстки за Болоховців у XIII. в., раніше у XII. в. — згадуєть ся тільки Болохово: Володимирко, йдучи на Київ, „перешель Болохово, идеть мимо Мунарєвъ къ Володарєву“²⁾. Ті сїм болоховських міст, що подано вище, більше ніде не згадують ся, окрім Божського, але Божський — се теж загадка; їх було очевидячки кілька на Україні.

Чимало сперечали ся з того, де жили Болоховці. Найбільше розповсюжений і на мою думку — правдоподібний, ба навіть певний, єсть вивід проф. Дашкевича: на його думку, Болоховцями звали ся мешканці по обох боках горішньої Случи, на південь від Хомори, й по лівому боці Бога, межі р. Десни й Межибожа. Тут справді єсть місцевости Губин, Кудинка, Деревич, з давними городищами; дуже правдоподібно, що се й єсть болоховські міста Губин, Кудин і Деревич³⁾.

Про сю територію ми дуже мало знаємо взагалі; нічим вона не визначаєть ся в попередні часи; ми не знаємо навіть, яка етнографічна основа була тієї людности — чи деревлянська, чи яка інча. В XII. в. ся місцевість належала до Київщини й належала до того уділу її, котрий складали Котельниця (на р. Гуйві, допливі Тетерева), Божський. Межибоже й ще якісь два міста, на ймення нам не відомі. Незвичайна політика Болоховців XIII. в. надавала деяким ученим думки, що то були люде не славянського роду. Так Зубрицький і проф. Шараневич мають болоховських князів, чи й усїх Болоховців за зручених Половців⁴⁾, а Петрушевич, Калужняцький — за Волохів⁵⁾. Одначе, як справедливо доведено, ніщо в жерелах наших не натякає, що-б Болоховці не були тубільцями; побутом своїм вони ніяк не відрізняють ся від інших обивателів України-Руси⁶⁾. А ргіогі можна гадати, що тут, на окраїні залюднених місцевостей, оселяли також турецьких, половецьких, торських, пе-

¹⁾ Ипат. с. 555.

²⁾ Ипат. с. 278. Мунарєв не відомий, Володарєв — се Володарко на Роси. Болохов радуєть ся ще в Ипат. с. 376, але по других списках натомість — Борохов,

³⁾ Кудінка — на Богу, Губін на межі повітів Староконстантинівського й Новоград-волинського, Деревич — Новоград-волинського; див. Новѣйшіє домьсли с. 25—26 (окремого видання).

⁴⁾ Зубрицького Исторія Галицко-Русскаго княжества III с. 138, Шараневича Исторія Галицко-Володимирекой Руси с. 104.

⁵⁾ Дивсьє за се Новѣйшіє домьсли Дашкевича с. 5 й далї,

⁶⁾ Про се дрібніше диви ся в Дашкевича — болоховская земля с. 71—3 (в Трудах)

чеїжських приходців, так як і на Пороссю, хоч на се й нема ніяких доводів по жерелах. Що-ж до звичайного політичного напрямку Болоховців, то він залежав певне не від етнографічних причин, а від тих громадських обставин і відносин, які я силкував ся виложити в попередних словах; такий же політичний напрямок бачимо ми в той час і по таких містах, де вже жадним чином не можна гадати про якихось чужеродців — отже нема чого з сего powodu й Болоховців повертати та Татарів чи Волохів.

Чимало гадано було про родовід князів болоховських: декотрі мали їх за князів з дому сьв. Володимира, властиве з Ольговичів, уважаючи на те, що Михайло Всеволодович зве їх „братією“ (але се єсть річ маловажною); інші уважали їх за нащадків первістних, тубильних князів місцевих, що заховали ся тут якось, під властю дому сьв. Володимира, аж до XIII. в. Ті мають їх за бояр галицьких, що примостили ся тут князувати, як про те піклували ся вони й по Галичині. На останку деякі уважають їх за людей виборних, громадських, таких „ліпших людей“, „старців людських“, „старійшин градських“, які колись порядкували по громадах в часи передкняжі.

Не будемо спиняти ся тут і дрібязково переглядати всі отсі гіпотези¹⁾. Для нас вагу мають ось які подання жерел: болоховські князі всі рази з-являють ся в звістках наших в гурті, купою, й-що незвичайне — літописець їх ніколи не називає по йменням, по батькам, як то має звичай з інчими князями. Князі сї дуже завзято борють ся з князем Данилом — головним заступником князівсько-дружинного устрою на тогочасній Україні-Руси. Вони піддають ся добрею волею Татарам і вповоають на їх в своїй боротьбі з Данилом. Вони очевидячки мають за себе громаду, суть її заступниками й провадять свою політику в згоді з її бажаннями²⁾. В останній звістці болоховських князів вже не чути, але болоховська громада провадить ту-ж саму політику, що й попередю. Нігде не видно дружинного елемента.

Розмірковуючи й комбінуючи сї подання, треба признати, що болоховські князі й громади, як порівняти їх з тими загальними громадсько-політичними відносинами України-Руси, які висловлено в горі, становлять

¹⁾ Перегляд їх — в тій розправі проф. Дашкевича Болохов. с. 94 і далі.

²⁾ Се зовсім виразно виходить з того, що балагаючи за підданство Болоховців Татарам, літописець потім переходить до князів, яко до чогось відрізного, нового („князь же ихъ изъять руку Болеславлю“) й тим дає знати, що політика, за яку він перед тим казав, була громадською, а не княжою тільки.

якусь нову, відмінну прояву. Хтоб не були з себе болоховські князі, вони, очевидячки, були князями не дружинними а земельними, такими, що стояли в безпосередньому звязку з громадою, залежали від неї. Громади борються ся що є сили з системою князівсько-дружинної земельної концентрації й задля сего запобігають Татар. Вони, очевидячки, порвали звязки з князівсько-дружинним устроєм. А як нове вино в старі міхи рідко доводить ся вливати, то більш, мені здаєть ся відповідним обставинам й поданням жерел буде признати князів болоховських за людей громадських, виборних, а не за князів з династії Володимира або бояр галицьких (щоб заховали ся до тих часів старі земельні князі — то не досить правдоподібно). Добре наведено аналогію князів болоховських з „князями“ се-б то старшинами сільських громад волоських, й пізнішими „вотаманами“ подільських громад¹⁾; як і вони, болоховські князі могли бути виборною громадською, міською й сільською, старшиною, тим паче, що на не великій території, яку ми обмежили в горі, їх було чимало. Що в останній звістці про болоховських князів не чути, то се можна так розуміти, що через малий вплив їх не було відко: поза громадою, або так, що інституція княжа (хоч би й князів земельних) згодом пропала тут й порядкувало саме тільки віче.

Як се трапило ся Болоховцям вибити ся спід князівсько-дружинного устрою й земельної концентрації? Се можна пояснити так: Болоховська територія лежала в кінці XII. й початку XIII. в. на межі трох князівств: київського, волинського й галицького. За часи тієї завірюхи, що розпочала ся на Україні з кінцем XII. в., а ще більше — після смерти Романа, коли не стало дужих князів ні по Київщині, ані на Волиню, ні по Галичині, болоховській Україні, легше, як кому, було вибити ся спід князівсько-дружинної земельної концентрації й заснувати інчий устрій. Болоховці якось зуміли скористуватись з обставин і зробили се.

V.

Але не скрізь по Україні обставини складали ся так здатно, як у Болоховців. Через се по інших місцях рух проти князівсько-дружинного устрою бачимо ми тільки за часи Батневого походу. Сей нахід татарський, скільки можна гадати, мав великий вплив на громадські відношення. Хоч вагу его задля залюднення, економічного добробиту здебіль-

¹⁾ Див. Дашкевича Новітшіє домислы с. 15, Молчановского ор. с. с. 158, 161. Записки товариства імени Шевченка том I.

шого в науці побільшувано, — він, наприклад, не обернув в нівець Київщини, як то гадають, а мабуть і Переяславщини, принаймні на се ми не маємо певних доводів¹⁾ — але все таки Татари нарobili превеликого шелесту. Паніка йшла поперед ордами Батия, сила народу тікала перед ними; здавало ся, що весь попередній устрій громадський, всі попередні відносини йшли на нівець, гинули на віки. Князі покидали свої волости, дружина розтікала ся то-ж — як не вся, то в значній частині. Таким чином людність, чи переважна більшість її (бо подекуди може й держали ся залози княжі) вислобожена була з звичайних пут князівсько-дружинного концентраційного устрою; руки на сей час були в неї вільні. Татарська сила здавала ся такою незмірно великою, що тільки-б запобігти їй, схватись за неї — й здавалось, що вже не то що князь, а й ніяка сила на землі тоді не страшна.

Незадоволення князівсько-дружинним устроєм і земською концентрацією, очевидно, було по деяких місцях велике; впливу князя й дружини на громаду на той час не було; причини, сторонництва, які підперали той устрій, чи підупали подекуди, чи переможені були противними, чи знищились на той час. Там де складали ся так обставини, громади користувались з татарського находу, заводили з Татарами зносини, віддавали ся їм у безпосереднє підданьство, щоб тим здобути собі убезпечення від руйновань, опіку й оборону від своїх попередніх князів й утворювали новий устрій.

Ся реформа властиве була тільки поворотом до старого, передкняжого устрою. Земля знову рознадала ся на місцеві округи, міські й сільські, незалежні, звязані тільки спільними інтересами, почутєм спільної народности, і таке інче. Громада кожна незалежно порядкувала в себе, через своїх органів. Стану дружинного нема; князь де й єсть, через се підлягає зовсім впливови громади.

Для Татар ся реформа була користна — такий устрій для їх був безпечніший: окремі місцеві громади не мали такої спроможности до оборони, до опору, як сконцентрована земля, з князем, з дружиною. Отже з сього погляду вони мали сприяти такій реформі. Татарська-ж протекція не була тяжка для громад, бо у внутрішні справи Татари не мішались, ходило їм тільки о вибранє дани; й ся дань була чи не лекша від княжої.²⁾

¹⁾ Що до сего — дивись Монографія В. Р. Антоновича т. I, с. 224 й далі.

²⁾ Принаймні літописець в поданому в горі епізоді (Шпат. с. 586) каже, що Болоховці давали дань Татарам пшеницею й просом — така дань навряд що-б була тяжка; а що княжа дань була не дегенька, за те свідчить відомо розпись дани (сріблом) кн. Ростислава Смоленського — Князівство смоленське, не так велике, виносило

Такі думки про реформу подають небогаті подання жерел, як їх скомбінувати й порівняти з відомостями за попередні й пізніші часи. Переглянемо тепер подання жерел наших. Перше місце мусить зайняти тут оповідання Галицько-волинської літописи про похід Данила „противу Татаромъ“. Про єго згадувано вже й вище, тепер подамо єго, як дуже важне, цілком усе:

„По рати же кремянецкой куремсинѣ, Даниль въздвиже рать противу Татаромъ. Сгадавъ съ братомъ и со сыномъ, посла Деонисия Павловича, взя Межибожье, потомъ же воевахуть людье Данилови же и Василкови Болоховъ, а Лвови Побожье и люди Татарьскыя. Веснѣ же бывши посла сына своего Шварна на Городокъ, и на Сѣмоць, и на вси городы, и взя Городокъ и Сѣмоць и всѣ городы сѣдящія за Татары, Городескъ и по Тетери до Жедечева. Възвягляне же сольгаша Шварнонѣ, поемше тивуна не вдаша єму тивунити; Шварно же приде, поймавъ городы вся, и по немъ придоша Бѣлобережцѣ и Чарнятинци и вси Болоховци къ Данилу. Присла же Миндовгъ къ Данилу: „пришлю къ тобѣ Романа и Новгородцѣ, абы пошелъ къ Возвяглю, оттуда и къ Кыюву; и срече срокъ во Возвяглю.“¹⁾“

Нісьля сєго розказано про похід Данила й облогу Звягля. Наперед Данило послав Шварна й із ним 500 рати; „грожанѣ же видивши ратныхъ мало со князейъ, сѣбяху ся, стояще на градѣ“. Коли-ж прийшов Данило з усїм військом, Звягляне перелякались, „и не стерпѣша и здашася“. Але Данило спалив зовсїм місто, а людей розділив і роздав синам — Шварну й Льву. Не відібравши помочи від Мендовга, Данило далі на Київ не пішов, а вернув ся із Звягля до дому.²⁾

Літописець, оповідаючи про єю кампанію Данила, називає її „ратію противу Татаромъ“. Тим він дає знати, що місцевости, на які розпочав рать Данило, підлегли безпосередне Татарам. Деякі з сїх міст на певне відомі, інчі — ні; Звягель єсть сучасне місто Новоград-Волинський, на середній Случі; за Білобережє уважають білі береги горішньої Случи; здаєть ся й Городок із Семоцем були десь коло Случи. Городескъ єсть село на Тетереві вище Радомисля, Жедечев десь, мабуть, був на вершині Тетерева. Таким робом з сєго подання літописи виходить, що гро-

---

однієї дани, опріч судових й інчих побічних доходів, більше 3 т. гривен (по пів фунта) грамота видана в „Дополненія къ актамъ историческимъ“, т. I. Н. 4, також в Христоматіи проф. Владимірського Руданова, ч. I.

¹⁾ Ипат. с. 555.

²⁾ Ипат. с. 556.

мади, які безпосереднє підлягали Татарам, в той час, се-б то в 50-х роках XIII. в., займали територію по середній та горішній Случи, також Тетереву й горішньому Богу. Літописець називає тих, що жили коло Богу, „людьми татарськими“, а тих, що мешкали на північ, в районі Случи і Тетерева -- „городы, сѣдящия за Татары.“ Проф. Дашкевич уважає се за політичні терміни й думає, що була різниця в відносинах до Татарів мешканців південних і північних¹⁾; що до термінів, то хто ще его зна, але зовсім може бути, що така різниця в відносинах була й справді. Нігде одначе не бачимо ми ані залог, ані урядників татарських. Підлягали сі громади Татарам, очевидячки, доброю волею: вони зовсім не хочуть вертатись під руку Данилови. Болоховців кілька раз „примучено“, а вони все таки пручають ся й вибивають ся спід власти Данила. Зв'язляне під натиском мусіли прийняти до себе тивуна від Шварна, яко ознаку своєї підлеглости, але се була тільки викрутка: вони не дали ему порядкувати, й тільки переважна Данилова сила примусила їх здати ся на его ласку. Всі громади борють ся з Данилом, знати, кожна на власну руку; вони окремі й самостійні, між ними не видно іншого зв'язку, окрім солідарности з причини спільних інтересів. В їх ніде не виступають ані князі, ані яка інча старш, навіть у Звяглі, про котрий оповідаєть ся дрібніше; се так само як у Болоховців, і взагалі можна обяснити тільки таким чином, що не було тут старшини такої, що-б стояла над громадою; чи були князі, чи старшини, чи як би вони не звали ся, але всім порядкувала громада. Дружини теж не видко. Двоїстість устрою, очевидячки, скасовано. Болоховці виступають однаково з інчими громадами; ніщо не перешкожає думати, що всі отсі громади взагалі мали один напрямок політичний, один, може з деякими варіяціями, громадсько-політичний устрій.

Ся звістка літописи, як сказано вже, дотикаєть ся безпосереднє тільки території горішнього Богу, середньої й горішньої Случи й Тетерева. Що було дальше на схід, на північ, літопись не каже. Але що рух проти князівсько-дружинної концентрації не обмежував ся самою тільки сією територією, на се єсть кілька указок в жерелах.

Оповідуючи про те, як тікав Данило від Татарви в Угорщину й Польщу, літописець каже, що повертаючись з Мазовії, Данило прийшов поперед усього до Дрогичина (тепер містечко на західному Бугу), але его туди не пустили: „И восхотѣ внити во градъ и вѣстьно бысть ему, яко „не внидеши во градъ“. Оному рекшею: „яко се былъ градъ наш

¹⁾ Болоховская земля с. 103.

и отець нашихъ“ — „вы же не изволите вшити въ онь,“¹⁾ и отъиде мысля си, иже (еже) Богъ поемже отъметъ створи держателю града того и въдасть и въ ружь Данилу; и обнови и созда церковь прекрасну святое Богородици, и рече: „се градъ мой, преже бо прияхъ и коньемъ“²⁾.

Хоч у сему оповіданню літописи головну ролю держить наче-б сей „держатель града“, але очевидячки він той вчинок вчинив не своєю тільки волею, але мав за собою громаду. Як видно з оповідання Дрогичинці поставили Данилу опір дуже твердий, так що він мусів „брати коньемъ“, се-б то приступом (штурмом) місто: се не могло-б статись, коли-б то не було рухом народним, а тільки особистою інтригою якогось галицького боярина. Противлячись Данилу так рішуче, громада могла вповати тільки на татарську силу, безпосередне, чи посередне: що Данилову силу зовсім знищено находом татарським.

Друге дуже цікаве оповідання тієї-ж галицько-волинської літописи належить вже до іншої, південно-східної окраїни Данилової держави: взагалі, як бачимо ми, сей рух проти князівсько-дружинного устрою й земської концентрації виявляєть ся найбільше по окраїнах, відлеглих від центрів сего устрою. Коло 1253 р., скоро після коронації Данила, „приѣхаша Татарѣ ко Бакотѣ, и приложи ся Милѣй къ нимъ“. Данило сам тоді пішов був на Литву й післав у Бакоту сина Льва: „изѣхавше (себ то несподівано напавши) Яша Милѣя баскака, и пруведе Левъ Милѣя отцю си, и бысть Бакота королева отца его; потомъ же сдумавъ со сыномъ и отпусти и (се-б то Милія), а поручникъ бысть Левъ, яко вѣрну ему быти: и паки приѣхавшимъ Татарамъ и створи льсть и предасть ю паки Татаромъ Бакоту“ (Бакота — тепер село на Дністрі, колись була головним містом т. зв. Понизя, се-б то Подістриящини, південно-східної окраїни держави Галицької.³⁾

Узявши се подання літописи само по собі, також можна-б думати, що тут річ іде про якусь інтригу галицького боярина; але порівнявши сю звістку, як і Дрогичинський епізод, із звітками про громади Бога, Тетерева й Случи, далеко правдоподібніше буде прийняти, що й бакот-

¹⁾ Сі слова можна й так і інакше розуміти, що залежить від пунктуації; и приймаю пунктуацію, яку прийняли редактори Ипат. літоп. в сему й попередньому виданнях (в Полн. собр. рус. літопис т. II. с 178) — „вы же не изволите“ тоді виходить як відповідь Дрогичинців: „а ви-ж не схотіли обороняти се місто від Татарів“, оттак-б щось. Але можна сі слова віднести й до Данила.

²⁾ Ипат. с 524.

³⁾ Ипат. с. 549 — 550; дрібніше про сей епізод дивись у д. Молчановського с. 148 і далі.

ська справа була не особистою інтригою, а громадською справою, що тут ми маємо прояв того-ж громадського руху; тим більше, що такого Милія ми не знаємо межі Данилових боярів; може то був якийсь заступник громади, чоловік місцевий. Цікаво, що з сего епізода видно, як Татари сприяли сему громадському руху й з охотою приймали до себе у безпосереднє підданство. Що ще цікаво — се поданий вгорі варіант, з якого виходить, що Татари наче-б поставили Милія своїм баскаком у Бакоті; але з попереднього видання Галицько-волинської літописи знати, що в деяких кодексах її пишеться „Милія и баскака“¹⁾; як баскак був властиве тільки фіскальним, а не адміністративним урядником, то сей останній варіант здається мені більш правдоподібним.²⁾

Як то вже й вгорі було сказано, літописець подає ці звістки принакрово, коли згадує про боротьбу князів з сїм рухом. Таких прояв сего руху певне було далеко більше на великих просторах Данилової держави. Були вони, мабуть, не тільки по єго державі.

Літописць нічого не каже нам за політично-громадський устрій та відносини земель, що на схід Тетерева — Київщини, Переяславщини. Де що можна одначе вивести з деяких інших історичних подань.

Після 1240 р. — находу Батія — Київ не належав до держави Данила; 1245 р. тут сидів воєвода Дмитро Ейкович, намісник Ярослава — мабуть Ярослава Всеволодовича, князя володимирського (північного)³⁾; хоч оповідаючи про мандрівку Данила до хана, літописець і каже про Данила „обладавшу Рускою землею, Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ“⁴⁾, але сіх слів ми не повинні прикладати до того часу сїх волостей Данила, бо слово „обладавшу“ може відносити ся й до часів минулих; похід Данила на Київ в 50-х роках не дійшов до skutku, а потім вже було єму не до поступовання на схід. З подань літописи можна гадати, що границя галицько-волинська після 50-х років на сході лежала десь коло Горини⁵⁾; про те, що Київ належав до держави Данила, навіть Льва, свідчить, правда, Стрийковський⁶⁾, але єго свідощтво, очевидно, єсть тільки недотепна вигадка.

¹⁾ Полн. собр. рус. лѣтоп. II. с. 191.

²⁾ Єго приймає в своїй вгорі назваїй розправі і д. Молчановський с. 152.

³⁾ Ипат. с. 535. Зубрицький й проф. Шараневич мали сего Ярослава за Ингваревича, Данилового брата в других (Ист. Гал.-Рус. княж. III. с. 155, Ист. Гал.-Волод. Руси с. 92), але на се трудно здати ся (див. Дашкевича Княженіе Дан. Далицк. с. 63).

⁴⁾ Ипат. с. 536.

⁵⁾ Тут стрічали Татарів волинські князі — див. Ипат. с. 562, 588; порівняй Дашкевича Княжен. Дан. Г. с. 72, Болохов. з. увагу 138.

⁶⁾ Кроніка I. р. 286, 291, 306 й інчі.

Так само Київ не належав і до князів Великої Русі — володимирських та московських; остання певна згадка про їх владу над Києвом належить до 1249 р., коли хан поставив Олександра, т. зв. Невського, сина Ярослава Всеволодовича, князем над Києвом; нема ніяких указок на те, що-б Київ підлягав ему реально, а его заступникам і нащадкам — навіть номінально¹⁾. Тимчасом не було по Київщині й власних, окремих князів: се зовсім виразно виходить з тих місць літописи, де показано, які князі допомагали Татарам у їх походах²⁾; з них знати, що між Волиню й Дніпром, очевидно, не було ніяких князів. Юрий пороський, що згадується раз під 1289 р., був мабуть князь титулярний без волости³⁾.

До того ще треба уважати на одну звістку. В мандрівці Плато-Карпіні 1246 р. через Україну-Русь сказано, що Канів підлягав Татарам безпосередне — *sub Tartaris erat immediate*⁴⁾. Зваживши усі отці подання й порівнявши їх з поданими вгорі звітками за рух волинський, не буде, здається, дуже сміливо гадати, що й східня Київщина, від Теререва й до Дніпра, те-ж підлягала Татарам безпосередне, тим більше, що в поданій звістці про плани похода Данила на „людей татарських“ експедиція на Київ з'являється наче-б часткою усєї сієї кампанії.

Київщина в таким разі теж позбула ся князівсько-дружинного концентрованого устрою й розбила ся на окремі громади: Я вже висловив, що з знищенням князівсько-дружинного устрою знищення земської концентрації було неминуче. Така гіпотеза правдоподібна й а ргіогі: незадоволенне княжим устроєм можна зауважити по властивій Київщині, а Татари з свого боку мали піклувати ся й нахилати людність до безпосередного підданства й скасування небезпечного для їх князівсько-дружинного устрою.

Що було за Дніпром? За се ми нічого не знаємо. Одначе як стара Переяславщина в звітках тогочасних політичних зістає зовсім порожнім місцем, а повірити тому, що вона зовсім лежала пустою, ми ніяк не можемо, то можемо гадати, що й тутейша людність, може далеко-далеко

¹⁾ Правда, що в т. зв. Густинській літописи після Олександра Київ належить до его брата Ярослава Ярославича (Полн. собр. рус. лѣт. II. с. 344), але як на се не маємо жадних указок в північних жерелах, то мусимо звістку Густинської літописи уважати за помилку.

²⁾ Давись найпаче Ипат. с. 575 и 588.

³⁾ Ипат. с. 612; за титулярного его мають декотрі письменники, як проф. Дашкевич, Сергієвич, Лінниченко.

⁴⁾ Мандрівка Плато-Карпін в виданню Язикова (Собрание путешествій къ Татарамъ) р. 10.

поменчавши з находу татарського, теж складала невеличкі громади, без князівсько-дружинного устрою й концентрації, в безпосередньому підданстві у Татар.

VI.

Про загальний устрій громад, про їх відносини до Татарів маємо дуже цікаве подання, хоч воно належить до часів пізніших, до XIV. в., й дає нам основу властиве для аналогії в давній литовсько-руській літописи (інакше називається *І л.-рус. літопись*, *літопись Даниловича*, *Попова*, *літописець литовський*). Оповідючи про порядкування князів Корятовичів на Поділлі, літописець каже, що Поділля належало до трох братів, татарських князів-дідичів сеї землі, „а отъ нихъ завели атамани, и бойскаки (баскаки) прївздяючи отъ тыхъ атамановъ имовали (брали) съ Подольскои земли данъ.“ В цілій землі не було жадного „города“, се-б то фортеці, ані камяного, ані деревяного.¹⁾

З сеї звістки знати, що Татари не мішали ся в громадське життя руської людности, задовольались відбираннем дани. Дань сю збирали татарські баскаки тільки приїздячи на час, а з людом не мешкали. Земля складала ся з окремих, певне — дрібних, міських і сільських громад. Заступниками їх були отамани (ватаманами на Поділлі називали ся й пізніше, аж до XVIII. в., сільські голови); отамани сі, значь, були з тубильців, або виборні, або наставляли їх Татари в порозумінню з громадою: очевидячки, отамани бували з людей громаді милих, бо й мали вплив на неї, бо Корятовичі, осівши Поділля, як оповідає та-ж літопись, увійшли в порозумінне з отаманами й на їх спираючись, повстали на Татар: „войшли у прїязнь со отаманы, почали боронити Подольскую землю отъ Татаръ, а босакомъ выхода (дани) не почали давати“²⁾. Татари дбали тільки ще про те, що-б не давати руській людності приводів до опору: не дозволяли їм будувати фортець (як і на Волині Бурундай примусив князів знищити фортеці). Само собою, що при такому устрої не можливе було й існування дружини.

Сі ознаки устрою взагалі згожують ся з тими поданнями літописи про громади волинські й київські, що ми подали вгорі. Можна гадати,

¹⁾ Літопись у виданню Попова с. 44. (Ученныя записки Академіи Наукъ (петербурської) т. 2). — У виданню Даниловича (*Litopisiec Litwy*) р. 49—50. *Romniki do dziejów litewskich* р. 19. Зведений текст у д. Молчацьовського оп. с. с. 171—2.

²⁾ Вид. Попова в с.

що по усіх тутейших місцях взагалі устрій був більш менч однаковий, бо взагалі спільні були громадські й політичні обставини.¹⁾

Богато кому може здатись неймовірним, що-б тогочасні Українці охоче, своєю волею нищили свій національний державний устрій та віддавали ся в безпосереднє підданство Татарві. Ми так привичасні до традиційних (тай не зовсім і несправедливих) нарікань на татарську зверхність, до всяких страхів татарських находів, мордовання, нищення, що нам якось неможливим здаєть ся, що-б істнував якийсь *modus vivendi* з сією жорстокою, варварською масою. Тим часом ми маємо кілька звісток, досить виразних, що засвідчують нам протинне. Я попередю нагадаю кілька фактів, що належать до попередніх часів. З літописей ми знаємо, що серед степів половецьких, серед тієї варварської маси були міста з людністю осілою, наче-б християнською, очевидночки — не дикою половецькою.²⁾ Ми знаємо, що на тих степах пробували якісь „бродники“, мабуть роду славянського, що з своїм воеводою Пłosкинею брали участь і в першому наході Татарів на українські степи 1223 р.³⁾ Ми знаємо, що серед воєн Половців з Русею через степи половецькі ходили одначе купецькі каравани на Русь.⁴⁾

Що до Татарів, то я нагадаю тут цікавий епізод, заведений в кілька збірників північних — про Олега князя рильського й Сьвятослава князя линецького (в Курціні): баскак татарський Ахмет осадив дві слободи на землях Олега; у баскака з князями вийшли спірки зза сіх слобод, слободяне докучали княжим підданцям, князі нападали на слободян; Татари за се винищили все їх князівство, а на останку князі розігнали сі слободи. Увесь сей епізод написаний з погляду князівського, дуже вороже для Татар, але нам дуже цікава звістка про слободи: „и множишася людей во свободахъ тѣхъ, со всѣхъ сторонъ сошедшея, насиліе творяху христіаномъ, сущимъ Курскія области“ (а пізніший збірник, Ніконовський, додає: „и быша тамо торгы и мастера всякія, и быша тѣ велики двѣ свободы, якоже грады великія)⁵⁾: очевидночки під

¹⁾ Дрібніше про сей устрій див. у д. Молчановського с. 156 і далі.

²⁾ Ипат. с. 192; Барсова Географія Начальной літописи с. 151 й у Голубовського — Печенѣги, Торки, Половцы, гл. IV.

³⁾ 1. Новгород. с. 40.

⁴⁾ Ипат. с. 429.

⁵⁾ Полное собраніе русскихъ літописей т. VII. с. 176, т. IX. с. 162. Ніконовський збірник часто тільки риторично ампліфікує давніщі подання жерел, але поданий варіант его в кожному разі цікавий, бо редагував ся збірник в той час, коли відносно Татар до людности славянської (московської) були добре відомі.

захистом татарським, під рукою баскака жило ся не зовсім погано. А що то не були якісь розбійницькі банди, се видно з того, що як князь Свѣтослав напав раз на перехожих, що йшли з слободи в слободу й побив їх, то з переляку обидві слободи розбігли ся: сего розбійницькі банди не вчинили-б, тим паче, що сила у кн. Свѣтослава була не велика; знати, що були то тихомірні мешканці, котрим зовсім не мило було з кимсь битись, сперечатись, котрі йшли на татарські слободи для праці на спокою.

Таким способом навіть під рукою Татарина-осадчого жило ся добре й охочі люди тягли ся туди з усіх сторін. По інших же громадах, і такого безпосередного мешкання з Татарвою не було: як подано вже було вище, ніде по громадах правобічних не знаходило ми ані татарських начальників, ані залог. Людність провадила своє життя непорушно, на основах своєї народної культури, сподіваючись від Татар захисту від усякого ворога.

Що було непевного в сему устрою, се те, що громади без дружини, без фортець, до того без концентрації не могли поставити дужого опору й не обезпечені були від утисків татарських з одного боку, з другого від находів ворожих князів, як то ми бачили вже в оповіданнях про Данила. Але утиски татарські мали бути випадкові, бо взагалі Татарам було дуже корисно задержати за собою своїх підданців, не драгувати їх. Находи Данила були можливі тільки доти, поки Татари не звернули уваги на его політику й не поставили ему дужчого опору. Чи так чи сяк — людність руська подекуди очевидячки краще здавала ся на ту непевність (при наймні — з початку, про дальший час ми не можемо того зафактувати), ані-ж нести тягари князівсько-дружинного устрою й земської концентрації, тим більш, що й вони не дуже обезпечували людність від утисків і руйнацій.

Вияснений рух громадський, що так зривав і нищив старі відносини державні і до того, як можна гадати, був так широко розповсюжений, був вельми грізним задля заступників старого державного устрою на тогочасній Україні-Руси. Зовсім натурально, що король Данило, як найважливіший, найталановитіший заступник сего устрою, розпочав з нашим рухом, як то ми вже бачили, боротьбу рішучу, люту. Взагалі був з него чоловік не жорстокий, не прихильний до тяжких репресалій, але в сій боротьбі він поводить ся часом зовсім інакше. В тому нема нічого дивного: се була властива боротьба за власне існування, не за побільшення волостей, не за те, що-б заховати вплив на ординарні земські справи (як у боротьбі з боярством); новий рух зовсім денегував, нищив Данила з іншими князями. Й от, як ми бачили, Данило чисто руйнує бо-

лоховські міста коло 1242 р., палить Звягель і розводить его мешканців в 50-х роках. Союз громад з Татарамп Данилови був вельми шкідливий, і сучасний літописець зовсім справедливо каже, що Данило тим паче гнівав ся на Болоховців, що вони вповали на Татарів. Правда, ся надія на Татарів не зовсім справдила ся: Данило вспів чисто повоювати й Звяглян і Болоховців, поки Татари уступили ся добре за їх, але перемогти руху Данилови не вдало ся. Мені здаєть ся, що ті всі его заборання на Случи, Тетереві й Богу пішли прахом, скоро Татари повстали на его рішуче, й Бурундай почав палити волинські міста. Пісьля того Данило вже не змагав ся розвинути свою державу на схід; та й не до того було вже в тогочасних обставинах. Вище вже я казав, що східня границя волинської держави, як то можна гадати, в другій половині XIII. в. лежала десь коло Горини. Оповідючи-ж про князюванне Мстислава Даниловича волинського, літописець каже, що держава его простягалась „по Татары, а сѣмо на Ляхы и по Литву.“¹⁾ Певне, що тут сказано не про справжні татарські мешкання з людністю татарською, а про „людей татарських“, чи „сидячих за Татарами, се-б то про громади, безпосередне підлегли Татарам. Таким чином, не вважаючи на жорстокі репресалії Данила, сей новий рух не пропав, і на схід від Волині, в другій половині XIII. в. як перше, лежали дрібні, незалежні громади без князівсько-дружинного устрою. Справедливо уважають, що сей громадський рух був одною з головніщих причин, що Данилови не вдало ся скласти з України-Руси одну дужу, сконцентровану державу й з усіма її силами поставити опір Татарам.²⁾

Оглянувши прояви й знаки сего руху, натурально буде на останку спитати в себе: як цінувати сей факт, за що его уважати? Але така чи інча відповідь буде залежати в значній мірі від особистого громадсько-політичного світогляду. Для кого держава єсть альфа і омега усього історичного процесу, той не може інакше цінувати сей громадський рух як тільки за історичний регрес, за вельми сумне збоченне громади з правдивої стежки, тяжку історичну помилку. Ми-ж, не збавляючи ціни державі, яко культурній і поступовій формі, одначе тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає запомогу духово-моральному, економічному й політичному розвитку громади. Скільки ми розуміємо державний устрій тогочасної України-Руси, не можна сказати, що-б він задовольяв такі бажання; двоїстість громади й князя-дружини, окремо, егоїстична полі-

¹⁾ Ипат. с. 613.

²⁾ Дашкевич, Болоховск. земля с. 122—3.

тика князів, дуже мала участь громади в справах громадсько-політичних — все то були дуже шкідливі аномалії; до того й екопомічні відносини, підперті устроєм державним. те-ж були, здасть ся, далеко не нормальні. Устрій громадсько-політичний вимагає кінечне реформ — глибоких, радикальних; інакше сили народні мали-б гинути марно в дрібязковій колотнечі, громада — скніти в апатії; народне життя мало-б іти на регрес.

Хто его знає, як би вийшли українсько-руські землі з сего становища, як би в історію не вступив новий фактор, нова сила — татарська, що глибоко сколихнула всі громадські відносини. Скористувавшись з неї, де-які українські землі знищили попередній державний устрій, всі приводи й ознаки державної концентрації й zostали ся при самих дрібних, початкових місцевих громадах. Таким чином знищено двоїстість устрою, громада знову стала правити всім громадсько-політичним життям (бо зверхність татарська, як дуже поверхова, навряд чи уважала ся за елемент громадсько-політичного устрою по тих громадах) — але разом з тим відбігли вигод державної концентрації.

Звичайно, се була не найлучча, не найпряміща стежка громадсько-політичного прогресу. Далекі більше користним було-б поступове реформування, кроком за кроком, тогочасного устрою, що помалу поліпшало б громадсько-політичні відносини й наvertsало їх до нормального становища. Але для такого поступовання треба було далеко більшого політичного виховання, освіти, ані-ж яке було; все те було не до сили тогочасній громаді. І вона знищила зовсім, чого не зміла реформувати, як те й потім нераз з нею траплялось. Чи вона тим більше виграла, чи програла — за се не беремо ся гадати.

М. Сергієнко.

Студії над основами розкладу богацтва

написав Тадей Рильський.

Часть I.

Теоретичні прелімінарії.

Приглядаючись скільки небудь уважно до сучасного суспільного життя так званого цивілізованого світа, не трудно помітити, що серед різних питань, які ворухать сучасну суспільність, поважне, а може найповажніше місце займає питання про економічний її устрій. Певне діло — економічне життя надто щільно звязане з щоденним, економічні обставини надто великий мають вплив на загальний склад життя поособних людей, що-б можна було сказати, що в якому небудь часі питання ці зовсім не інтересували людей; але ж не завсїгди вони з однаковою силою і в однаковій формі вибивались на поверх життя людского.

Бувають хвилі, коли живе почуття економічних інтересів визначається переважно жвавістю ініціативи промислової поособних людей або груп суспільних — як на пр. буває звичайно по нових колоніях, або як бувало по відрубних краях і групах суспільних тоді, коли загальні обставини особливо сприяли їх продукції. Живе почуття економічних інтересів за таких обставин виражається переважно в енергії продуцентів, що використовують дані юридичні і звичайові норми економічного побуту, не аналізуючи їх підстав, або обмежуючи цю аналізу до дрібніших, поособливих прояв даного устрою — як на пр. в протесті північно-американському кінця минулого віку проти англійської торгової монополії, або в агітації англійських промисловців проти штучної дорожнети хліба, обкладеного високим ввозним митом, в сорокових роках сего століття. Буває й те, що живе почуття економічних інтересів розвивається в іншому напрямку, що головний натиск того почуття налягає не стільки на розвій продукції в даних правно-економічних нормах, скільки на потребу більше або менше основної модифікації цих норм.

Так само як прямування до розвою продукції ніколи цілком не замирало, тільки виражалось в відрубних моментах, під впливом різних обставин, раз з більшою, другий раз з меншою силою, так і прямування до

модифікації існуючих в певному часі норм репартиційних ніколи зовсім не замирало, а пробивалось в різних історичних моментах не з однаковою силою.

Додаймо до того, що натиск на модифікацію репартиційних норм мав на прикметі часом ширші, часом менше широкі верстви суспільности, що часом виражався він сливе виключно в змажці (стертю) безпосередньо заінтересованих суспільних груп, часом по-біч того йшло в тій або іншій мірі і теоретичне мотивування потреби тих або інших модифікацій, що нарешті ці прямування виступили часом виключно на даному економічному групі, часом сплітались вони сяк і так з іншими суспільними інтересами.

Не маючи ту на думці історичного перегляду цих прямувань, — згадаймо однаке кілька таких моментів. Згадаймо боротьбу патрициїв і плебей за *ager publicus* в Римі, боротьбу Спартака, боротьбу англійських і французьких селян проти даного поземельного устрою, таке ж боротьбу німецьких селян в часі реформації, а по-біч його і теоретичне розглядання суспільних питань в радикальніших сектах протестантських, боротьбу українських козаків і селян з „ляхами, московськими панами“ за „луки і луки“, теоретичне і практичне боротьбу кінця минулого і першої половини XIX. в. з феодальним устроєм земельної власности, з *glebae adscriptio*, з цеховим устроєм промислу обробляючого і т. п.

То були моменти сильного натиску суспільного життя на підстави для даного часу і місця правні норми економічного життя. Богато того, що було ідеалом згаданих прямувань стало правно-економічною нормою сучасного суспільного життя; те, за що боролись і в кровавім бою і в терорі, — стало щоденною практикою. Зникло рабство, щезло кріпацтво, продукція промислова розвивається на підставі правової свободи індивідуальної, а про теж, дарма що ці головні підстави сучасного економічного устрою дуже недавно увійшли в життя — ми бачимо і в даний момент сильний його натиск на потребу модифікацій тепер існуючих правних і звичайових норм економічного буття. Цей натиск іде з різних кінців і в різних виявляєть ся формах, серед цієї однаке різности форм і меж його — не трудно констатувати загальне невдоволення існуючими нормами економічного життя і прямування до їх модифікації в більшій або меншій мірі, при чому принципи, які ще вчора вважались за абсолютні, більше або менше обмежують ся; не трудно констатувати і загальні підстави цих прямувань.

Так за нашого часу розвилось почуття класової солідарности робітників і виділились серед них групи з більше або менше виразною програмою суспільно-економічної реформи, починаючи від скромних бажань

кооперативного руху, переходячи через *trades-unions*, німецьку соціально-демократію, американських „лицарів праці“, до найбільше радикальних прямувань.

Поруч з тим іде теоретична критика існуючого репартиційного устрою і теоретичне розшукування нових його підстав. Тут ми зустрічаємось і з традиціями французьких соціялістичних аспірацій 40-х років, і з німецьким катедер-соціялізмом, і з християнським соціялізмом різних церков, і з науковими розшукуваннями Маркса, і з агітаційною критикою Ляссаля і т. д. Одночасно з ціми різними проявами суспільного життя — і урядова акція по різних краях цивілізованого світа обмежує загальні теоретичні принципи сучасного економічного устрою. Так в Германії, Австрії і Росії уряд не тільки зніс юридичне підданство, незгодне з принципами, на яких вже строїлось сучасне економічне життя але й організував при помочи державного скарбу викуп земель, котрих вживали селяне, чи сплат повинностей, які їх обважували; англійський уряд нормував урядово стосунки ірландських властителів землі і єї державців, в найближшій часі в Росії провадить ся обовязковий викуп чиншових земель. В сфері промислу обробляючого фабричне праводавство англійське признало те-ж потребу внішатись в стосунки так званого вільного найму, обовязало підприємців не тільки до впровадження де-яких санітарних порядків, але й обмежувало числа годни праці жінок, дітей і недолітків безпосередно, а посередно і фактичну працю решти робітників. За прикладом Англії пішла Франція, Швайцарія, Германія, Австрія, Росія. Дальший розвій фабричного праводавства стоїть скрізь на денному порядку. Обовязкове страхування робітників на випадок смерти і нездатности до праці проводять в Германії; переймаючи бісмаркову традицію державного соціялізму, Вільгельм II. виразно становить соціально-економічні реформи як урядову програму, скликає межинародню конференцію про питання, звязані з питанням робітничим; американський уряд впроваджує де-які обмежування еміґрації в інтересах місцевих робітників і т. д. Запевне — згадані тут прямування і яви значно відрізняють ся одна од одної і що до остатньої їх мети і що до способів прямування до неї — не можна одначе не бачити загального, спільного їм теоретичного ґрунту, що можна б так формулувати. Практичні відносини юридично-вільної умови так в стосунках аграрних, як і промислових при даних економічних нормах не доволі забезпечують слабшу економічно сторону од експльоатації і через те ці норми потребують модифікацій в тій або іншій мірі. При такому існуванню спільного теоретичного ґрунту згаданих яв і прямувань — сукупність їх виразно показує нам сучасний

історичний момент, як момент міцного натиску життя на модифікації норм репартиційних.

Як що глянемо на даний момент ширше, як що зрівняємо його з загальним напрямком попередних історичних моментів, де те-ж виступала на перший план аналіза норм репартиційних, то безперечно побачимо, що питання, які в даний момент вийшли на поверх життя — виражають собою дальший логічний розвій тих самих підстав етичних і житєвих прямувань, що ворушили суспільність в згадані попередні моменти. В купі з цім, завдачі, помічані сучасним рухом життя і мисли, сягають дальше в даному напрямку в цім моменті, аніж в аналогічних попередних.

З такою одначе логічною консеквенцією, з таким напором, що зростає в часі, з таким ширшанєм програми — спливають на поверх суспільного життя такі питання, що мають будущину перед собою, що стають неминучою завдачею історичного розвитку.

Таке було на пр. з правом вільної інтерпретації св. писання до часів реформації, з правом вільної аналізи сьвітових яв і правом науки сягати скрізь, де тільки людський розум може знайти материял для наукового ґрупування фактів, з принципом рівности обивателів перед законом і в загалі з признанєм юридичної їх рівноправности (хоч цей процес по-де-куди не зовсім закінчив ся).

Таким побитом і питання про те, чи і в якій мірі сучасні правні і звичайові норми економічного життя годять ся для дальшого розвитку суспільности, — стає історичним неминучим завданєм, яке доти займати-ме одно з передних місць в житю суспільности, доки головні потреби, що поставили ще питання на першому місци, не будуть доведені до вчинку в загальних своїх основах. Наукова метода думання, бажання вирокувати причинний звязок яв надто розширилась в сучасній суспільности, надто глибоко засіла у сучасну мисль, що-б можна було допускати розвій суспільних яв в нашому часі без уділу теоретичного їх розглядання. Отже і на даний запит життя теорія жваво відгукнула ся. Питання безперечно покладено поважно, чимало зроблено і робить ся для теоретичного його розсьвічення, проте ж не здаєть ся мені, що-б той стан теорії, в якому вона тепер стоїть, відповідав усім вимаганням критики. В дальшим викладі зважусь це мотивувати, тут же згадаю, що на це боковим способом вказує сама різнота формул, в яких виявляєть ся даний загальний напрямок.

І не диво. Питання ці надто поважні, надто глибоко сягають у нуτρο дуже комплікованого щоденного життя індивідуального і громадського, що б можна було сподіватись одночасно сливе з їх поставлінем пайти і зовсім вдоволяючу одповідь.

Але-ж в такому стані теорії кожна об'єктивна студія, яка має на меті додати матеріалу для розсвічення відносних сторін життя, може принести якусь користь. З такого становища дивлюсь я і на сю мою працю.

Перш одначе, аніж піду даліше, — хочу ще сказати пару слів про одну думку, з якою досить часто можна зустрітись серед де-яких ґруп нашої суспільности. Думка ся ось як звичайно вивольється ся. Нехай, кажуть, воно й правда, що репартиційно-економічне питання має велику вагу для західно-європейської суспільности, але в нашому краї не має ще ґрунту для сього питання. Перекладаючи сю казку на більше реальний лад, значило б се: або що в нашому краї усяке так благоденствує економічно, що нема й про що турбуватись, або що наша суспільність стоїть на зовсім інших правно-економічних нормах, аніж західно-європейська. Не думаю, що б те або друге можна було поважно стверджувати, і через те не здаєть ся мені потрібним зупинятись тут довше над сим квієстичним розумуванням, тим паче, що в дальшій праці маю на меті роздивитись пильнійше по економічних обставинах нашої крайової суспільности.

Отже вернімоєь до попередних міркувань. Я важив ся пригадати в загальних рисах факти, що вказують на сучасне прямування суспільности до модифікації існуючих правних і звичайових норм економічного життя, які тепер існують.

Роздивимоєь же перш усього тут загально, які се норми і на скільки вони були виставляні на іспит реального життя. Норми сї так, здаєть ся, можна формулувати:

1) Правна свобода і відвічальність одиниці в економічній її чинности; з сєї підстави витікає свобода умови і свобода в виборі продукційної функції. Таким побитом чоловік не родить ся невільником або підданим; економічні обовязки його що до інших сторонних людей витікають не інакше, як з вільної умови, в виборі продукційної функції не зупиняють його ані кастові границі, ані цехова організація.

2) Підпаданне під індивідуальну власність усіх матеріальних об'єктів, які тільки можна присвоїти, і спільність головних правних норм для всіх родів власности. Таким побитом яка небудь обшир землі належить не до цілого племені, як у кочових народів, не до громади, як серед велико-російських селян; не будуєть ся на її цілий єрархічний фєодальний будинок — єсть тільки проста, індивідуальна власність землі, так само, як власність яких небудь виробів праці людської і все, що може бути присвоєне, підпадає під сю норму індивідуальної вільної власности: копальні богатства, течія річки, продукційні функції вітру — все одним словом, що можна звязати з даною територією, єсть індивіду-

альна власність її власника. Має він право, дані сили експлуатувати або ні, купити, продати кому, коли і як хоче. „Le territoire de la France est libre, comme les personnes, qui t'habitent“, каже французький *code rurale*.

3) Праця і вільний розпорядок її результатами єсть єдине правове жерело власности. Отже не рабунк, не загорбанне чужої території і продуктів праці, не монополія, не синекура, а праця тільки. Власність, вільною працею добута, підпадає під вільний розпорядок власника в якій небудь хвилі його життя, а як що право регулює спадщину на підставі даних місцевих звичаїв, то праводавець гадає собі, що вгадує тут волю власника.

Широке стосування цих норм стало підставою позитивного праводавства в недавньому часі; на континенті Європи найбільше в часі після великої французької революції, хоч не без того, що в більше або менше стислих границях стосувались вони частково за дуже давних часів.

Так економічна свобода індивідуума не існувала для рабів і підданих, але вільні люди, починаючи з найдавніших історичних часів, входили в стосунки економічні на підставі умови. Навіть піддані мали хоч і дуже обмежену, а все таки якусь сферу чинности, до якої і могли стосувати принципи вільної умови — так на пр. що до днів, вільних од панщини, дотично продуктів землі, яку вживали і загалом продуктів праці вільного часу, — правда, все те з значними обмежностями. Вибір продукційної функції не був вільний для підневільних категорій людности, для вільних підпадав під різні обмеження — між іншими в середніх віках цехові; але були функції, що під ті обмеження не підлягали, бували місця, де не існувала цехова організація, хоч по інших місцях того-ж краю вона мала силу.

Власність земельна не для всіх була правно-осяжна, але існували різні форми вживання, котрі зближали те вживання до власности, опріч того були групи суспільности, які не зустрічали цих правних перепон. Володіння займанщинами (на праві першого займання) бувало найбільше, мабуть, індивідуальне, а як що був час, коли в багато де-яких краях заселив ся елемент громадського володіння великих категорій людности, то і в тих місцях процес індивідуалізації земельної власности почав ся вже дуже давно. В більшій часті європейських суспільностей знаходимо ледве слід громадської власности, який нам вказує на загальний процес сеї індивідуалізації, процес, що виявляв ся поступінним відділом з спільности тих земель, в які вкладано більше праці. Правда — земельну власність вязали в своєму часі і феодалські стосунки, але були краї і роди власности, які під сеї устрій не підпадали.

Поруч з більше або менше широким прикладанням для здобутку власності грабіжних і інших подібних способів — праця завше була підставою загальної часті власності і вільний розпорядок її результатами прислужував з давнього давна вільним станам в більше або менше широким границях.

Одним словом, дані сучасні норми економічного життя не з'явилися в історії людської громади одразу, як щось цілком нове і небувале, а яко результат попередньої еволюції; в купі з сим визволення їх з тих стислих границь, в які вони перше були замежовані, було ідеалом многовікового бороть і результатом отих свідомих прямувань і технічних обставин економічного життя.

Деталі усього сього будуть видніші в дальшій викладі; згадувати тут подрібно і про те, скільки всилування мисли, скільки суворого бороть поклали людські громади, прямуючи до економічного визволення єдинців, до розширення для всіх права на земельну власність, на покладання праці в головну основу володіння — теж не здасться мені тут потрібним; все се надто відомі справи. Потрібнішим здається мені тут роздивитись з де-більшого, в яких розмірах часу і місця вчинено ширшу пробу стосування згаданих правно-економічних норм до реального життя і в яких границях переважає прямування до дальшого їх стосування. Перше вже сказано, що посліdnих сто літ переважно можна назвати часом ширшого стосування вказаних вище правно-економічних норм. Одначе розуміти се треба з великими рестрикціями. Так на пр. що до індивідуальної свободи. В Англії переважає вона давно; у Франції покладено її в підставу суспільного устрою в часі великої революції; в Німеччині акти праводавчі, які мають на меті еманципацію селян, тягнуть ся від початку сего століття більш-менш до його половини; в Австрії розвивають ся вони найбільше в сорокових роках; в Росії початок еманципації селян припадає на шістдесяті роки, в тому ж десяткові літ вчиняється в північній Америці визволення рабів, в Бразилії воно діло останніх часів. Розуміється ані свобода умови, ані свобода вибору продукційної функції не існувала до того часу в ширшій мірі для позваних великих категорій людности в згаданих краях. Свобода вибору продукційної функції підпадала і для інших під корпоративне обмежування: в Англії ще за увесь протяг XVIII. в., у Франції до великої революції, в Німеччині для більшої часті країв до 1848. р., для де-яких до дуже близьких нам часів. Де-які обмежування свободи банків і та норма європейських стосунків, що тепер паує, і знесення легального розміру процентів діло дуже недавнього часу в Австрії і Росії. Свобода торгівлі ще саяк і так прикладається до внутрішньої торгівлі, хоч побічно спива-

ють її жвавість нерівномірні тарифи залізних дорог, акцизні установи, городські мита і т. п., хоч суперечить їй урядова таксація де-яких продуктів на пр. хліба в містах, або де-яких услуг на пр. звозчицких і т. п. Що до свободи заграничної торгівлі, то Англія тільки щиро стоїть на її ґрунті після знесіння протекційного мита на зернові продукти в сорокових роках, усі інші держави т. зв. цивілізованого світа ніколи щиро їй не прикладали в ширшій мірі, а міцний зворот до мит протекційних характеризує остатні часи.

Правне порівняння земельної власности з іншими її родами те-ж не скрізь і не зовсім переведено. Не кажучи вже про права стисле політичні, які надають володінне землею по різних краях Європи - і в стисло економічній сфері бачимо по різних краях порядки, що відрізняють земельну власність од інших її родів і вводять тут більше, аніж в рухомій власности, різности між відрубними краями. У Франції побіч свободи в купованню і спродажи землі, стоїть обовязковий рівний її поділ меж наслідниками обох полів; побіч сього свобода тестування в північній Америці; звичайові або правні майорати в Англії, майорати і мінорати, котрі дотичать і селянського володіння, в де-яких провінціях Германії; італянські аристократичні майорати; правні обмежування поділу земель селянських підчас тревання викупової операції в Росії, громадска власність землі з періодичними подушними переділами у Великоросії. Прирівняймо до того особливі аграрні стосунки по краях менше заселяних, на пр. значіння конгресової землі в північно-американских сполучених державах, або такі стосунки, які я бачив літ тридцять тому назад в землі чорноморских козаків, де всяке вживало робочого поля стільки, скільки могло обробити, або такіж порядки у давних мешканців Сібірі на їхних „заїмках“.

Що до принципа, який вважає в економічному життю працю jako єдине правне жерело власности — то покінймо поки що економічну і етичну критику тих де-яких форм діяльности, що теж вважають ся ведля ходячих понятій за працю. Приймаючи за критерий сі самі понятя — най воно собі буде, що в сучасній суспільности праця і вільний розпорядок її результатами єсть єдине легальне жерело майна. Алеж хоч би й так, то в сучасній суспільности надто ще виразні сліди іншого товариского складу, що б сей історичний наслідок можна нехтувати. Рицарска земельна власність почалась по всій Європі хоч і не зовсім однаково, проте ж скрізь повставала вона і піддержувалась на зовсім інших підставах, аніж на підставі праці. Правда, змінила вона в значній мірі по різних краях попередних властителів, але зміна ся в значній часті велась в їхньому крузі. Перейшла вона по різних краях в різній мірі і до

інших рук, алеж ті, що купували ті землі, вбивались у майно серед обставин даного суспільного складу, а з іншого знов боку продавці вносили в стосунки рухомого майна вартість проданих земель і переносили таким способом в нову сферу дані історичні сліди. Додаймо до того, що історичні обставини звязували до недавнього часу з сею категорією власности право користування з чужої праці підданих, що невільництво знесено в Америці недавно і що в суспільному складі і сеї часті цивілізованого сьвіта зістали ся сліди такого складу діл, котрий не можна вважати за збудований на принципі власної праці — дарма, що там не було рицарських находів.

Зазначивши в загальних рисах ті обмеження основних принципів сучасних норм економічного життя, що виявлялись переважно яко наслідок минулого часу — гляньмо з другого боку на те: які нові обмеження викликало їх прикладанне в реальному житю.

Головна риса сих норм — свобода умови, яко основа економічних стосунків. Отже ледве єї прийнято, яко загальну їх підставу, підбито її зараз значним обмеженням. Так визволене селян з підданства, яке покладено за підвалину сучасного соціального устрою, викликало часто регуляцію зараз же аграрних стосунків. В Німеччині і в Австрії впроваджено норми капіталізування селянських тягарів, в Росії регульовані урядово ціни землі і норми поділів. В сему взгляді багато поучає історія еманципації селян в Німеччині. Еманципаційні акти починають ся у Прусії з початку сего століття і тягнуть ся аж до 50-х років; урядова інтервенція в такій силі, в якій вона пізніше виявилась, не була покладена одразу яко принцип, а викликав єї повагом склад відносних стосунків. Селянську реформу в Прусії од 1807 до 1835 р. викликали сорок пять праводавчих актів (де-які мали на меті відрубні провінції); принцип кредитової запомоги уряду в сплаті селянських тягарів поставовлено при кінци періоду для відрубних невеликих місцевостей, де селяне були в трудніших економічних обставинах, правом 2-го Марта 1850 р. встановлено загальну поміч урядових інституцій кредитових всіх округів. Історія сих праводавчих актів — се наче історія абдикації принципа вільної умови в відносних стосунках. У Франції ми не бачимо такого ряду праводавчих актів, відносних до даних стосунків, і на перший погляд здаєть ся, що вистачало тут знесене феодалних тягарів в августівську ніч 1789 р., алеж побічно становним фактором в даному ділі була конфіскація і розпродаж маєностей духовенства і емігрантів. Російська еманципація відразу сильно зазначила принцип урядової інтервенції, проте ж скоро після перших актів впроваджено по де-яких провінціях додатково обовязковий викуп. Нехай у той час були

і політичні мотиви, але сего вже не вважаємо в пізнішому розширенню викупу і поменьшанню викупових сплатів останніх часів. В Англії не вміють зазначити дати еманципації селян, вийшла вона з самого складу життя без загальної урядової інтервенції; принцип вільної умови в аграрних стосунках має там, значить, повагу і силу давньої традиції, а проте в 60-х роках регульовано урядово стосунки ірландських державців, нову їх регуляцію проведено в 80-х роках і питання й досі не можна вважати закінченим. В самій Англії зростає течія опінії публичної, яка вимагає розширення урядової інтервенції на аграрні стосунки Англії і Шотландії. Але не в самих тільки аграрних стосунках обмежено свободу умови. В краю, де найдавніше розвила ся свобода індивідуальна і промисл обробляючий — в Англії, перш, ніж де інде, теж впроваджено обмеження до свободи умови в стосунках промислових. Доки вона дотикається до дітей і недолітків, то ще можна сяк так закривати сю інтервенцію сторонніми мотивами, але як вже вона стосується до замужних, то стосується до половини людности повнолітньої, яка по праву може провадити сама різні економічні і інші діла самостійно. В теперешньому врешті часі жінка королює в тому краю. Отже починаючи з 1833 р. іде там цілий ряд праводавчих актів, котрі обмежують години праці, визначають час спочинку для дітей, недолітків і жінок. Такі акти зустрічаємо в 1833, 1844, 1847, 1850, 1860 р. і мають вони на меті то розтягти дані норми на нові віти промислу, то урядово поменьшити години праці (наперед 15, потім 12, потім 10 годин для жінок і недолітків). За Англією пішов другий край найбільше авансований в промислі — Франція, зменшивши в 1848 р. день робочий, правда до 12 годин, але розтягаючи се право на всі заклади фабричні і на всіх робітників. За сими краями пішли і інші, як вже згадано попередю.

Галицка репрезентация краєва все вимагала урядового зменшення розміру процентового, російські земства організують поміч людовому кредитови в формі запомоги касам вкладово-кредитовим грошима, що збирають з оподаткованих; центральний уряд російський організував селянський земельний банк за помічю державного скарбу; в Німеччині впроваджено обовязкову асекурацію робітників в випадку смерті або каліцтва; свободу порядкувати лісами обмежено сливе скрізь за-для спільних потреб; для транспортів на залізницях впроваджено урядові тарифи, а поруч з сим зростає прямування повернути залізниць на державну власність і т. д. З сего короткого загального перегляду можна поки що зробити ось які два виводи, що безпосередно дотикають ся до нашої студії.

1) Доктрина, що з великою помпою розголошує *urbi et orbi* вище формуловані сучасні норми економічного життя, як щось абсолютне через те, що реальне життя наче б то не може складати ся в інші форми — мусить нам здавати ся дуже легковажною. На підставі життєвого досвіту норми сї не мають в собі нічого абсолютного і питання про те, чи і в якій мірі дані правні норми придатні для дальшого розвою добробуту людського, підпадає під свободну наукову дискусю.

2) Норми, про які йде мова, виявлялись в життю в різній мірі з дуже давнього часу, час же, в яким вони ширше стосувались, дуже короткий і носить на собі дуже виразні сліди попереднього часу. Отже щоб студювати в таких обставинах значінне для суспільного життя даних норм — не можна обмежитись найближчим часом і годить ся зазирнути у давніші за для того, щоб вирокувати, як складалось життя під впливом сих норм в тих границях, в яких вони стосувались, і що б вияснити дальший зріст того стосовання і його наслідки в ближчому часі.

Відповідно до сих виводів постараюсь повести намічену собі студию. Додам тут тільки, що студія така, вільна від забобонного стосунку мисли до норм звичаєвих і правних, котрі переважають в сучасному економічному життю — повинна вестись вільно і від суперечного пересуду про їх непридатність і про те, що усякі труднощі економічного життя впливають виключно з сего тільки жерела. Об'єктивно поведена студія повинна вказати міру відносних напрямків мисли.

КНИГА I.

I.

Загальний план праці.

Все, що ми відаємо — відаємо не інакше, як на підставі індукції, про те ж в одних студиях треба частійше, в інших не так часто звертатись до індукційної методи. Як що яви, що хочемо зрозуміти, мало компліковані, то прикладанне індукційної методи потрібне менше; вистачає тоді уміле дедукційне комбінуванне невеликого числа підстав міркування, що дає нам індукційна метода. Таким на пр. способом докладні виводи математичної дедукції обирають ся на вмілому систематичному комбінуванню кількох індукційних аксіом. Чим більше одначе комплікують ся яви, чим частійше зустрічаємо в них взаємодії різних чинників, тим менше можна уповати на дедукцію, тим частійше треба звертатись до індукційних способів пізнання. Формула руху математичного, на пр. маятника, не зовсім годить ся для фізичного; індукційно добута формула

падання тіл не може бути перенесена без поправки з одного їх рода на інший; перпендикулярному напрямкови падання тіл перешкоджує рух землі, течії воздуха і т. д. Бажаючи студіювати вже сї більше компліковані яви, треба частійше звертатись до індукції і за її помічею виділити стосунковий уділ різних чинників в даній яві.

Житє суспільне загалом, а в ньому і та значна його частина, що обнимає собою економічне житє суспільности — дуже компліковане. Складаєть ся воно під впливом комплікованих яв окружаючого сьвіта, під впливом складних яв фізіологічного і психічного житя одиниць, їх громадського устрою та взаємодійства всіх отих чинників. Всі вони розмаїто комплікують ся в економічному житю; через те не можна тут покладатись на згодність односторонних дедукційних виводів з реальним складом житя; міру взаємодійства відрубних чинників може констатувати тільки індукція; вона тільки може застерегти від односторонних, поспішних виводів, збудованих на постереганню якого небудь одного боку яв, від систем, які, взявши на увагу діяльність якого небудь відрубного чинника, не рахують ся з іншими сторонами економічного житя.

Для того одначе, що-б серед сеї многосторонности яв змогти орієнтуватись — треба встановити собі де-які обсерваційні пункти. Сю попередню роботу зробила економія політична, виділивши в комплікованому економічному житю підставні його сили — от як би елементи складного тіла — і в тим єї велика заслуга. В студії над сими силами пороблені там і сям більші або менші помилки, загальні виводи у різних авторів могли грішити більше або менше проти наукової правди, а про те не можна не звертати уваги на головні основні сили комплікованих яв економічного житя і на те між відносними студіями, що можна вважати за безпечний добуток науки.

Отже через те перше, аніж перейду до описування економічного житя різних суспільностей і до прикладання теоретичних виводів на тій підставі — вважаю за потрібне використувати ті сторони роботи політико-економів, що нам можуть допомогти постановити обсерваційні пункти при розгляданню яв дійсного житя стільки, скільки се безпосередно стосуєть ся до обекта даної студії.

Се діло я думаю так повести. Не беручись за систематичний критичний перегляд різних поособних доктрин, з котрими зустрічаємось в історії економічної науки — я обмежуюсь коротким викладом тих доктрин, що мені здають ся більше близькими правди, при чому сей вибір постараюсь в загальних рисах мотивувати, помічаючи, де треба, слабші сторони, які вимагають поправки або додатку. Там, де здаватиметь ся мені,

що між досьогочасними теоріями нема такої, якаб вдовольняла вимаганням критикі — я зважу ся вияснити свій погляд на відносні яви.

Налагодившись таким робом в першій частині до спостереження яв дійсного життя, зазначивши питання, на які шукати-му одповіді, розглядаючи се життя — в другій частині перейду до розглядання конкретних яв дійсности по різних краях, помічаючи там матерьял для теоретичних виводів.

В третій частині зважу ся звязати дві попередні, додаючи до загальних теоретичних формулів економічної дедукції, що викладані в першій частині, більше детальні виводи, обперті на підставі даних, зібраних у другій.

II.

В а р т і с т ь .

Об'єкт моєї студії — репартиційні яви економічного життя і через те наче б то треба зараз приступити до викладу репартиційних формул економіки, але ж поняття вартости має в ній таке переважне значіння, що ніяк не годить ся перейти до згаданих спеціальних тез, минаючи розяснення сього питання.

І справді — економічна чинність звертаєть ся на різні об'єкти; дохід поособних одиниць виражаєть ся в різних продуктах; не тільки самостійні менші господарі або більші заповзятці отримують свій дохід в продуктах своєї спеціальности, але і фонд, з котрого черпають наймити свої заробітки, має своє жерело не де інше, як в об'єктах сеї вітки продукції, в якій вони працюють. Отже не вирозумівши підстави взаємної заміни різних спеціальних продуктів, не можна прямувати до формулування загальних підстав економічного життя і підстав репартиційних між ними. Теорія вартости належить до лучше розроблених в економічній науці і як що зустрічаємо тут деякі суперечности або неясности, то мають вони своє жерело переважно в недостаточнім обробленю теорії репартиції майна. Проте при даному вже стані оброблення теорії вартости — не трудно, здаєть ся, вказати на ту, що найбільше вдовольняє потреби науки.

В давнійшій термінології економічній часто вживали слів: заміна вартість і вжиткова вартість, розуміючи під першою взаємну покупну силу різних продуктів, під другою — їх придатність для вдоволення потреб людських. При сучасному розробленню відносної теорії годить ся залишити сї складні терміни, вдовольняючись словом вартість, що в шир-

шому розумінню обіймає і понятя вартости замінової і словом вжиточність. Такої термінології і буду тут держатись.

Теорія вартости має на прикметі знайти регулятора взаємної заміни готових продуктів. Єсть три теорії сього регулятора, на які одначе можна дивити ся, як на різні стадії розвою відносної теорії.

Одна теорія вважає за регулятора замінових стосунків взаємний попит і подачу відрубних продуктів; друга — кошт їх продукції; третя — працю, потрібну на їх виробленє. Перша бере на увагу виключно відрубні моменти ринкових яв, дві другі намагають ся відкрити посередню точку, до якої тяжать сї яви серед маятникових рухів ринку, при чому одна бере за підставу ближчі конкретні обставини продукції, друга стараєть ся глибше заглянуть в їх істоту. Теорія попиту і подачі, яко регулятора замінових стосунків, берє за точку вихода таку конкретну ринкову яву: як що збільшуєть ся подача якого відрубного продукту, а потребуваннє його зостаєть ся в давньому стані, то ринкова вартість сього продукту обнижаєть ся під впливом конкуренції продуцентів, прямує до збутя сього продукту — і на одворот: зменшеннє подачі продукта викликає — *caeteris paribus* — зріст його покупної сили. Переміни сї виявляють ся звичайно в формі вартости продукта, міряної вартістю грошей (загального орудія заміни), що так в науці як і в щоденному житю зветь ся ціною. Таким на пр. побитом ціна зерна дешевшає і дорожшає під впливом урожаїв і звузіння або розширення ринка, ціна металів під такими-ж впливами ринка і під впливом більшої або меншої видатности копальнів, ціна мануфактурних продуктів під впливом зросту або упадку потребування і виробу їх.

Задивившись на прояви руху ринкової ціни відрубних продуктів — дана теорія не приглядаєть ся достаточо ані до продуктів, котрих ринкова вартість остаєть ся в момент обсервації без зміни, ані до того, як чергуєть ся зріст і упадок ціни відрубних продуктів, як що технічні обставини їх виробу остають ся без зміни.

Одначе се чергуваннє зросту і упадку ринкової вартости відрубних продуктів вказує на істнуваннє якоїсь посередньої точки, коло якої вона колихаєть ся, а стояннє на певній мірі ринкової вартости інших продуктів якийсь довший час — вказує на те, що вони стали в даний момент у сій точці. — Відшукавши місце, де вона упадає, найдем тревалого регулятора вартости продуктів. За такого регулятора вважають одні кошт виробу даного продукту, другі — працю потрібну на його виробленнє.

Теорія коштів продукції, як регулятора їх вартости, опираєть ся на тому, що сьакій продуцент-господар намагаєть ся виробляти такі продукти, які-б давали йому як найбільшу користь. Як що за продукти, ко-

трих виріб коштує єго яку дану суму, він бере таку ціну, що може за неї купити продукти, котрих виріб коштує більше, то, розуміть ся, його продукція виходить користнійша; інші самостійні продуценти, бачивши те, кинуть ся до даної більше користної вітки продукції. Се збільшить подачу даного продукту а зменшить подачу інших і рух в сьому напрямкови тривати-ме доти, доки не стане на тому місци, де зрівняєть ся вартість продуктів, яких кошт виробу рівний. Як що зріст даної вітки продукції вийде під впливом сього руху надто сильний і перейде зазначену точку, то почнеть ся одворотний рух, що знов до неї прямує. Таким побитом обьяняєть ся існування тревалого регулятора вартости по-бік ринкових єї колихань.

Не маючи тут на прикметі систематичного викладу даної теорії — не ма потреби входити в детальнійше єї розглядаєнє; вистачає зазначити основну єї аргументацію.

Рівняючи єї з попередньою теорією попиту і подачі — не можна не завважити, що вона далеко глибше сягає в істоту яв, які розглядає. Де-які обмеження, під які вона підпадає, стосують ся і до теорії праці, як регулятора вартости, і там буде про їх мова.

Теория праці, як регулятора вартости, не задержуєть ся у сьому пункті, вона одшукує регулятора самих коштів продукції і найшовши його в праці — будує теорию вартости на функціонуванню сього підставного, простого елемента економічного житя.

Загальний рух відносної аргументації можна так висловити. Вся сила економічної продукції лежить у тому, що праця людска пристосовує обьекти природи до потреб людских, використовуючи в сій роботі і свої людські сили і матерію і сили природи. Як що допустити, що обьекти природи, на які звертаєть ся ся праця і сили, якими вона послуговуєть ся, існують в практично-необмеженій мірі і через те осяжні всякому продуцентови, то продукти не матимуть в собі ніякого елемента вартости, котрий би мав своє жерело в апропріації обьектів природи і використуванню єї сил; при такій гіпотезі зістанеть ся тільки один елемент, що відрізняти-ме вартість відрубних продуктів — праця.

Самостійний продуцент прямує до того, що б продукт його праці мав як найбільшу вартість в порівнанню з продуктами праці інших; як що вийде, що продукт його тижневої — кажім — праці мінятиметь ся на продукт праці інших продуцентів більше ані-ж тижневий, то до даної вітки продукції кинеть ся більше людей, як до користнійшої і таким способом обнизить ся ринкова вартість даного продукту і зросте вартість інших в стосунку до неї — і на одворот приплив продуцентів до якої вітки продукції або одплив од неї триватиме доси, доки не зупинить ся

на тому пункті, на якому продукти, добуті однаковим всилуванням праці, мінятимуться на-рівно між собою.

При існуванні невідільництва в якій небудь формі -- володар невідільників ідентифікує в данім взгляді їх працю з своєю і дальші яви заміни продуктів складаються як в попередньому випадку існування стосунків наймицьких; те-ж не змінє відносного права вартости. Конкуренція наймитів встановляє однакою робочу плату в різних вітках продукції -- *caeteris paribus*. Виходить, що вклад капіталістів однаковий там, де вложена однакова скількість праці, а конкуренція капіталістів переходом з віток продукції менше користних у вітку більше користні і на одворот -- встановляє, що продукти, котрі вимагають рівного вкладу, змінюються на-рівно. Правда, при продукції в відрубних єї вітках побіч вкладу на нанятє праці іде вклад на материял і орудія продукції, але-ж вони знов вироблені не інакше як пристосуванням праці до даремних в нашій гіпотезі об'єктів природи і в різних стадиях своєї обробки мають вартість, залежну безпосередно від праці, яка в них вложена, так що в кінци увесь вклад капіталу не що инше, як вклад на нанятє праці, посередно або безпосередно. В першім разі -- се зворот такого вкладу иншого заповзятця, в другім -- безпосередня плата робітникам з сторони даного заповзятця. До сего питання вернемось ще пізнійше при розгляданню теорії капіталу -- тут вистачає ся загальна увага.

Виходить, що незалежно од форм соціального існування -- вартість продуктів залежить від скількості праці, потрібної на їх виробленне.

Але-ж праця не завсїгди буває однакова; різнить ся вона і тим, що не завсїгди буває й однакою інтенсивна і технічно придатна, і тим, що одні єї роди вимагають менше попереднього технічного приготвлення, другі -- більше. Що до однакових родів праці, то розуміють тут середню в даному місци і часі інтенсивність і технічну єї придатність, чи, як Маркс висловлюєть ся, скількість праці суспільно-потрібної для репродукції даного виробу.

Що до родів праці, між якими одні вимагають більшого попереднього приготвлення (комплікована праця після термінольовні Маркса) другі -- меншого, то розуміють тут, що праця, що обійраєть ся на більшому приготвленню, включає в собі і попередню працю приготвлення і після сеї міри важить в вартости продуктів. Можність переходу од одних родів праці до других при загальному прямуванню до найкористнійших лежить в підставі такого вартостного стосунку різних родів праці і легко зрозуміти, що стосуєть ся се розумованне так в тому разі, коли продуцент бере нагороду своєї більше комплікованої праці в про-

дукті, як і тоді, коли продукція обираєть ся на наймі. В останньому разі височіль робочої плати вкладаєть ся в залежности од її більшої або меншої комплікації. Теорію праці, як регулятора вартости, дуже консеквентно розвиває Маркс в своїй студії над капіталом, при чому треба зазначити яко його заслугу те, що становить він дане розумінне вартости незалежно од стосунків замінових. Не тільки при їх істнуванню, але і в відрубнім господарстві продукти мають різну вартість для господаря після міри праці, потрібної на їх виробленне. Для порівняння вартости відрубних продуктів — треба, що-б був в них спільний елемент; в даному разі се не будуть фізичні, хемічні і т. д. власности обекта, се буде праця, потрібна на його виробленне.

Що таке ширше розумінне вартости має свою теоретичну вагу — видно вже й з того, що попередні економісти, що приймали теорію праці, як регулятора вартости — частенько говорили про неможливість загального зросту або упадку вартостей; вартість, розуміли вони, виявляєть ся тільки в обставинах замінових і упадок вартости одного продукта значить зріст вартости інших в стосунку до нього і на одворот. Про те ж ясно, що як що вартість регулюєть ся вкладом праці в продукт, то загальні на пр. поступи техніки можуть викликати загальне обниження вартости продуктів. Для Маркса продукти мають таку або іншу вартість залежно од праці, потрібної на їх виробленне, і заміна — тільки форма, в якій вартість продуктів чинно виявляєть ся.

Надання такого ширшого розуміння не тільки дає відносній теорії більшу цілосність і закінчаність, але і дає ключа до яснійшого вироуміння конкретних замінових стосунків і справді — замінові стосунки всилують ся під впливом більшої спеціялізації праці; поділ єї почав ся в родинних і т. п. групах, де не було ще місця для заміни; з виділом спеціялізованих груп продуцентів більшає вага замінових стосунків. При їх початку мали вже заінтересовані сторони точку вихода в вартости продуктів, міряну працею. При такій постанові дальші модифікації вартости під впливом поступів техніки або трудности продукції і часові коливання ринкові під впливом зросту і упадку попиту і подачі легко вироуміти, але як вироуміти точку виходу замінових стосунків, незалежно від сего понятя. Добре вдумавшись, теорія попиту і подачі, така ясна на перший погляд, вводить нас у новий хаос, як що схочемо єї пристосувати до цілости замінових стосунків, яко точку їх виходу.

Подумаймо — подача даного продукта єсть разом попитом на інші і на одворот: попит на даний продукт виражаєть ся подачею інших; кожний продукт на ринку становить попит і подачу, залежно від становища сторони, що входять в акт заміни. Само бажанне набути товар, як

що воно не виражаєть ся подачею иншого — не єсть попит в економічному розумінню і не важить на вазі замінових стосунків, як се вже не раз вказували. Отже ж в якій мірі подача даного товару виявлює собою попит на різні роди інших? в якій мірі інші виявлюють собою попит на даний? Ведля якого критерія продуцент ділить результати своєї продукції, даючи одній часті значіне попиту на товар *a*, другій на товар *b* і т. д.?

Не трудно догадатись цілого ряду питань, які оставить без одповіді теорія попиту і подачі, яко точки виходу замінових стосунків. Тимчасом так як се не єсть спеціальний обект нашої студії, вдовольнимось сею загальною вказкою. Я намагав ся вказати, як представляєть ся в головних своїх рисах теорія, що вважає працю за регулятора вартости. Маркс, що розвив єї з більшою консеквентністю, аніж хто небудь инший, поперед єго — піддаєть ся те-ж більше, ані-ж хто инший враженню логічної єї будови і не вказує на обмеження, з якими треба єї розуміти. А обмеження ті є і де-які дуже поважні.

Переказуючи головні зариси даної теорії — ми допускали, що продукти природи, на які звертаєть ся продукційна праця людска, існують в практично необмежній скількості і для всіх осяжні. Рікардо виразно зазначає, що відносна теорія має на прикметі такі достименні продукти, які можуть вироблять ся в практично необмежній скількості.

Всі продукти природи існують, розумієть ся, в обмежній скількості, але тут мова не про абсолютну їх обмежність, а про практичну. Як що яка небудь вітка продукції мусить бути зовсім занехана або не може бути розширена, скільки схочемо, в даному фактичному складі суспільних діл через брак природного матеріялу, який вона обробляє, то значить-ме воно, що матеріял даної продукції існує в практично обмежній скількості. Таке може трафлять ся — от на пр. як що покладамо, що вино такого смаку і властивостів, як шампанське, може бути вироблюване тільки з винограду, що росте в Шампанії. Таке б було на пр. з якою мінеральною водою, як би жерело єї не вистачало на те, що б вдовольнити єї потребуванне і т. п., але-ж до головних матеріялів, на які звертаєть ся людска продукція, се поки-що не стосуєть ся і через те можна їх вважати з становища економічного, що вони існують в практично необмежній скількості.

Се одначе не вистачає для того, що б можна було розтягти без обмеження дану теорію на всі продукти, які виробляють ся з матеріялів, що існують в практично необмежній скількості в згаданому тут значінню сих слів. Для того ще б треба, що б межозгодне обробленне даної скіль-

кості їх при однаковій техніці вимагало завжди однакового напруження праці. От же так не єсть для найголовніших продуктів праці людської.

Гляньмо на продукцію хліборобску. Ми знаємо, що одночасно обробляють і землі врожайніші, і землі менше врожайні. З становища економічного загальна різнота меж одними і другими лежить у тому, що однакове напруження праці дає по врожайніших землях більше продукту, на менше врожайних — менше. Инакше мовлячи — дана скількість продукту вимагає на урожайніших землях меншого вкладу праці, на менше врожайних більшого. Після якої-ж норми вкладу праці складається ринкова вартість хліборобських продуктів: чи після вкладу на найврожайніших, чи після вкладу на найменше врожайних, чи після посередньої величини того вкладу?

Як би, збільшуючи суму праці на найврожайніших землях, ми отримували завше пропорціональне до того збільшення праці і збільшення скількості продуктів, то все, яке існує в кожній хвилині вимагання хліборобських продуктів ми б могли вдовольняти більше інтензивною культурою найітучших земель. Вартість рілничих продуктів вкладалась би згідно з працею, потрібною на їх продукцію на найврожайніших землях. Ринкова ціна цих продуктів не могла б тривало піднятися вище над сю норму, бо тут — як і по інших подібних випадках — більше продукційних сил накинулись би на сю користнішу од інших вітку продукції і збільшеною подачею викликали б обниження ринкової ціни до тієї міри, в якій продукти рівної праці міняють ся нарівно.

Але-ж в такому разі не обробляли б земель менше врожайних. Ціна продукту, нормована після праці, потрібної на отримане його на найврожайніших землях, давала б хліборобским продуцентам на гірших землях менший вартостний результат, аніж в інших вітках продукції. До тих інших віток продукції вони б і звернулись.

Одночасне існування хліборобської культури і на лучших і на гірших землях вказує нам і на те, що не всяке побільшення вкладу праці дає пропорціональний до того побільшення зріст скількості продуктів, що загалом кажучи зріст сей менший, аніж пропорціональний (з чого виходить потреба звернути культуру і на гірші землі), і на те, що ринкова ціна хліборобських продуктів стоїть на такій височині, яка відповідає скількості праці, потрібної на отримане продукту на землях найгірших, між взятими в культуру.

Таким побитом ми бачимо тут і обмеження теорії вартости, регульованої вкладом праці, і міру того обмеження.

Те, що сказано про продукцію хліборобску, стосується на підставі аналогічних аргументів і до експлоатації мінералів.

Таким побитом головні так звані сирі продукти мають вартість, міряну кількістю праці, потрібної на їх отримання, але праці, функціонуючої в обставинах найгірших, які існують в кожній даній хвилині.

Всі продукти промислу, що обробляє, мають в підставі сирі продукти так званого промислу, що здобуває; промисл, що добуває, треба вважати тут яко попередню стадію промислу, що обробляє. В даному шматку коштовної тканини лежить не тільки праця фабричної обробки волокна і т. д., але і хліборобська праця продукції рослини або животного, які дали матерьял для сеї тканини; те-ж саме з комплікованою машиною, дорогим хірургічним інструментом і т. д.; в їх виробі приймає уділ і праця в копальні желіза і т. д. Загалом треба сказати, що всі продукти промислу, що обробляє, переходять через стадію промислу, що добуває, а значить і до них стосується в якійсь мірі те обмеження теорії вартости, міряної напруженням праці людської, про яке тут була мова. Але-ж се обмеження — загалом кажучи — має тут меншу, практичну вагу, що часто зовсім сливе зникає.

Чим більше вкладено в даний продукт праці, що обробляє, тим меншу стосункову вагу в його виробі має праця, що добуває, до якої стосуються повижчі обмеження. Вже молоченне зерна не підпадає під них, але-ж в вимолоченому зерні, праця, що добуває, праця залежна од обмеженої продукційности природи, більшу має стосункову вагу, ані-ж в зерні змолотому; в змолотому меншу, ані-ж в випеченому хлібі; в хлібі меншу, ані-ж в спиртї, отриманому з зерна і т. д. В коштовній тканині, в krásно обробляній деревяній мебелї, в штучно-комплїкованій машинї і т. п. праця добування даного матерьялу становить дуже невелику частину загальної суми праці, потрібної на їх вирїб і через те різнота в продукційности сеї часті праці, залежна од продукційности природи, виявляєть в дуже незначній дробинї; практично щезає, можна сказати.

Єсть знов категория объектїв, до яких повижча теория не стосується зовсім, або сливе зовсім — се поперед объектї, які продукують ся або були випродукованї в таких обставинах виключної талановитости продуцентїв, що надто трудно, або може не можна примїрати ті продукційні сили до продукційних сил середнього чоловіка — то будуть на пр. малюнки великих артистїв, статуї і т. і.; далї продукти, в яких цїнить ся не технїчна їх придатність сама в собі, а їх вага для таких потреб людських, що мають мало спільного з переважно розгляданими в економіцї. Се будуть на пр. викапалїска старожитні чи то виробів людських, чи скелетів людей і животних, важні для учених, рідкі автографи, за якими вганяють аматори, а также старї вина, цигари і т. д.

Усі предмети сих категорїй становлять невелику частину суми вар-

тостів, які обертають ся на ринку, посередно тільки входять в економічне життя, жадання їх має частійше на прикметі інші потреби, ані-ж ті, що переважають в економічному життю і через те сеї виняток має мало практичної ваги для сього життя. В спеціальній праці про теорію вартості годило ся-б докладнійше розглядіти коли, на скільки і яким способом підходять вони під дану теорію, але тут доволі буде згадати про них.

Далеко більшу вагу для даної теорії мають ті обмеження, що стосують ся до сеї сфери економічного життя, на головних проявах якої і збудована дана теорія. Вона допускає рівний вартостний результат рівного напруження праці в різних вітках продукції і мотивує його свободою переходу продуцентів з одної до другої. Минаючи давніші, історичні перепони для таких переходів — в сучасному суспільному укладі не завше легко зробити сеї переход: отримані при звичаї, місцеві стосунки, зроблені вклади і т. д. втрудняють сеї переход і часто бачимо довгий час важкі обставини якої небудь вітки продукції перше, аніж настане нове угрупування продукційних сил. Сі обмеження не суперечать принципіально даній теорії, мають одначе таку вагу, як терте при аналізі фізичного руху тіл.

Те-ж саме можна сказати і про уділ в продукції праці комплікованої. Ведля даної теорії допускаєть ся, що ся праця отримує нагороду вартости продукта при самостайній продукції, робочу плату при наймицькій стисле в такому стосунку, що б в сумі напружень даного продуцента важила не тільки сучасна безпосередня його праця, але і праця прилагодження до даної більше комплікованої; не менше, але і не більше. Се б виходило, що за весь прогяг середнього життя і простий робітник і той, що вкладає в продукцію компліковану працю, отримують в сумі однакову нагороду. Вже й без детальної аналізи, на підставі щоденного досьвідчення видно, що в життю часто так не єсть, що можність налагодитись до більше комплікованої праці єсть при даному суспільному складі звичайно фактична монополія, з якої одержують ті, кому вона служить, більшу користь, ані-ж накладає собі ота теорія. Жерело сього тертя лежить у явах репартиційних, значить, ту розглядатимем докладнійше в дальшій праці. Тут зазначмо тільки, що воно існує, що не суперечить принципіально тій теорії, але практично єї ограничує при даних репартиційних обставинах, що яви, відносні до вартости, складають ся тут в напрямку, зазначеному даною теорією, не досягаючи в дійстности пункту, в якому б вони прийшли до такої рівноваги, яку допускає теорія.

Обмеження ті вимагає дана теорія і через те, що в різних вітках продукції остатній, придатний для споживання продукт отримуєть ся раз після меншого часу тривання праці, другий раз — після більшого. Так

на пр. як що оден продукт і другий отримують ся після 10 днів часу, при чому в оден продукт *a* вкладано 30 днів праці, в другий 300 такої-ж праці, то 10 продуктів *a* матимуть — середньо кажучи — вартість одного продукта *b*. Але як що продукт *a* отримуєть ся після 10 днів часу і при вкладі в нього 300 днів праці, а продукт *b* після 100 днів часу і вкладі в нього те-ж 300 днів праці, то на торгу за один продукт *b* — середньо кажучи — треба дати більше, аніж один продукт *a*. Або й так: як що продукт *k* потребує 30 днів консекутивної праці, а продукт *l* 300 днів такої-ж праці, то на торгу за продукт *l* треба дати більше, ані ж 10 продуктів *k*.

В конкретному житю витікає з сеї технічної потреби довшого або коротшого оброблювання якого небудь продукту довше або коротше ангажування капіталу в одному обороті продукційному. Капітал, як відомо, отримує зиски і при даній величині стовпа сума тих зисків залежить од часу. Під впливом конкуренції заповзятців діла складуть ся так, що продукт, який вимагає довшого вкладу капіталу, міняєть ся на продукти, що вимагають коротшого вкладу капіталу, ведля скількості праці в них вкладаної з якимсь плюсом на користь капіталу довше ангажованого в однім продукційнім обороті.

Для того, що-б вказати міру обмеження, котре витікає з сього жерела і норму його функціонування — треба б врозуміти підставу і норму зисків капіталу, питання, на які сучасна економічна наука не дає, здаєть ся мені, відповіді, щоб задовольняла. Се твердження зважу ся обосновати в найближчій одділі сеї праці і пошукати формулу, яка б більше вдовольняла вимаганням критики. Зазначаючи тепер обмеження теорії вартости, про яку іде мова, з сього становища, додам хіба, що не здаєть ся мені, що б воно в принципі перечило їй при обережній постанові. Взявши на увагу вказані тут обмеження теорії вартости, регульованої і працею — можна-б єї в головних рисах так формулювати: готові продукти мають вартість в простому стосунку до скількості праці посередньої і безпосередньої, потрібної на їх продукцію 1) при даному стані техніки, 2) при даній в суспільности фактичній можливості вибору рівних родів праці і переходу од одного до другого, 3) при тій найскупійшій коляборації сил природи, при якій в окрузі даного торгу ведеть ся ще промисел, що добуває.

Тепер питання: чи маючи на увазі обмеження, з якими треба єї розуміти, годить ся вважати яко науково придатну теорию вартости, регульовану працею і як що годить ся, то через що.

Всяке теоретичне пошукування прямує до того, що б в короткій, зрозумілій формулі вказати: яким способом складають ся яви в много-

лічних конкретних фактах даного ряду. Таке формулювання їх можна вчинити не інакше, як розшукавши спільні їх властивості з становища науки, для якої дана формула має служити, і відклавши на бік усе те, що в даних конкретних явах не має безпосереднього зв'язку з питанням, яке дана формула має на меті. Проводити треба тут відомий льогічний процес розшукування спільних родових властивостей серед різнообразних конкретних фактів. Яка небудь формула буде — *caeteris paribus* — тим придатніша для тої або іншої науки, чим більший ряд фактів обіймає вона собою з становища тої науки, а се отримується в тим повнішій мірі, чим більше вона опирається на загальні, прості, нескладні елементи сеї науки.

З сього становища формула, що приймає працю за регулятора вартости, зовсім відповідає своєму заданню, бо понятє праці єсть в економіці простий, нескладний елемент сеї науки. В біології на пр. треба його дальше аналізувати; в економіці воно являється як простий підставовий елемент яв, які вона розглядає.

Вводячи дальше в аргументацію даної формули прямування до як найбільшої користности даного висилку праці і ідентифікуючи сю користність з величиною вартости, яка впадає до рук продуцента — опираємось знов на елемент, що в економіці треба вважати за простий.

Суспільне житє, одначе, єсть результат взаємодійства чи малого числа чинників і через те існує звичайно в якійсь мірі суперечність між простотою загальної формули і безвиключною єї придатністю до комплікованих конкретних фактів. Як що сього відхилювання конкретних фактів од загального напрямку формули не можна підвести під правило, котре б знов опирало ся, яко мога, на прості елементи даної науки — то се буде значити, що підставу для загальної формули вибрано невміло — і на одворот: як що відхилювання від даної загальної формули можна знов формулювати, обпираючись на прості елементи даної науки, то формула відповідає своєму завданню.

Так єсть і з формулою вартости продуктів, міряної працею. Головне відхилення від неї виходить з обмежности продукційности природи т. є. знов елементарного для економіки чинника, а ще й до того єї відхилення підпадають під правило, яке знов послуговується чинником головної формули — працею.

Інші обмежування формули мають другорядну вагу; вони не суперечать головному напрямку формули, а вказують тільки, що конкретні яви, складаючись в зазначеному формулою напрямку, не так швидко складаються в дійстности, як в абстракції. Такі обмеження мусять існувати

для кожного закону, що має на меті скільки небудь компліковані яви, в фізиці вже, а не то що в соціальних науках.

Трудніше сказати про те, під яке правило підпадає обмеження даної формули, викликає зисками капіталу, бо відносна частина економіки не досить розроблена; взявши, одначе, на увагу те, що вже зроблено в даному напрямку, а достименне редуцію вартости капіталу до одиниці праці, — тепер вже можна гадати, що теорія вартости, міряної працею, не спіткає основного суперечення в формулі зисків капіталу.

Прирівнюючи нарешті дану теорію до інших тут згаданих, пайдемо в її безперечну перевагу.

Я вже вище вказував на те, що теорія попиту і подачі, задивившись на часові коливання торгу, не добачає регулятора сих колиханів і лишає без одповіді неминучі питання, що виходять з самої сеї теорії.

Теорія коштів продукції сягає менше глибоко в істоту явів, аніж теорія праці, обпираєть ся на складнім, непростим чиннику, а про-те підпадає під ті самі головні обмеження, під які підпадає і теорія праці. Зваживши усе те, теорія праці, як регулятора вартости, здаєть ся мені не тільки глибокою і повнішою від інших тут згаданих теорій вартости, але й такою, що єї треба вважати за становний набуток науки. Дальша єї розробка може дати даній формулі кращу і повнішу стилізацію, може єї видосконалити, але — здаєть ся мені — головної мисли даної теорії наука в дальшому своєму розвоєви не відкине.

III.

Капітал і праця.

Як що теорія вартости належить до найбільше оброблених в економічній науці, то теорія капіталу — або докладніша теорія стосунку зисків капіталу і заробітків праці — належить до найгірше оброблених, дарма, що про неї писано і пишеть ся чи мало, дарма, що вона стоїть в центрі репартиційних студій.

Систематичний історично-критичний перегляд відносних доктрин не входить в програму сеї студії, для тих одначе, хто б хотів повніше зазнакомитись з сим питанням, годить ся вказати на систематичну і критично видержану працю: „Geschichte und Kritik der Kapitalzins — Theorien von Böhm — Bawerk“.

В своїй студії я впроваджую критичні уваги про теорії капіталу, що існують, тільки на стільки, на скільки се мені придаєть ся для розсвічення теорії, яку тут я важу ся вивести. При такій постанові питання частійше доводить ся мені критикувати ті доктрини, з якими вона ближче сходить ся, аніж на одворот. Де і в чому рівнить ся вона від досього-

часних, постереже всяке, трохи ближче знайоме з відносними теоріями. Про наукову її вартість — не має діло тут міркувати, скажу тільки те, що головні питання, які я намагався розглядіти і привести в теоретичний лад в сій теорії, поставляні попередними теоретиками, а найближче Рікардом і Марксом; далі, що в теоретичному зарисі, який важу ся зробити в сих попередних розгляданнях, маю головно на меті вказати те становище, з якого — здаєть ся мені — треба студіювати яви дійсного життя. Через те в деталях, відносних до поособних виводів з даної теорії — я обмежу ся тут постановою питанів, на які зважу ся відповісти після перегляду яв дійсного життя, до якого перейду в другій частині сеї праці.

Розглядаючи з ширшого становища стосунок капіталу і праці — побачимо, що се єсть одна з прояв загальнішого стосунку споживання і продукції. Як що б кожне порушінне продукційної праці людицею викликало не тільки нову вартість, але й надавало сій вартості остатню ужиткову форму, — загальний стосунок споживання і продукції інакше б укладав ся і не було б місця для спеціального стосунку капіталу і праці. Споживанне індивідуума залежало б ще од його продукційної сили, але предметне пристосуванне сеї продукційної сили давало б у кожній хвилі продукт, придатний для споживання; продукція не вимагала б ніякого попереднього запасу. Тимчасом не так єсть у дійсности. Виріб предмета придатного для споживання (мета всякої продукції) вимагає якогось технічно-обмежаного часу і хоч триває продукційна праця і зростає через те вартість оброблюваного матеріалу, вжиточности його, його придатности для споживання не можна антиципувати, споживання треба одкласти аж до того часу, коли він отримає свою остатню вжиткову форму. За весь час тривання виробу даного продукту споживанне не може бути вдоволяне інакше, як з запасу, що існує вже, готових, пристосованих вже до споживання вжиточностей. Як би не існували спонтанейчі дари природи, яко такій первобутній запас — людскість не могла б ані початись, ані існувати. Сеї запас була перша, абсолютна норма споживання; чим тіснійше держалось споживанне в границях сеї норми, тим менший розмір часу розграничував чинність продукційну від акту споживання. Людскість одначе пересягнула те первобутне мінімум споживання і з того часу існуванне запасу продуктів праці людської в остатній, придатній для споживання формі — стало для нього незбутним варунком так споживання, як і продукції; інакше кажучи: існуванне капіталу стало абсолютною потребою людскости. Се кажучи, я вказав тільки на одну частину того агломерату економічного майна, котрий так в звичайній мові, як і в економії політичній зветь ся капіталом, часть, котру Маркс називає змінним капіталом. Роблю се одначе з заміром

через те, що всі репартиційні яви, звязані з функціонуванням капіталу, витікають, здається мені, виключно з властивости сеї його частини, як зараз зважу ся вяснити.

З становища приватного господарства сї речі інакше представляють ся, аніж з становища господарства суспільного. Для приватного капіталістичного господарства усякий запас вартостів, які в тім господарстві повертають на виріб нових продуктів, має однакове значінне аванса і складові частини того запасу різняться ся в ньому тільки тим, що одна часть вартостів реставруєть ся з зисками в новому продукті після одного обороту продукційного (се капітал оборотний в звичайній економічній номенклатурі), інша — частями в кількох оборотах продукційних (капітал сталій звичайної номенклатури).

Отже капітал оборотний означає в сїй номенклатурі разом з об'єктами споживання робітників і сирій материял продукції і різні сї поміжні орудія, що тривають не довше, як оден оборот продукційний; капітал сталій — більше тривалі орудія: машини, будівлі і т. і.

Однак-ж науці про суспільне господарство не годить ся переймати сего поділу капіталу з становища приватно-господарского, бо в суспільному господарстві та його частина, котру Маркс називає змінним капіталом (задержую сеї термін) — значно інше має значінне, ані-ж інші частини капітала. З становища господарства суспільного питання про те: якій категорії суспільних потреб відповідають вартости, які входять в склад загального розуміння капіталу — розумієть ся, має поважне значінне; те, що з становища приватно-господарского може представляти ся і представляєть ся нераз як останній продукт — часто не має значіння остатнього продукту в господарстві суспільнім. Для сего господарства остатній продукт єсть тільки продукт в формі, придатній для споживання; придатність ся — в суспільному господарстві — остатня мета всіх продукційних висилків, поділених, правда, на спеціальности, але що прямують разом до неї.

Отже з сего становища способи утримання робітників з одної сторони і інші частини капіталу з другої — зовсім не однаково мають значінне. Тоді як перші з самої натури речі єсть продукти в остатній, пристосованій до споживання формі, інші представляють ся яко продукт, що ще буде, що ще не дійшов до остатньої своєї форми і існує в певній фазі свого розвою.

Що таке а не інше значінне має для суспільного продукційного акту сирій материял продукції — се дуже легко вбачаєть ся і надто відоме, що б довго про се говорити. Вже на перший погляд — се зародок будучого продукту, що буде в давній хвилі, се об'єкт непридатний

для споживання, стане він одначе таким під впливом людської праці, доданої до него. Зближуючись під сїм впливом до придатности для споживання, росте він одночасно в вартості в простим стосунку до вкладу в его обробління метозгодної праці людської. Зріст его вартості і приближування до остатньої вжиткової форми ідуть тут паралельно, а як що так, то в усіх фазах свого розвою має він для суспільної продукції значінне остатнього продукту в певній, неостатній фазі його розвою.

Питаннє про те: чи одпадки продукції матимуть вартість чи ні — не досягає істоти речі; воно впливає тільки на те: чи результат продукції виразить ся в поодинокій чи в складній формі. Дивлячись на продукт, вироблений з даного сирого матеріялу з становища економічно-продукційного — не приглядаємось, як каже Маркс, до того: яка частина даного хемічного і фізичного тіла ввійшла в сей продукт, ми дивимось на его вартість тільки, як на втіленнє в даний матеріял метозгодної праці людської — „Materiatuur der abstrakt menschlichen Arbeit“, кажучи ще его словами.

Дивлячись одначе з сего становища на помічничий матеріял продукції, знайдемо, що його економічне значінне не різнить ся від значіння так званого сирого матеріялу. Такий помічничий матеріял продукції будуть напр. реактиви хемічні, котрі зуживають ся задля отримання даного продукта. Не входять вони в його тіло, роблять одначе можливим його добуток. Праця, положена на виріб сих реактивів, прямує тут посередно до отримання даного головного продукту; її метозгодність залежить в даному разі од придатности даного реактива, а вартість реактива находити свій рахунок в вартості даного продукта. Але як що так, то і помічничий матеріял продукції буде з суспільно-економічного становища не що інше, як продукт, до виробу якого він служить, в певній фазі його розвою.

Проста вже і доконечна консеквенція сего погляду буде — як що розтягнемо його і до орудій продукції, що цілком зуживають ся в часі одного обороту продукційного.

Орудія продукції, які тривають довше, аніж один оборот продукційний, різнять ся од орудій, що служать на один тільки оборот, тільки формою, а не істотою свого уділу в вартості остатнього продукту, для виробу котрого вони служать; вся різнота тут тільки квантитативна, а не квалітативна. Орудія, що зуживають ся підчас одного обороту продукційного, передають всю сумму праці, вкладаної в їх виріб, на продукт одного обороту промислового; триваліші орудія переносять сумму праці, зверненої на їх виріб, частями на продукти всіх тих промислових оборотів, до яких вони прислужують, аж доки не буда страчена технічна

їх придатність. В кожному одначе разі вся сума їх вартости виразить ся в вартости продуктів, для виробу яких вони служать. Триваліші значить орудія продукції так само як і сирій єї материял і т. і. представляють ся, як остатній продукт, для виробу якого вони служать, в тій або іншій, але не остатній фазі свого розвою¹⁾.

Отже з одного боку маємо капітал змінний, складений з продуктів минулої праці в остатній їх ужитковій формі; — з другого — інші части капіталу, як продукт, що буде, ще не придатні для споживання в певній стадії свого розвою.

При сучасному розвою поділу праці бачимо звичайно в приватних заповзятях капітал змінний по-бік інших частей капіталу (назв'єм їх капіталом материяловим). Розглядаючись одначе ближче, побачимо, що звичайно значне число заповзятств покладаєть ся на виріб відрубного продукту в остатній його вжитковій формі. Продукт в певнім стані обробління переходить од одного заповзяття до другого, яке, обробивши його далі, передає іншому і т. д. аж до заповзятства, яке надає даному продукту остатню його вжиткову форму. Як що од сього заповзятства іти-мем назад, дійдемо до моменту, де заволодінне материялом продукції виявить ся, яко точка єї виходу. Отже в с'єм першим пункті виходу продукції — в материял продукта, що буде, не вкладено ще праці і для можливости продукції (до неї належить і процес заволодіння) — потрібен виключно тільки запас об'єктів споживання продуцентів підчас тривання продукції в даному єї одділі. З господарства, що обираєть ся виключно на змінному капіталі, виходить материял продукта, що буде в якимсь вже стані обробління; що б обробляти його дальше, треба знов змінного капіталу на час тривання продукції в данім спеціальнім єї одділі, а по-бік його існує вже і капітал материяловий, як певна фаза продукта, що буде. Сей материяловий капітал збільшуєть ся в данім спеціальнім одділі новим вкладом праці і переходить дальше; там знов треба капіталу змінного на час тривання продукції в тім одділі і так іде дальше зростанне вартости капіталу материялового і дальше наближенне його до вжиткової форми остатнього продукту, який має на меті даний ряд заповзятств і т. д.

Як що замість відрубних заповзятств, уобрази́мо собі асоціацію всіх заповзятств, які виробляють даний продукт, почавши од момента заволодіння материялом продукту до часу, коли йому надасть ся остатня його вжиткова форма, то весь рахунок авансу сеї асоціації виразить ся в рахунку капіталу змінного, а результат єї продукції виражатиметь

¹⁾ Marx (Kapital) розвиває в сьому напрямку дане питання.

ся перше в різних формах капіталу материялового, а на послідок форми ті щезнуть і виліють ся в общій формі остатнього продукта¹⁾.

З найзагальнішого становища стосунок капіталу і праці єсть спеціальна форма стосунку споживання продуктів прошлої праці і виробу нових продуктів споживання. В капіталістичному господарстві — се стосунок авансів продукції і єї остатнього результату; аванси єї зводять ся з становища суспільного до рахунку капіталу змінного. Сяк чи так по одній стороні лежать готові остатні продукти, придатні для споживання, як основний запас, що робить можливою нову продукцію; по другім боці продукт, що буде, що в попередних фазах свого розвою існує, як капітал материяловий в різних его формах.

Ось через що, хотівши виробити репартиційні яви, звязані з функціонуванням капіталу — треба відносно студию оберти на властивостях змінного капіталу.

Різниця між суспільним значінням капіталу змінного і капіталу материялового така велика, що як би не звичай щоденної мови і надто може велика неохота до термінологічного новаторства, я б охотно задержав назви капіталу тільки для змінного капіталу і шукав би іншої назви для капіталу материялового.

Не вводячи такої радикально нової термінології, мушу ввести де-які одміни в прийнятій звичайно. Назви змінного капіталу переймаю од Маркса. Всі інші части капіталу він зве капіталом сталим. З становища виключно репартиційного воно б нічого, але-ж ті інші части не з однаковою шкороштю впливають на вартість остатнього продукту; через те, вводячи назву капіталу материялового для всіх частей капіталу, опріч змінного капіталу, підділяю капітал материяловий на однооборотній і многооборотній або сталий. Розумієть ся понятє однооборотнього капіталу не треба змішувати з понятєм оборотнього капіталу звичайної давнійшої термінології, бо з нього цілком тут виключено те, що Маркс назвав капіталом змінним. Се сказавши, перейдїм до студії репартиційних яв, звязаних з функціонуванням капіталу змінного; інакше казавши — стараймо ся виробити жерело і стопу зисків капіталу.

Зиски капіталу в звичайному господарському житю змішують ся з премією за більший або менший ризк заповзятства, з оплатою праці заповзятства і т. і.; виключмо поки що з сеї студії єї сторонні елементи і розглядаймо зиски капіталу в варунках, при котрих єї елементи були б знівельовані, так що-б зиски капіталу залежали виключно од самого факту його уділу в продукції, його величини і часу функціонування.

¹⁾ J. St Mill виразив вже загально єю думку.

Возьмім задля ясности речі найпростіший випадок. Маємо двох продуцентів A і B . A виробляє продукт l , що вимагає 50 днів його праці; B продукт k , що вимагає 100 днів його праці. Праця в обох вітках продукції однакова що до її комплікації, гігієнічних і т. д. варунків. Чи можуть ці продукти міняти ся так, що б за одно k давати 2 l , не порушаючи рівности шансів обох продуцентів? — Ні. Той битовий факт, що висилки праці людської не може одночасно з виробом вартости давати в кожній хвилині тої вартости і остатню вжиткову її форму, що консумацийної придатности продукта, що буде, не можна антиципувати; що існує часова простір, яка відділяє відрубні всилування праці з остатнього єї результату — єсть дана труднота бутя людського, але труднота ся налягає на обох наших продуцентів не з однаковою силою: на A з меншою, на B з більшою. Як би одно k мінялось на два l нарівно, даний більший тягар сеї трудноти не був би скомпенсований для B .

Попробуємо зблизитись до об'єктивного вимірювання сего тягару. Для простоти аналізу покладемо, що середнє житє A і B вже як продуцентів триває однаково 10.100 днів. Як би весь той час вони виробляли дані продукти то A виробив би 202 l , B 101 k . Але-ж вони не можуть відразу виробляти ті продукти інакше, як зібравши запас змінного капітала A на 50 днів тривання праці в його спеціальности, B на 100 днів. Зберуть вони той запас, одкладаючи частину результатів своєї попередньої праці, не споживаючи єї, доки не зберуть потрібного для їхньої продукції капітала змінного; приготовлять вони його чи то збираючи спонтанейчі плоди природи, кажучи більше первобутно, чи наймитуючи, кажучи більше по сучасному. Так або інакше, як що в інтересах обох продуцентів лежить існування і продукту l і продукту k , треба, що б існував несконсумованим капітал змінний одної і другої вітки продукції. Для такої мети безпремінно потрібно, що б перед початком даної продукції A не спожив результату праці, котрий би дав йому можливість содержатись 50 днів, B — 100 днів.

Так як наші продуценти — продуценти самостайні і для вирозуміння речі нема потреби покладати, що б вони прямували до дальшого капіталізування, то можемо прийняти, що їх запас капітала змінного буде рівняти ся звартостю, до якої досягає їх продукція за оден оборот; в такому разі сума капітала змінного для A буде рівна результативі 50 днів праці, для B 100 днів праці.

Приймаю єї числа задля більшої простоти викладу; заміна їх іншими меншими (напр. 40 і 80, 30 і 60 і т. д.) не змінить результату студії, аби лишень стосунок тих чисел був такий самий, як і даних, а така сталість сего стосунку витікає з самої істоти речі. Отже, кажемо,

що капітал змінний, потрібний для A , рівняєть ся продуктови 50 днів праці, для B 100 днів праці. Для викладової ясности можемо ошадність одного і другого, розкінену на довший час, як буває в дійстности, — інтенсивувати і розглядати так, як би A виробляв, але не споживав продукту своїх перших 50 днів праці, B — своїх перших 100 днів праці. Істоти стосунку, якого студию маємо тут на меті, таке викладове упрощіння не дотичить зовсім.

Так як вартостний результат 50 днів праці ми означили буквою l , результат 100 днів праці — буквою k , то скажемо, що A не спожив першого виробляного їм l , B першого виробляного їм k .

Після сього першого трудного обороту промислового, A споживати-ме перше l , виробляючи друге; друге l , виробляючи третє і т. д. B споживати-ме перше k , виробляючи друге; друге k , виробляючи третє і т. д. Ті-ж самі l і k , що вони можуть споживати, можуть в тій або іншій часті міняти між собою і треба нам тільки вирозуміти, після якої міри робити-муть вони ту заміну.

Для можливости тривання і даної продукції, і даного споживання, і даної заміни — треба що-б завше в міру споживання готових продуктів виробляв ся новий рівновартний, отже що б завше існували неспожитими для A вартости рівні l , для B вартости рівні k . Таким побитом за весь час життя A і B можуть вони споживати і міняти: A 202 l — l , B 101 k — k ; се б то A могли-ме спожити або замінити 201 l , B 100 k .

Але-ж l рівняєть ся результатови 50 днів праці; одно k результатови 100 днів праці; значить A могли-ме за свого життя розпорядитись (спожити або замінити) результатом 10.050 днів праці, B — результатом 10 000 днів праці.

В такій числовій формі виразить ся для наших продуцентів той битовий закон, що вислок праці відділяєть ся од остатнього результату, до якого прямує, часовим переділом і що той часовий переділ не однаковий в різних вітках продукції, закон, з котрого витікає сама потреба існування капіталу змінного і різної його височини в різних вітках продукції.

Покладемо тимчасом, що міркування шансів економічних у наших продуцентів, їхня провізія економічна сягає не менше, як на весь протяг їхнього життя, але і не дальше. Як же їм прийдесть ся зрівноважити в таким разі житєві шанси при заміні продуктів k і l між собою? Той факт, що B може розпорядитись для споживання або заміни результатом праці меншим на результат 50 єї днів, аніж A — витікає з самої натури продукції, незалежно од суспільних стосунків. Суспільні стосунки не можуть знищити сього тягару, але прямування до зрівноваження шанс

продуцентів може його розкласти рівномірно на всю суспільність. (В нашому прикладі на 2-х наших продуцентів).

Даний тягар — властивість натурально — технічна продукта k ; отже зрівноваження шансів наших продуцентів вийде тоді, як що той тягар розкладець ся на них в такому стосунку, в якому кожен з них користувати-ме з продукта k .

Такий результат отримаємо тоді як що при кожній заміні продукта k на продукт l додамо на користь продуцента B результат 50 днів праці, розділений на то число продукційних оборотів, що припадає на середнє продукційне жите B . Таких оборотів сповняє він в нашому прикладі 100; при кожній значить заміні продукта k на продукт l , A повинен дати на користь B опріч 2 l ще наддачу, рівну результатови 50 днів праці, розділеному на 100, або результат половини дня праці. Се і буде той зиск з більшого змінного капітала B , що зрівноважить шанси наших продуцентів при гіпотезі, що економічна їх провізія сягає рівно на протяг їхнього жита продукційного.

Як що наші продуценти вживати-муть продуктів k і l в однаковій мірі (що ї треба допускати, вважаючи на те, що вони в двох складають прикладову суспільність, котра має тільки 2 вітки продукції), то мінати-муть ся вони між собою 50 раз; наддаток, котрий давати-ме A на користь B при кожній заміні, буде результат $\frac{1}{2}$ дня праці, а при 50 замінах в сумі — результат 25 днів праці. Таким нобитом при однаковім складі їхнього споживання продуктів k і l і даний натурою речий більший тягар продукції, що лежав на B і що рівняєть ся результатови 50 днів праці, розкладець ся на A і B нарівно; так A , як і B споживуть результат 10.025 днів праці за час свого середнього продукційного жита.

Правда — через увесь час тривання свого продукційного жита B має можливість спожити той більший запас змінного капіталу, якого вимагає його продукційна спеціальність, і перейти до продукції, якою заняв ся A , але-ж потреби обох продуцентів вимагають, що б оден з них працював в спеціальности B і не зкористував з сеї можности. Зиск, що приносить B його більший капітал, служить для того, що б здержувати його од охоти зкористувати з сеї можности, рівняючи шанси обох продуцентів. Як що B отримувати-ме більший зиск, аніж вказаний вище, то сума житєвих шансів його буде більша, аніж у A , і A мати-ме побудні причини перейти до спеціальности B ; як що зиски сі будуть нижчі од вказаних — на одворот шанси B будуть гірші; він мати-ме побудні причини перейти до спеціальности A . При даній височині зисків існує рівновага шансів A і B ; завше при гіпотезі, що їхня провізія економічна сягає рівно на протяг середнього продукційного жита.

Для того, що б більше вразити викладану тут підставну думку — позволю собі перейти од цього найпростішого, прикладу до трохи більше комплікованого.

Розглядаймо суспільність, в котрій єсть 10 продуцентів; дев'ять з них виробляють самостійно продукти l , на виріб яких од початку до кінця треба 50 днів праці, десятий B виробляє продукт k , що для повного виробу потребує 100 днів праці; одним словом задержмо всі інші умови попереднього прикладу з сею тільки різницею, що замість 2 продуцентів маємо їх десять. Стосуючи до цього прикладу те саме міркування, що і до попереднього — покладемо, що споживання продукту k становить $\frac{1}{10}$ споживання кожного з членів сеї суспільности.

Для зрівноваження шансів продуцентів треба, що б більший тягар, який обважує B в порівнянні до продукції інших членів сеї суспільности і який рівняєть ся результату 50 днів праці, розклав ся на членів даної суспільности в стосунку, в якому вони вживати-муть продукт k .

Продукт k (після нашої гіпотези) виробляєть ся тут, як і в попередньому прикладі 100 раз за час тривання середнього продукційного життя наших продуцентів; кожний з членів суспільности міняти-меть ся, значить, з B 10 раз; при кожній заміні свого l на k дасть він за одно k два l плюс результат $\frac{5}{100}$ днів праці, а за десять замін за 10 k дасть $20 l +$ результат $\frac{5}{100}$ днів праці $\times 10 = 20 l +$ результат 5 днів праці. Се наддача і буде зиск, що принесуть на користь B всі його заміни з одним з членів нашої суспільности; при заміні з дев'ятьма членами сеї суспільности він отримає в характері зиску од свого замінного капіталу результат 45 днів праці.

Не отримує він тут результату повних 50 днів праці т. є. звороту всеї сеї величини капіталу, котра переважує в його продукції над продукцією інших відрубно взятих членів суспільности через те, що $\frac{1}{10}$ часть результатів своєї праці споживає він сам безпосередно в нашому прикладі. При кожному акті заміни, які ми тут розглядали в обох прикладах, при заміні продукту k на продукт l , як зиск продукції, опертої на більшим замінім капіталі, виявляєть ся: величину більшого капіталу k за відчисленням від неї величини меншого капіталу l , розділена на стільки, скільки раз продукт k виробляєть ся за час тривання середнього продукційного життя наших продуцентів. Се завше при гіпотезі, що економічна їх обачність сягає рівно на протяг їхнього життя.

В прикладах, які ми тут розбирали, ми мали на прикметі самостійних і ізольованих робітників і через те потрібна для даної спеціальности величину капіталу залежала виключно від часу тривання обороту продукційного в даній вітці продукції.

Легко зрозуміти, що істота речі не змінить ся тоді, як що ми замість ізольованих продуцентів допустимо асоціовані їх групи в тій або іншій вітці продукції. Уся різнота лежати-ме тут в тому, що потрібна для даної продукції величинь капіталу змінного залежати-ме не тільки від часу тривання продукції в даній вітці, але і від числа асоціованих в ній. Підімо дальше.

Як що задержуючи даний розмір економічної провізії, уобразимо собі, що йде заміна з одної сторони продукту, що вимагає змінного капіталу, з другої — продуктів, які виготовлялись зовсім без всякого запасу капіталу, то після попередньої формули зиск того капіталу в кожнім акті заміни буде рівняти ся величині того капіталу (мінус нуль), розділяної на стільки, скільки продукційних оборотів припадає на середне продукційне житє продуцента, а річна стопа того зиску буде рівнятись сьому капіталови, розділяному на таке число, яке рівняти-меть ся числу літ, що їх обіймає економічна обачність даної суспільности.

Се буде, в варунках даної гіпотези що до часового розміру економічної обачности, пункт, в якому рівноважать ся обопільно шанси продуцентів.

Чи буває ж одначе в нашому часі таке, що б яка небудь вітка продукції могла істнувати без капіталу (змінного)? — На скільки се залежить од окільної природи — ні, але суспільні стосунки можуть складати ся так що де-які заміні акти робити-муть ся так, неначе-б істнували вітки продукції, що не обирають ся ні на якому капіталі.

Таке трафляеть ся кожного разу, коли маємо з одної сторони змінний капітал, з другої наймитів — пролетаріїв. Наймання чи закуповування праці єсть, як завважив ще Proudhon (Systeme des contradictions économiques) тільки форма мови; істота даного стосунку єсть заміна готових продуктів, з яких складаєть ся капітал змінний, на продукти, які єсть потенцияльно в продукційних силах робітника, як слушно вважає той же Прудон. Тільки за-для отримання сих продуктів капіталіст наймає робітника, тільки сими продуктами робітник оплачує готові продукти, що дає капіталіст робітникови за його працю. Стосунок капіталу (змінного) і праці після істоти речі не що інше, як заміна готових вже продуктів на продукти, які істнують в тій або іншій оддалі часовій.

Таким побитом остатня формула і буде формулою рівноваги зисків капіталу і інтересів праці в границях даної для сеї або іншої суспільности обачности економічної.

Прошу терпеливости. Для того, що б вирозуміти варунки і границі, в яких дану формулу годить ся вважати за придатню, що б на єї під-

ставі можна було робити дальші виводи — треба перше її розглядіти в де-яких ще її консеквенціях і застосуваннях.

В попередних прикладах ми розглядали випадки, коли змінний капітал сеї або іншої величини виробляє капіталіст власною працею. Гляньмо тепер: чи формула зисків змінить ся тоді, як що капіталіст отримує даний капітал іншим яким способом (от через подарок або дідицтво), задержуючи — розумієть ся, і тут, як і в попередних случаях, стимул ізольованого індивідуалістичного економічного інтересу.

Увобразімо собі — що б раз у раз не переказувати ті самі приклади — капіталіста, який одержав в спадчині капітал змінний k , який вистарчає для того, що б содержувати 10 робітників в часі тривання продукції якого небудь обекта P . Покладемо, що продукція сього обекта триває 100 днів, що середне продукційне житє триває, як в попередних прикладах, 10.000 днів, що економічна обачність даної суспільности сягає теж рівно на протяг середнього продукційного житя людского.

Даний продукт E виробить ся за час тривання сього середнього житя 100 раз; різнота між вартостью продукта P і вартостью вкладеного кожен раз в його виріб змінного капіталу k ($P - k$) і буде зиск капіталіста для кожного відрубного обороту продукційного.

Як що ся різнота буде така, що за 100 оборотів продукційних складеть ся як раз вартостна величинь капіталу k ; як що значить $P - k = \frac{k}{100}$, то яви складуть ся після приведенної вижче формули.

Гляньмо одначе: чи такий стан сих явів вирівнює шанси сторін при ізольованости стимулу індивідуалістичного і при існуванню даних границь економічної обачности.

Як що вартість $P - k$ буде менша, анїж $\frac{k}{100}$, то капіталіст не получить за час, який обіймає його економічна обачність (в данім разі його житє) авороту того капіталу, що він держить в продукції, не вживаючи його безпосередно; сума його зисків дасть на його розпорядок менше вартостів, анїж тоді, коли б він споживав вартість свого капіталу, не держучи її тривало в продукції; він мати-ме, значить, побудні причини витягати частями свій капітал з продукції і збільшити таким способом суму вартостей, що вживати-ме на свої потреби, в часі, який обіймає його економічна обачність. Збільшилась би та сума через дві причини: безпосередно через часткове звертаннє на споживаннє самого капіталу і посередно через збільшеннє стопи зисків тих частів капіталу, які-б ще зіставали ся в продукції, збільшаннє, що виходить з меншої подачи капіталу.

Але-ж таким способом для капіталіста було б завше користо витягати частями свій капітал, споживаючи його разом з зисками від остан-

них частей капіталу в часі, який обійме економічна обачність, роблячи се після такого рахунку, після якого віддають капітал на дожите (rente viagère).

Одначе розширення такого поступування тягне за собою зростання стопи зисків; ся стопа, як пересягне зазначений в даній формулі пункт рівноваги, робить з продукції, зверненої на капіталізування, таку вітку продукції, де продуцент, незалежно від того, що задержує за собою право порядкувати своїм капіталом, ще в сумі самих зисків отримує за час, який обійме його економічною обачністю, більше вартостів, ніж він виробив і звернув на капітал. Така виключна користність даної форми продукування викличе приплив продукційних сил в даному напрямку, а з ним і обниження стопи зисків до пункту, в якому сума зисків за час, який обійме економічна обачність, була б достаточна для того, що б змусити капіталіста зіставляти свій капітал в продукції, але і не більша, а таке отримує ся тоді, коли оставлення капіталу в продукції нагрожують ся в часі, який обіймає економічна обачність, сумою зисків, яких вартість рівняєть ся вартості капіталу держаного (в своїх вартостних еквівалентах) в продукції. Се й буде в нашому прикладі, як що

$$P - k = \frac{k}{100}.$$

Так буде з становища капіталістів; гляньмо на інтереси робітників, держучись — за-для викладової простоти — нашого викладу. Цевне діло: їхнє бажання безпосередне було б, що б стопа зисків була як найменша, або що б рівнялась нулі. Але-ж в суспільному житю бажання, які не впевнюють ся в фактах, не впливають на реальні стосунки; отже як що б (при прийнятому в нашому прикладі суспільному порядку) капітал не приносив ніякого зиску, то готові капітали витягались би з продукції і не було-б причин, які-б змушували до виробки нових; бажання, значить, такі не виразились би в відповідних їм фактах економічного життя і через те не мали б реальної сили. При існуванні даної в нашій формулі стопи зисків робітники мати-муть у часі, яку обіймає їхня економічна обачність (у протязі їхнього життя в нашім прикладі), стільки привацій, скільки б їх вимагало складання капіталу даної величини, і споживання їхнє було б однакове чи то при користуванню з чужого капіталу, чи то при виробі власного і удержуванню його в дальшій продукції. Як що зиски капіталу будуть більші, ані-ж вказані в нашій формулі, як що $P - k$ буде більше, ані-ж $\frac{k}{100}$, то сума привацій робітників за час, який обіймає їхня економічна обачність, буде більша, ані-ж тоді, коли б вони самі збирали даний капітал і в таким разі була б у них причина, яка б змушувала самим капіталізувати, доки збільшенням на-

дачі капіталу не обнизились би зиски до зазначеного в даній формулі пункту.

Таким побутом при ізольованости індивідуалістичного стимулу істнування економічної обачности в обмежованих границях часу — пункт рівноваги в стосунку до капіталу (змінного) і праці буде той, в якому річний зиск змінного капіталу рівняти-меть ся вартости того капіталу, розділеної на таке число, що рівняеть ся числу літ, що обіймає економічна обачність, звичайна в даній суспільности. Хотівши виразити сю стопу зисків в відсотнях (процентах) — скажемо, що річний зиск капіталу (змінного) в даних варунках рівняти-меть ся сотні, розділяній на число, рівне числу літ, яке обіймає економічна обачність даної суспільности.

Перше, анї-ж повести дальше мову про різні застосування нашої формули — тут подобає задержатись на хвилину і придивитись трохи ближче до одного з єї елементів.

Істота економічного життя лежить у метозгодному напрямовуванню діяльности людскої на обекти окільного сьвіта і через те в формули економічні входить елемент психологічний і речовий.

Мені здавало ся, що в досьогочасних формулах, що дотикають ся до теорії зисків капіталу, або не доволі звернено увагу на речеву сторону яви, як на пр. в теориях, що в загальних неясних виразах говорять про услуги капіталу, про заслугу втримання капіталістів і т. д., або коли звернено на неї увагу, та не так як треба, як на пр. в теориях продукційности капіталу, котрих виводи обпирають ся на неяснім відграничінню і простім змішанню понятя ужиточности і вартости.

Через те я намагав ся перш усього виразно обмежувати речовий обект, з яким злучаеть ся суспільна ява зисків капіталу. Тут я непереконувати-му тих уваг, що злучають потребу функціонування капіталу (змінного) з загальними обставинами побуту людского, анї тих, які мають на меті встановити залежність стосункової величини сього капіталу від технічних варунків продукції в відрубних єї вітках, не переконувати-му і про те: яким способом функціонуванне капіталу різної величини в відрубних вітках продукції і функціонуванне капіталу в стосунку до праці, не обертії ні на який запас капіталу, єсть тільки відрубні часткові вирази одной загальної яви. Мені здаеть ся, що все се досить виразно виславлено в попередньому викладі. Як що так, то виразно перед нами повинен стояти і речовий обект, з яким злучаеть ся суспільна ява зисків капіталу (змінного).

Обект сей — се вартість капіталу змінного, що в інтересах тривалости продукції муєть бути випродукованим і в своїх репродукованих

вартостних еквівалентах без перестання лежати неспожитим в тій вітці продукції, яка на ньому обираєть ся.

Варунки рівноваги інтересів в стосунку між капіталістом, що держить капітал даної вартости в даній вітці продукції і останною суспільністю, як що вона потребує продукту, який виробляєть ся за помочою сього капіталу, можна виразити так: уклад суспільних стосунків повинен забезпечити капіталісту такі пільги, які б після психічних стимулів економічної діяльності, які існують в суспільности, були достаточні для того, що б його заохотити держати без перестання сей капітал в продукції і які б — з другого боку — відповідно тим же психічним критеріям вкладали на суспільність не більший тягар, аніж той, якого-б потребувало нове вироблічне такого ж капіталу.

За такі психічні стимули я взяв в виводі даної формули: індивідуальний інтерес і обмежуванне тим або іншим протягом часу обачности економічної.

Що до стимула індивідуального інтересу, то я його розглядав в тій формі і силі, в якій він звичайно розглядаєть ся у економістів; про дальші можливі його форми і модифікації скажу слів кілька в іншим місци. Тимчасом в даній формі, яка має переважну силу в сучасній суспільности, можна вважати сей стимул, яко достаточо проаналізований досьогочасними працями економістів.

Інше діло з обачністю економічною, обмеженою тим або іншим протягом часу. Запевне, економіка там і сям згадує про сей чинник, але не беручи його за основу своїх формул не аналізує його ніде систематично. Виразнійше вже його зазначають загальні соціологічні студії. Вони популяризували мисль, що зростанне часового обшару, що обіймає економічну обачність, єсть оден з поважних критеріїв культурового розвою суспільности. Але й тут даний чинник не студіював ся ніколи систематично. При сучасному зачатковому стані загальних соціологічних студіїв переважає нерівномірний їх натиск на різні моменти культурового розвою, обширнійші стосунково студії над зачатковими продуктами суспільного життя в порівнанню з остатними для даного часу його результатами і слабійше зазначінне посередних стадіїв розвою. Безсперечно і в даному сучасному їх стані загальні студії соціологічні багато освітили обрій мисли людскої, але не можна уповати на те, що тепер вже найдемо в них систематичну аналізу відрубних чинників суспільного життя, зазначених сими студіями. Так і з даним чинником обмежування певним часовим обширом економічної обачности. Індукція тільки, оперта на скільки можна багатій фактичній підставі, може дати систематичну його аналізу; трохи даних для неї збереть ся і в індукційній часті сеї праці,

але й те, що в цьому вигляді досі зроблено, але й загально відомі факти вистачають на те, що б констатувати в суспільному житті існування обачности економічної, обмеженої більшим або меншим протягом часу, залежно од місця і часу.

Запевне тут, як і скрізь, де діло ведеться про діяльність психічних стимулів, ми зустрічаємось в кожному відрубному місці і часі з значною різнотою відрубних індивідів, але статистика ознайомила вже нас з тим соціологічним правом, яке має глибоку вагу, що суспільні факти сеї або іншої категорії в даному місці і часі скупляються переважно коло сеї або іншої посередньої лінії, що переважає більші або менші відхилення в ту або іншу сторону, з існуванням одним словом середнього для даного місця і часу типу суспільних яв. Отже і тут може бути мова тільки про середній розмір часу, який обіймає економічну обачність суспільности в даному місці і часі.

Загального факту існування або інших часових границь обачности економічної ані їх змінности під впливом культурових обставин не можна заперечити. Згадаймо на пр. періодичне голодування і обжерство дикарів, мисливих і риболовів, їх недбалість про запас живности в випадку скупих результатів їх промислу, звернімо увагу на трудноту, з якою дикарі, сусіди цивілізованих колоністів, переходять до хліборобства, яке вже вимагає вкладу праці за-для результату, що стоїть в стосунково більшій віддалі часовій, зрівняймо хліборобство переважно експлоатаційне в стосунку до ґрунту з мільораційним і то в краях, де вже трудноти першого типу господарування кидаються в очі, порівняймо в інших промислах трудноту, з якою одважаються по одних краях робити вклади в заповзятства, зиски яких розкладаються на довший час, з легкостю, з якою такі заповзятства зростають в інших і т. п. Запевне, у згаданих явах чинник, який тут маємо на прекуметі, зустрічається часто з діяльністю інших, а все ж такі не в такій мірі, що б його вплив не зарисовував ся перед нами виразно, що б можна не добачити самого факту його існування, його модифікацій і впливу на дійсні яви економічного життя.

Для всякого зрозуміле на пр., що середній чоловік наших суспільностей обніме більшій часовий обшир своєю економічною обачністю, аніж дикар; день при дні ми бачимо, як по місцях, де неврожай загрожує великими труднощами, трудно добути зерно звертається перш усього на посів; ще частійше бачимо подібне поступовання в відрубних господарствах, де звичайно врожай не вистачає на харч семі домашньої. Такий часовий розмір економічної обачности не здається нам зовсім значним, тим часом для дикаря він недоступний, він здається йому таким необятним,

як для де-яких племен дикарських усі числа над п'ять а то й три, які в їх звать ся „богато,“ „безмір“ і т. п. Ми знаємо добре, що в наших суспільностях часто роблять ся вклади в хліборобстві, чи в інших промислах, які не вертають ся в вартостнім результаті найближчою врожою, чи найближчого обороту промислового, але знаємо і те, що єсть якась часова границя, дальше над яку не сягає звичайна в наших суспільностях обачність.

Зворіт вкладів, зробляних в різних заповзятствах буває, не однаковий в залежности од технічних властивостей сих вкладів. Бувають вклади, котрих вартість зовсім не вертаєть ся якийсь довший час і аж після пробігу того часу вертаєть ся вклад з зисками (от на пр. садінне родячих дерев, сіяння ліса, регуляції течії води за-для потреб механіки), бувають такі, що зовсім вертають ся в найближчому обороті продукційному (на пр. зерно на посів, сирий матеріал продукції фабричної). Буває знов так, що де-які вклади вертають ся частями одні в протяжі короткого часу, другі тривають довше, але їх вартість вертаєть ся меншими дробинами в дану одиницю часу — от на пр. зелені здобріння ґрунту з одної сторони і здобріння його кістьми — з другої, або вартість якого реактива в фабрикації даних продуктів і вартість буцвілі і машин. Отже як що допустимо, що після пробігу всього продукційного цікля, в якому сі різні вклади служать, вертають ся вони в цілій своїй вартости з однаковим стосунковим зиском, вважаючи на величинь вкладів і на час тривання даного продукційного цікля, то все такі не можна вповати на те, що-б сі різні вклади робились з однаковою охотою і легкостю в даній суспільности. Так на пр. ми можемо зовсім певно вповати, що середній заповзятець в нашій суспільности, аби мав тільки достаточну для того силу, зробить вклад, який йому в другому або в третьому році вернеть ся з біжучим в даній суспільности зиском; з меншою певністю можемо вже на те розчислювати, як що на такий зворіт вкладу з біжучим зиском треба чекати 10, 15, 30 і т. д. років. Так само легше можна розчислювати на охоту зробити вклад тоді, як він, вертаючись частками, вертаєть ся цілком з біжучими зисками у два, три рокі, аніж тоді, як що сей зворіт, складаючись з менших часток, розтягаєть ся на 10, 15, 30 літ і т. д., хоч би зиски од вкладу були однакові, вважаючи на його величинь і час тривання даного продукційного цікля. По мірі того, як додано літ, потрібних для закінчення даної операції, слабне наша певність що до готовости середнього заповзятця зробити подобний вклад і не трудно придумати число літ, про котре безпечно знаємо, що як операція має розкласти ся на так довгий час, то середній заповзятець нашої суспільности не схоче зробити вкладу. З другого боку ми відаємо, що готов

він зробити вклад, який йому принесе менший стосунковий наддаток, але тоді, як що вся операція закінчить ся в ближчому часі.

Думаю, що сі указки вистачають для того, що б признати, що середня економічна обачність теї або іншої даної суспільности обіймає собою обмежований протяг часу.

Істота капіталізування з становища психольогічного лежить у тому, що б одректись од непосредного користування в найближчій хвилі з даної суми вартостів за-для того, що-б користь з них отримувати в якийсь часовій оддалі. Через те звязок меж актом капіталізування і психічним чинником обачности економічної, обмеженої якимсь даним протягом часу, неминуче кидаєть ся в очи.

Зазначаючи з яко мога найбільшим натиском звязок суспільного акту капіталізування з даним психічним чинником, знов кажу у купі з сим, що чинник сей не єсть доволі простудийований в досьогочасній науці.

Вказуючи на потребу відносної студії, признаючи що не маю доволі даних для досить широкого простудийовання його — думаю одначе, що як тільки розуміємо його істоту в загальних підставних єї рисах і неминучий звязок його з суспільним функціонуванням капіталу, то в студію над капіталом не тільки можна, але і доконечне треба ввести понятє обачности економічної, обмеженої певним (змінним що до місця і часу) часовим обшпром.

Певне діло, що формула, яка послуговуєть ся мало простудийованим чинником, не може мати сеї релефности, яку мають формули, обперті виключно на чинниках широко простудийованих, а все ж такі формула така, як що тільки включані в неї чинники відповідають істоті речі, веде на той шлях, на якому дальша робота мисли людської знайде повнійшу, детальнійшу і релефнійшу формулу, що одначе злучена генетично з єї більше скромною попередницею.

Послуговування такими, не досить розробленими в деталях формулами, зустрічаємо на кожнім ступени в суспільних науках, а не забігаючи далеко, гляньмо на пр. як економіка послуговуєть ся понятєм більше і менше важкої, більше і менше приятної праці, знаючи тільки про дійстне існування тих різнот без достаточного простудийовання їх біольогічного і соціольогічного.

А навіть чинник індивідуального інтересу, на який так часто здаєть ся економія політична, простудийована більше в абстрактній його істоті, ані ж в конкретних його модифікациях.

Протеж, не покидаючи надії на детальнійші, коректійші формули будущої науки, не можна думати, що б могла вона поминути такі чинники як індивідуальний інтерес, більшу або меншу ваготу, більшу або

меншу приємність праці і т. д. Те саме здається мені і про чинник економічної обачності, обмежованій тим або іншим протягом часу.

Послуговуючись тут с'єм чинником що до його загальної істоти, годиться ся може зазначити в головних рисах ті шляхи, на яких, здається мені, треба шукати даних для детальнішої його аналізи.

Так самі факти економічного життя дадуть безсперечно чимало матеріалу для даної аналізи, а особливо яви, що звязані з функціонуванням капіталу. Очевидячки тут більший або менший процент, що вчиняється в даному часі і в даній суспільности, буде — *caeteris paribus* — вказувати в першій разі на менший, в другій на більший протяг часу, який обіймає економічну провзію даної суспільности. Не треба одначе думати, що на сій одній підставі за помочою арифметичного рахунку можна доволі стисло розміркувати обшир часу, що обіймає економічна обачність даної суспільности.

Може бути, і часто буває, як не раз побачимо, переглядаючи статистику дійсного життя, що для дуже численних груп суспільности фактична можливість капіталізування не існує, дарма, що обачність економічна може обіймати обшир часу, при якому біжучі зиски капіталу будуть надто великими; далі наслідки історичних випадків, що не звязані безпосередно з даною категорією яв економічних, часто виразно зазначають ся на розвиткові с'їх яв і т. д. Через те додатків в студії над даним чинником треба шукати в інших відділах суспільного життя. Економічна обачність, як взагалі кожен психічний чинник, не виростає в житю суспільному ізольовано, отже обшир часу, який обіймає економічна обачність, в'язеть ся з проявами обачности по інших вітках суспільного життя як на пр. з часом, на який розчислюють заповзятства наукові, заповзятства педагогічні, пляни суспільних реформ і т. і.

Се сказавши — перейду до зазначіння де-яких властивостей психічного чинника, про який мова, властивостей, що безпосередно дотикають ся до викладаної тут формули зисків капіталу.

Маючи на меті виразно зазначити речовий об'єкт зисків капіталу — я розглядав обачність економічну, обмежовану певним обширом часовим, в найпростійшій її формі. Я вів річ так, як би всі моменти, що даний часовий обшир сеї обачности обіймає, мали однаково стимулююче психічне значіння. Таким побитом як що я допускав на пр., що економічна обачність обіймає собою в даній суспільности 30 літ часу, то рівняючи життєві шанси двох продуцентів, я дивив ся тільки на те: чи в протязі с'їх 30 літ сума вартостей, що достанеть ся на їх долю (зоставляючи непорушним капітал, потрібний в одній і другій вітці продукції) буде рівна, чи ні. Як тільки випадала вона рівною, то я вважав шанси продуцентів

за зовсім вирівняні, незалежно від того: що в одній вітці продукції треба довше чекати на результати обороту промислового, в другій коротше.

В цьому може не ма дійсної помилки через те, що помилка, яка тут єсть в виключного становища розгляданого чинника, коригуєть ся уділом в житю інших чинників і повнійшим виrozumіннем даного. З виключного одначе становища обачности економічної, обмеженої даним протягом часу, тут єсть неточність.

Обачність економічна може обіймати собою досить значний часовий обшир, але досить здатись на щоденне спостереження, що б виrozumіти, що ближчі моменти в всьому протязі сього часу мають більше стимулююче психічне значінне, ані ж дальші, так само, як концентричні хвилі; що викликає камінь, кинений на поверх води, більше згуцають ся біля самого місця упадку каменя. Історичне спостереження, яке свідчить про меншій часовий обшир обачности економічної менше культурних суспільностей, поясняє сей результат щоденного спостереження, вказуючи на розширінне часового обширу обачности економічної, як на результат більше комплікованої психічної акції. Перший спонтанейчний, інтенсивний імпульс дотикаєть ся до найближчої часової оддалі.

Отже з сього виключно становища не було б достаточної рівноти шансів економічних в тих варунках, які я приймав при виводі своєї формули. Продукция того, що починає пізнійше отримувати результати своєї праці, менше вдовольняє нахилу середнього чоловіка, виходить менше принятною і ся єї більша неприємність вимагала б з даного становища якоїсь вартостної наддачі, якоїсь премії.

Але-ж в суспільний акт капіталізування входять чинники, які, здаєть ся мені, доволі наладжують зазначену неточність і через те або зовсім відкидають потребу згаданої премії, або зводять єї до зовсім незначних розмірів.

І так наперед, як що правда, що ближчі моменти в часі, що обіймає взагалі економічна обачність, мають інтенсивнійше стимулююче значінне, ані-ж дальші, то з другого боку не можна думати, що б границя даного часового обшира дуже різко, провалем так сказати, обозначалась, що б мисль людска, яка сягнула до даного пункту, по за ним вже нічого не вбачала. Отже думка капіталіста, що капітал, який він тривало лишає в продукції, приносить-ме зиски і після того часу, коли він усю його вартість цілком отримає в формі зисків з одної сторони, свідомість можности безпосереднього користування з сього капіталу в разі трудот житєвої борби — з другої, встановляють значні компенсати даної менше приятної форми продукції, які зводять до незначної величини, а може до

нулї згадану потребу премії для віток продукції, на які результат праці починає отримуватись пізнійше.

Се так, доки існують згадані тут корективи, т. є. доки капітал має приносити зиски і після цілкового звороту його вартости і доки безпечність в житевій борбі мусить головню опиратись на особисте володінне капіталом. При гіпотезі суспільного укладу, який змінив згадані тут варунки суспільного життя — могло б ще існувати індивідуальне капіталізуванне в загальнім його речовим значінню, т. є. в значінню відказу од непосреднього користування з даної суми вартостів, оставляних тривало (в їх вартостних еквівалентах) в продукції під варунком звороту їх частями в протязї якогось даного часу, але тоді питання про премію за дану суспільну форму продукції виступає як доконечна потреба.

Наконець — перше, аніж підемо дальше, ще увага про те, як треба розуміти часовий обшир, який обіймає наша економічна обачність, увага, без котрої легко можна впасти в непорозумінне.

Інше може розуміти так: як що в певному моментї життя людского обшир, який обіймає обачність економічна, буде на пр. 30 літ, то за десять років після сього момента буде вона обіймати 20 літ, після 25 літ з того першого момента 5 літ і т. д. Таке розумінне може брати за підпору те, що з пробігом літ життя індивідуума зменшають ся шанси на довжінв його життя і в стосунку до того зменшуєть ся часовий обшир його економічної обачности. Таке розумінне було б доволї основане, як що б було так, що обачність економічна не сягає дальше, як протяг життя даного покоління. Тимчасом так не єсть. Сам факт існування роду людского свідчить, що спокон віку так не було. Знаючи безборонність дитяти, можемо напевно розуміти, що без розтягнення економічного інтересу індивідуума на інтереси нового покоління — рід людский не міг би існувати. Кругом себе бачимо в щоденному житю діяльність старших поколінів, яка має на меті економічні інтереси молодших. Опріч сеї найбільше розширеної форми обачности, яка сягає поза межі життя індивідуального, бачимо теж, особливо в більше розвитих суспільностях, діяльність індивідуів, яка має на меті інтереси дальших поколінів, хоч би й незв'язаних зв'язками крови — як на пр. по різних інституціях, що мають помагати труднотам економічного життя біднійших верств людности, а також по інших сферах діяльности як в наукових, публіцистичних, праводавчих і т. д. працях.

Через те вижче зазначений спосіб розуміння обширу часового, що обіймає економічна обачність, буде не вірний. Обшир сей не можна розуміти подібно до якогось обширу, що вкритий матеріальною покривкою а швидче прирівняти його можна до обширу, який обіймає обрій нашого

вбагання, вкритою покривлею з воздуха після нашої оптичної ілюзії, покривлею, якої стінки розсовують ся в напрямку нашого приближання до них.

Може бути, що ті або інші літа життя індивідуального, залежно од почуття більшої або меншої енергії житєвої, впливають на розмір обширу часового, що обіймає економічна обачність, і на форму діяльності, яка викликана сїм імпульсом, але ся різнота не буде така значна, що б не можна було шукати посереднього розміру обширу часового, який обіймає економічна обачність даної суспільности. Як що з одної сторони більша житєва енергія молодших літ сприяє ширшому обширови обачности, то з другої сторони більше безпосередних звязків з житєм нового покоління, більше призначенне числитись з будучиною, більша доза житєвої обережности, які притомні другій половині життя людського. Одно з другим досить близько рівноважить ся, здаєть ся. Як що в молодших частійше бачимо економічні заповзятства (що б держатись ґрунту нашої науки), розчислені на довжний час, то в старших частійше бачимо інстинкт консервації добутих вже результатів економічних і як що менше сьміливости в заповзятствах, то більший інстинкт ощадности. Знов, ще раз кажу, як що за-для даної причини можуть бути чи єсть різноти між часовим обширом, який обіймає економічна обачність, то різноти ті не такі, що б не можна було находити середньої величини того обширу для даної суспільности, особливо тоді, як діло дотикаєть ся до того часового розміру економічної обачности, який виражаєть ся в фактах дійсного життя.

Як що моя надія мене не помиляє, як що удалось мені тут дати виразне розумінне про істству чинника психічного, який вводжу в мою формулу зисків капіталу, як що далі удалось мені досить ясно вказати на звязок того чинника з суспільною функцією капіталу, то зазначивши ще раз надію на більше детальну розробку відносної формули в будущині, могу тимчасом перейти до дальшого викладу теорії капіталу.

Задержуючи за собою право вернутись до аналізу тих варунків, від яких залежить більша або менша згідність нашої формули з дійсним житєм — вирозуміймо перше єї у де-яких дальших єї консеквенциях та застосуваннях.

Нам відомо, що в звичайному приватно-господарському житю зиски приносить не тільки змінний капітал, але і капітал материяловий, формула ж наша виведена виключно на підставі функціонування змінного капіталу. Чи дає ж вона ключ для вирозуміння зисків капіталу материялового і як?

Для того, що б се вирозуміти, звернімо увагу на де-які властивости і консеквенції нашої формули.

Після сеї сума зисків капіталу (змінного) в кожному продукційнім обороті рівняєть ся вартости того капіталу, розділяній на таке число, яке число даних продукційних оборотів обіймає економічна обачність даної суспільности. Значить: сума тих зисків тим буде більша (при однаковому триванню часу продукції), чим більший буде капітал, а при рівному капіталі тим вона буде більша, чим довше тривати-ме даний продукційний оборот. Се вже просте застосування арифметики.

Інша консеквенція нашої формули буде та, що при капіталістичній продукції вартість продукта можна виразити і так: сума капіталу (змінного), який служив до виробу продукту плюс зиски сього капіталу. І справді — продукцію капіталістичну треба розуміти (як вже сказано) як заміну готових продуктів, з яких складаєть ся капітал змінний на продукти, які виробляють ся тими, що споживають той капітал. Різниця між вартостю сих продуктів і вартостю капіталу змінного єсть зиск капіталу.

Як що буквою P обозначимо продукт, який виробляєть ся капіталістично, буквою k капітал змінний, який служив для виробу даного продукту, буквою z -- зиски сього капіталу, то попередню асерцію виразимо так:

$$P - k = z,$$

а в таким разі $P = k + z$.

Інакше казавши, вартість продукта, котрий виробляєть ся капіталістично, рівняєть ся вартости капіталу змінного (що служив до виробу продукту) плюс його зиски за час тривання продукції.

Тут ставовили ми гіпотезу продукції, обертої виключно на капіталі змінному; памятаючи одначе попередні уваги, постараймо ся вирозуміти: як об'ясняєть ся те, що в приватному господарстві зиски приносять не тільки капітал змінний, але і капітал матеріяловий.

Попереду вже я старав ся вяснити, що капітал матеріяловий в різних моментах свого існування єсть не що інше, як остатній продукт, до виробу якого прямує дана продукція в певній, але не в остатній стадії свого розвою.

В вартости остатнього продукту зміщують ся (як вже казано) і зиски капіталу, або, інакше кажучи, вартостний матеріял, з якого оплачують ся зиски капіталу, але не причина, не жерело їх. Яким же способом капітал матеріяловий, що єсть не що інше, як той самий остатній продукт в певній, але не остатній фазі свого розвою, може зміщати в своїй вартости не зиски вже реалізовані, а жерело їх?

Він і не зміщує в собі сього жерела, а рахунок зисків капіталу

материялового єсть тільки практична, приватно-господарська форма, де виражаєть ся інша істота речи т. є. постезення зисків капіталом змінним.

При спеціялізації продукції, що існує, — виріб одного остатного продукту переходить звичайно через кілька відрубних продукційних відділів; оброблюваннє єго триває в кожному одділі певний час; сума всіх тих часових триваній продукції в різних відділах і єсть час, потрібний для того, що б початковій матеріі продукції дати остатню ужиткову форму.

Як що б замість сих відрубних відділів продукції існувала тісна їх асоціяція, то весь рахунок капіталу виразив ся б, як вже перше казано, в рахунку капіталу змінного, а сума зисків того капіталу була-б залежна: а) від величини його, б) від часу тривання продукції від самого єї початку до момента вироблїння продукту в остатній його ужитковій формі.

Не змінить ся істота речи і при даному подїлові продукції, що існує, на відрубні заповзятства, змінить ся тільки форма рахункова.

В першім початковім відділі продукції маємо тільки капітал змінний і початковий, безвартостний материял продукції. Обробивши сей материял до якоїсь міри — даний відділ продукції пересилає його до другого, де сей материял в данім стані оброблїння в'являєть ся вже, як капітал материяловий. Сей капітал материяловий другого відділу продукції єсть з становища приватно-господарского остатний продукт для першого відділу. Вартість сього продукту рівняєть ся вартости капіталу змінного плюс зиски його за час тривання продукції в даному відділі.

Чи всі одначе зиски, яких вимагає капітал змінний, вкладаний в перший відділ продукції, оплачені вже?

Вони оплачені за час тривання продукції в даному відділі, але справжний остатний продукт, в вартости якого реалізують ся всі зиски, ще не вироблений, виробить ся він аж після того, як на даний материял звернеть ся робота всіх наступних відділів. Як би всі ті відділи були солідарне заповзятство, то зиски на сю частку капіталу змінного отримали ся б аж в остатнім продукті, а сума зисків залежить, як відомо вже, і від величини капіталу і від часу, в протязі якого він прислуговує продукції. Отже зиски на змінний капітал першого відділу випали б вєдля часу тривання даної продукції у всіх єї відділах аж до остатного. В даному стані відрубности спеціальних стадий продукції — заповзятцєви першого відділу сплатив заповзятєць другого відділу, оплатив значить і ту частку зисків капіталу змінного, яка упадала на час тривання продукції в першому єї відділі, але оплативши, ввійшов в права на дальші зиски від капіталу змінного першого заповзятця, залежні від ча-

сової віддалі їх реалізації в стосунково остатнім продукті другого відділу продукції.

Отримавши се право в формі набутого капіталу материялового — жерело своїх зисків бачить приватне господарство другого відділу в сьому капіталі материяловому, але ведля істоти речі — се тягнуть ся ще дальші зиски від капіталу змінного першого відділу продукції.

В другому відділі продукції прибуває новий вклад змінного капіталу і іде дальше обробління отриманого капіталу материялового. Рахунок зисків сього другого відділу продукції буде складатись; а) з рахунку дальших зисків від капіталу змінного першого відділу продукції, б) з рахунку зисків капіталу змінного другого єї відділу.

З сього другого відділу виходить знов капітал материяловий в дальшій стадії свого обробління і знов в сій формі передає третьому відділові: а) права на дальші зиски від змінного капіталу першого відділу, б) права на дальші зиски від капіталу змінного другого відділу. Вклад капіталу змінного в сьому третьому відділі продукції доповнить ще сей рахунок зисків, в) зисками від змінного капіталу сього третього відділу продукції.

І т. д.

Вартість материялового капіталу в кожнім моменті єго існування можна завше розкласти на вартість змінного капіталу плює його зиски за час від початкового його вкладу аж до розгляданого момента.

При такому тільки аналізі і можемо вирозуміти ту яву, що капітал материяловий не тільки оплачує зиски попередньому заповзятству, але і приносить їх новому. Приносить він їх, але тільки що-до форми, заповзичивши від змінного капіталу його властивість приносіння зисків.

Тільки таким теж способом можемо вирозуміти, через що сума зисків капіталу не переменить ся помітно від того: чи на більше, чи на менше відділів поділяна дана вітка продукції, дарма що в першому разі в приватно-господарській бухгалтерії рахунок зисків капіталу материялового буде стосунково більший, аніж в другому; через що не змінить ся сума зисків і тоді, як всі відділи продукції будуть солідарно звязані в одно заповзятство, дарма що в попередніх разях лічать ся в приватних господарствах зиски і від материялового і від змінного капіталу, в сьому остатньому тільки від змінного.

Правда, при поділі продукції на відрубні заповзятства числять ся зиски складні (зиски від зисків) від попередних вкладів капіталу змінного і через те збільшуєть ся їх сума, але з другого боку при тому ж поділі півнійші вклади змінного капіталу лежать в протязі коротшого часу в продукції, аніж лежали б без такого поділу і через те сума зи-

сків, які обтяжують остатній продукт, зменшаєть ся. Одно з другим середно рівноважить ся близько з можливим малим відхилінням в сю або в іншу сторону.

Таким побитом ми бачимо, що суще тільки змінний капітал приносить зиски, що через те формула зисків, виведена на підставі функціонування змінного капіталу обіймає собою яву у всій її широчині і розуміємо, яким способом сей основний принцип суспільної економії не суперечить факту приносіння зисків матеріяловим капіталом в приватних господарствах, а навпаки обіймає собою сей факт і об'яснює його в істоті речі.

Після сих міркувань нашу формулу можна вважати за зарисовану досить виразно в своїх головних теоретичних рисах. Гляньмо тепер на загальний її стосунок до дійсного життя. Такий перегляд визначать нам пункти, з яких треба розглядати се життя за-для вирозуміння даного теоретичного задання; він приведе нас і до дальших виводів з даної формули і до постанови відносних питань для індукції.

Психічно-суспільні елементи нашої формули — обачність економічна, обмежена певним протягом часу і стимул економічного індивідуального інтересу.

Вводячи уперве в виразно зарисованій формі перший з сих чинників, я вважав за потрібне сказати про нього слів кілька в попередних увагах, там я і визначив обсерваційні пункти для індуктивної його студії. З становища, з якого тепер розглядаємо нашу формулу зисків, з становища стосунку її до дійсного життя — нема, здаєть ся, потреби осібно його розглядати. Він обмежує поле діяльності економічної, яке активно заповняє чинник індивідуального інтересу, через те з проявами сього остатнього чинника безпосередно вяжесть ся питання про стосунок нашої формули зисків до дійсного життя.

Не вдаючись поки-що в розглядання, чи і в якій мірі і формі індивідуалістичний стимул матиме вагу в будущині, загальної його ваги в досьогочасному життю суспільному не можна заперечити. Але може він мати більшу або меншу вагу в уґрупованню відносних стосунків залежно від різних обставин, далі може він виражатись в той або інший момент в різних формах, а все те вяжесть ся з стосунком нашої формули до дійсного життя.

Так в наших попереднім виводі ми допускали, що як зиски капіталу пересаягнуть ту міру, яку ми вивели в нашій формулі, то стимул індивідуального інтересу змусить продуцентів, обпертих на стосунково меншим капіталі або робітників пролетаріїв звернутись до капіталізування і таким способом обнизити зиски до норми, що згоджуєть ся з формулою.

Але-ж такому їх прямуюванню можуть перепити різні правні перепони (на пр. кастові, станові або цехові обмеження поля економічної діяльності), опріч того побіч правової свободи може існувати фактична неможливість використувати її в інтересах нового капіталізування. Заробітки можуть бути такі малі, що відкладати з них на капіталізування якусь частину стає зовсім неможливим.

В таких разях дійсне жите може значно відхилитись від даної формули. Коли і в якій мірі існують варунки, які сприяють складови життя згодному з нею — можна довідуватись тільки індукційно. Взагалі тільки можна сказати, що як правні перепони не суперечать інтересам праці, як зростають справжні заробітки робітників, то зростають і варунки, котрі — *caeteris paribus* — сприяють складови життя згідному з даною формулою.

Існують і інші технічні і суспільні варунки, що перечать або сприяють тому, що б стимул індивідуального інтересу вистачав для уґруповання яв дійстности згідно з тенденцією, зазначеною в нашій формулі.

Так просторий розвій заповзятств ослабляє шанси тих, що хотіли б вибитись з під залежности від капіталу, який тягне надто великі зиски. Ту ж трудногу збільшують синдикати заповзятців і різні форми з мови капіталістів. На відвороті — територіяльне і технічне розширення поля праці, конкуренція капіталістів, розвій асоціації дрібних капіталів, зріст робітничої солідарности — сприяють складови дійстних яв, згідному з тенденцією, зазначеною в нашій формулі.

Як і на скільки складають ся варунки дійсного життя в тому або іншому напрямку; як вони на себе взаємно дійвують, а значить і на скільки дійсне жите сприяє або перечить рівновазі інтересів капіталу і праці — се знов може вказати тільки індукция.

Далі — економічний інтерес не єсть єдиний стимул людської діяльности, а проте діяльність та, оперта на по-заекономічних стимулах, може мати великий вплив на склад економічних справ.

Таку на пр. вагу має численний склад і зріст людности. Можемо допустити, що всі інші обставини сприяли б рівновазі інтересів капіталу і праці, але дуже міцний зріст людности протиборе сі обставини. Питанне про те: чп, в якій мірі і при яких обставинах принцип зросту людности підпадає під вплив економічних інтересів — єсть одно з найповажніших питань, які повинна собі постановити індукційна студия яв економічних.

Наконець — треба памятати, що всі чинники суспільного життя підпадають під різні модифікації в історичному розвою суспільности, що модифікації сі дотикають ся і до стосункової інтенсивности чинника

і сфери його стосування. Під се загальне право підпадає і чинник індивідуального інтересу в житті економічному.

Інтерес сей має речовий вираз в власности — отже в еволюції власности найбільше знайдемо указок на історичні модифікації інтенсивности і сфери стосування економічного індивідуального інтересу.

Модифікації сї, як взагалі модифікації по всіх підставах суспільного життя, не йшли виключно по одній абсолютній прямій лінії, а підпадали під колихання в сю або іншу сторону. І не диво: викликались вони і технічними обставинами економічного життя, і бажанням дужчих груп людности вдержати за собою добуті вже результати економічні, і зростом нових груп і боротьбою з давними, і безпосереднім відпором тих, для кого були найважчі дані обставини побуту, і впливом ідеальних аспірацій, і інтервенцією державної власти то в інтересах сї сили, то в інтересах тих або інших верств суспільности, то сукупним дійством кількох з сих чинників, то посторонними явами, які посередно впливали на угруповання економічних стосунків. А проте, не дивлячись на різні колихання модифікацій в даній сфері життя під впливом різноугруповання згаданих чинників - можна додивитись до загального їх напрямку.

Не тут, не в сих теоретичних прелімінаріях місце для систематичного перегляду відносних яв; в другій частині сєї праці знайдець ся для нього більше фактичного матеріялу — тут обмежуюсь тільки тим, що нагадаю здебільшого найголовніші прояви даної еволюції.

В початкових суспільностях трапляло ся, а по-де-куди трапляєть ся і доси, що чинність звернена на вдовоління голоду — не задержуєть ся перед з'іданням убитого чоловіка.

Як що технічно-господарські обставини засилять майно відрубних людей, тоді вже більшу вагу має грабіж майна; вистачає тоді властителя вбити, що б не перечив рабункови.

Більшій розвій технічно-господарського життя вказує на велику міць людської праці. Тоді вже цурають ся вбивання підбитих; користнійше обернути їх на невольників.

Всі сї переміни викликає індивідуальний інтерес у всім його грубнянстві, але технічно-господарські обставини роблять форму його прояви м'якшою.

Зворіт до невольництва викликала свідомість великої сили, яку має людська праця і через те суспільности держать ся дуже довго на принципі невольництва; держать ся на ньому у всій його простоті і такі блискучі суспільности як грецька і римська. Великі мислителі клясичного світу не вмюють подумати про суспільність без рабства; християнські учителі ра-

дять володільцям рабів поводитись з ними м'якше, а рабам слухатись властителей.

Зі зростом відні зростає тимчасом добробут тих, що вже захопили переважні становища в суспільности, формулується же далі те кон-секвентнійше теорія власности; не помнягчуют же єї для неймучих самі субітні і любілейні роки, як у євреїв; зростає вона до сили кон-секвентного по всіх деталях римського права. Невільники — теж объект власности. Вчорашні грабіжники під впливом зросту добробуту і загально-го технічно-господарського розвою формулюють даний принцип. Знають його ваготу невольники, але з другого боку інстинкт консервації добутого поставив шанці проти повторіння того складу діл, який викликав дані ваготи для звоїваних в житевій боротьбі.

На руїнах Рима зростають нові суспільности; принцип чистого не-вільництва, вироблений самостійно по різних суспільностях, — держить ся ще в них, але взагалі слабне з часом і уступає місце іншому; на перший плян виступає принцип підданства, *glebae adscriptio*. На ньому стоїть хліборобске переважно суспільне господарство і відомо, як довго стоїть на ньому.

Відомо доволі, яким способом в більшій часті Європи з'явили ся зародки великих земельних господарств. Звитяска дружина не вбиває вже звоїваних, не робить їх невольниками осіб, не грабує всього їх майна. Вона поважно забирає від давних мешканців землі, накладає на них різні податки, далі прикликає їх до обробляння відібраних від них же ланів на користь нових властителей.

Дружина єрархія переносить ся в сферу економічно-земельних стосунків, але під впливом зросту економічного життя і інстинкту консервації добутих його результатів росте прямуванне розв'язати єї звязки; зростає теорія зверхнього абсолютного права земельного властителя над землею, а з нею і над приписаними до неї мешканцями підданими; екзальтується право недотичности земельної власности т. є. те достеменне право, на нерушанню якого виріє даний суспільний устрій.

Твердо і, як знаємо, довго держить ся усе суспільне господарство на сій підставі; зростають одначе по-біч земельної власности нові економічні сили; зростають міста, обперті на промисловій праці і в лоні їх виробляєть ся новий тип економічних стосунків; тип, обпертий на праці, правда обмежений корпоративними інституціями, а все таки не невольничий і не підданський. Що-далі під впливом загального економічного розвою засильюється становище міст; посторонні обставини (от як хрестові походи) сприяють їх зростові і слаблінню економічному рицарського

стану; державна власть обпираєть ся на них часто, яко на противагу непокірливости сього стану.

По-біч того з різних боків зростають яви, які протиборуть уклад підданський. Церква імям ідеалів релігійних вказує на потребу помягчити долю підданих; реформація, викликавши загальний сьмілівіший зворот мисли, викликає в Німеччині суворий протест підданих; протести подібні по різних краях і по різних формах в'являють ся з більшою або меншою силою і хоч топлять їх звичайно в крові тих, що протестують, — відгук їх лунає яко пересторога даному суспільному порядку для одної сторони, яко традиція кривди і надії для другої. Поруч з сим розвиваєть ся далше мисль людска; людські ідеали, на які здавалась релігійна традиція, з більшим натиском і сьміливістю виставляють єї антагоністи. Вони обпирають ся на освічене міщанство, що вже зросло в звичаях по-запанщаних.

Принцип підданьства падає під натиском революційної бурі по одних краях, під впливом акції державної власти — по других, під впливом загальних господарских обставин — ще по інших (от як в Англії). Його місце заступає принцип, до розвою якого прямували обставини жита сеї суспільної групи, що тепер висунулась на передній плян — принцип індивідуальної свободи і вільної умови.

Далі інтервенція суспільна ограничує діяльність індивідуалістичного стимулу і на сьому ґрунті регулює в сій або іншій мірі стосунки аграрні, втручаєть ся в стосунки найму. Головніші факти, звязані з сим напрямком суспільного жита, вказані в переднім слові сеї студії.

Сими загальними згадками і ограничуєть ся в сьому місці. Вистачають вони для того, що б констатувати загальний напрямок модифікацій границь стосовання індивідуалістичного стимула економічної діяльності, не дивлячись на його колихання. Невільництво ограничує сферу стосовання сього стимула, оберегаючи жите людей, існування яких перечить найбільше первобутним проявам його. Підданьство ограничує невольництво, вводячи земельний поділ підневольного чоловіка, яко варунок його заневоління. Принцип індивідуальної свободи виключає чоловіка безпосередно з сфери стосовання принципа власности; з сею поправкою принцип власности, вироблений в попередних стадиях суспільного жита, робить можливим обернути суспільний стрій на підставі індивідуальної свободи і вільної умови. Дальше акція суспільна обмежує діяльність індивідуалістичного принципа і в сій сфері. Одним словом під впливом різних чинників еволюція суспільна приводить до ограничіння сфери стосовання індивідуалістичного стимула, при чому засильовались інтереси колективні.

І не єсть се випадковий результат. Не дивлячись на різноту чинників даної еволюції — збігають ся вони до одного пункту: обмеження індивідуалістичного стимулу в інтересі суспільнім, дарма що-раз впливають більше групи, які користують з переважного становища, інший раз ті, що добивають ся вільготніших обставин життя, що частійше виключно егоїстичні в інших разях і альтруїстичні причини викликають дану акцію.

Тоді, коли акція іде з боку тих, що намагають ся задержати за собою добуті вже користи — причини акції, що змушують до неї, — інтерес даної групи, а не загально суспільний. Але-ж, бажачи обгородити неприступно добуті вже результати, заінтересовані групи накладають звичайно з найбільшою силою заборону на ті дсстеменні способи нарушіння суспільних інтересів, якими вони самі користувались тоді, як ще добували дану позицію, і таким способом вводять в звичаєву етику і позитивне право неґацію тих проявів індивідуалістичного стимулу, що ламають чужі інтереси, які в попередній добі найтяжчою вагою лягали на жите суспільне.

Тоді, як акція іде з боку тих, чії інтереси невдоволені устроєм даного історичного моменту — напрямок їх діяльности іде, само по собі, до того, що б обмежувати існуючі в даній суспільности форми проявів індивідуалістичного інтересу.

В одним і в другим разі, і тоді як акція іде з боку груп, що добули собі користне становище в суспільности, і тоді як виходить з боку груп покривджених — прямує вона взагалі до обмеження проявів індивідуалістичного стимулу, з тією тільки різнотою, що в першим разі обмеження мають на меті протибороти такі форми проявів індивідуалістичного інтересу, які в попередньому житю ламали найбільше інтереси колективні і таким способом замикає цікл тих нарушуній, в другим — акція протиборе важкі для інших прояви індивідуалістичного стимулу, що існують в даному часі.

Акція побічних, заінтересованих тільки посередно сил, прихильючись до сеї, чи до іншої групи, не вносить в данім разі нового самостійного елемента.

Акція во імя ідеалу хилить ся звичайно в напрямі колективного інтересу. Зростаючи на підставі ширшого світогляду, ідеальні концепції ґравітують натурально не до часткових інтересів, а до інтересів ширшої суспільности і як що опір тут ведеть ся, то він дотикаєть ся частійше до стосування, аніж загального критерія яв суспільних. В загальнім результаті ідеальні аспірації переважують на бік переваги колективних інтересів над приватними.

Таким побитом ми бачимо, що еволюція суспільна веде неминучим способом до обмеження повагом проявів індивідуалістичного стимулу во імя інтересів колективних; відаємо, що даний момент історичного життя — момент живої, свідомої акції в сьому напрямі.

Під впливом зазначеної еволюції виросло в теорії таке питання: чи дальший розвій суспільности лишить в основі економічного єї життя чинник індивідуального інтересу, проводячи тільки дальше правні і фактичні обмеження його, чи може виключить він зовсім сей чинник з сфери економічного життя і на його місце постановить чинник колективного інтересу.

Єсть школи, що гадають собі, що се й єсть будуча форма суспільного життя економічного. Аргументацію на користь сеї думки можна виразити так:

Досьогочасний досвід вказує нам, що прояви індивідуалістичного стимулу в економічному житю, що сприяють одним групам суспільности, розвивали ся з кривдою для других. Ті форми проявів сього стимулу, які давали одним групам безпосередню власть над людскою особою інших груп суспільних, відкинуло сучасне позитивне право і звичай цивілізованих суспільностей.

Інтереси індивідуїв по всіх суспільних групам мають однакове право проявляти свою силу, протез надія, яку колись покладали на такий суспільний устрій, не справдилась. Змінялись форми — зісталась істота експлоатації чоловіка чоловіком. Історичний процес поступінного ограничіння сфери стосування індивідуалістичного стимулу в економічному житю не тільки не задержався при даному легальному визволінню індивідуалістичних інтересів всіх суспільних груп, але навіть засилив ся в своїй істоті і пошвидчав в своїому темпі під натиском дійстних обставин, що викликані були даним правовим ладом. Втративши надію на лучший склад суспільного життя під пануванням індивідуалістичного принципу і продовжуючи льогічно попередний процес ограничування його, — суспільність перейде неминуче до зуповного його виключіння з економічного життя.

Занежавши зрадливий принцип індивідуалістичної діяльности і відвічальности, передасть вона дирекцію своїх економічних справ таким або іншим органам колективного інтересу. Сучасний стан продукційної техніки, який впрязно виявив перевагу продукції в великих розмірах і таким способом ослабив з одного боку значінне індивідуальної ініціативи, з другої випхнув на перший плян значінне гуртової чинности — сприяє особливо такому напрямкови економічної еволюції. Перед очима ширшої

публіки перейшов сим часами образ головних рисів такої суспільности в відомім оповіданню Бельямі: „В 2000 році“.

В різні врешті моменти, а і в теперішньому часі різно формулюється у відрубних теоретиків дана течія. Не має тут діло розглядати поособливі її формули; вистачає зазначити загальний її напрямок.

Не можна заперечити, що загальний стрій аргументації сього напрямку, наукові студії, на які він обпирається, загальний розвій гуманітарних аспірацій, з якими він гармонізує, зростаюча свідомість суспільних груп, яких інтереси старається він видвигнути на передне місце — надають йому поважніше місце і в теорії і в житю, аніж перше думали, і треба признати, що одними фразами про утопію або здаванням на оптимістичні афоризми школи свободної гри інтересів не можна перейти над сим питанням до денного порядку.

Проте ж не здасться мені, що б головна основа даного напрямку: анігіляція індивідуалістичного стимулу в економічному житю була вірною формулою життя економічного в будущній, беручи на увагу тут той її віддаль, до якої може сягати в даному часі людська мисль.

Головні хибки даного напрямку я бачу в тому, що виводи, які тут роблять ся, сягають дальше, аніж дозволяють підстави, на яких вони обпираються, що роблять ся вони недоволі оглядаючись на різні боки житєвих явів, що головний обект боротьби даного напрямку, — стимул індивідуального інтересу в економічному житю, — аналізується тільки в даній сучасній формі його проявів, не розглядаючи дальших можливих модифікацій сфери його стосування.

Зважу ся об'яснити тут трохи ближче попередні уваги.

Правда, що загальна еволюція економічна обмежувала повагом сферу стосування індивідуалістичного стимулу, але між обмеженнями якого небудь чинника і його анігіляцією зовсім єсть істотня різнота. Ограничіння, які проводились історично в сфері стосування індивідуалістичного стимулу, мали переважно на меті або розширити простір стосування того ж стимулу для груп суспільних, які поставлені в тісні під даним зглядом рамки, або виняти з під його компетенції такі консеквенції односторонного його стосування, що, лягаючи надто важко на склад життя інших індивідуїв, робили їхне право стосування сього стимулу ілюзиею. Діло йшло не про знищення індивідуалістичного стимулу, а про те, що б зробити доступною для ширших кругів можливість заважити і своїм індивідуальним інтересом на житє суспільне, добитись і для них життя, незалежного юридично і економічно.

Така тривалість індивідуалістичного стимулу економічного вьажеть ся з загальним значінням індивідуального стимулу і по інших сферах.

життя. Поважна його сила виходить вже з сеї біологічної власности, що усяке вражіння, усякий напрямок мисли і почуття не може інакше виявитись в життю людському, як переходячи через органи індивідуального апарата, що одержує сі вражіння, що розвиває сі мисли і почуття.

Нема великої мисли чи то в сфері чистої науки, чи в сфері стосування, нема високого етичного почуття, які б не приходили через лабораторію індивідуального мисління і почування, які б інакше популяризували ся, як переходячи знов через лабораторні мисління тих, серед кого дані мисли і почуття ширять ся. Кожен напрям загальної мисли і почуття має в своїй традиції індивідууми, які з особливим натиском і силою розробляли, чи проводили їх.

І через те то право свободної мисли, право свободного її виголошення і критики, право свободного руху по різних сферах суспільного життя - було спокон віку об'єктом найлучших аспірацій людських, а в тій мірі, в якій з нього користують, стало таким дорогим набутком історичного життя, що його стосування служить за один з поважних критеріїв загального поступу суспільности.

При такому загальному значінню стимула індивідуальної діяльности трудно думати, що б сфера економічних інтересів була достеменно та сфера, з якої дальший пробіг суспільної еволюції має виключити свободу індивідуальної ініціативи. Се тим трудніше думати, як що зважимо, що загальні обставини роду людського такі, що найбільша часть його чинности мусить звертатись на вдоволення економічних його потреб. Вийшло б так, що найенергічнійший стимул людської діяльности був би виключений з сеї достеменно сфери, в якій та діяльність найбільше проявляє ся.

Для того, що б допустити, що суспільність буде примушена зробити такий зворот в своєму економічному життю не вистачає вказати на трудні обставини великих груп суспільних під пануванням індивідуалістичного стимулу в даних для нашого часу границях його стосування; треба ще основно доказати, що ніякі модифікації тут не можуть запобігти злому, що воно таке нехибне, що ратуючись від нього нема чого задумуватись над відречінням від індивідуальної свободи в життю економічному і над заміною її авторитетним приказом суспільної власти. Як що б се було доказано, як би було доказано, що житєві обставини робітничої маси не можуть бути при режимі індивідуалістичному інші, аніж сучасні, що признание за нею прав індивідуальної свободи мусить зупинитись завше при сьому режимі тільки іронією, яка тиняєть ся по теоретичних трактатах, а яку в життю заміняє твердий приказ пригінчого — тоді аргументація справлена супроти індивідуалістичного стимулу в тій мірі,

в якій її провадять згадані школи, була б досить обоснована. Доки се незроблено, треба перше вистудіювати дальші можливі модифікації сфери стосування індивідуалістичного стимулу, модифікації в інтересі добробуту колективного, не доходячи до анігіляції даного стимулу. Причинок до сеї загальної студії знайдець ся і в цілости сеї праці.

Додам ще тут тільки, що, допускаючи навіть в далекій якійсь стадії суспільного життя зуповну атрофію індивідуалістичного стимула в економічному житю, — треба все таки допустити посередні стадії, в яких виробляють ся звичаї і нахили, відповідні тому дальшому покладаному складови життя, а такі стадії можуть бути не чим іншим, як складом діл, в якому індивідуалістичний стимул, не перестаючи бути ініціатором економічної діяльності відрубних одиниць, мусить числитись що дальше — більше в інтересами колективними.

Се сказавши — переходжу до дальшої студії над частковою теорею, яку маю в сьому місци на меті.

(Далі буде.)

ДИТИННИЙ ВІК Т. Г. ШЕВЧЕНКА.

(КРИТИЧНО-БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС).

Написав

О. Я. КОНІСЬКИЙ.

Вступне слово.

От вже тридцять другий рік іде з того часу, як помер Тарас Григорович Шевченко, а у нас і досі нема не тільки доброї і певної, а навіть більш-менш докладної, життєписи його; того поети нашого, що, як справедливо промовив російський критик Аполон Григорєв,*) „став „останнім кобзарем і першим великим поетом нового великого письменства Славянського світа“. Варто уваги ще й те, що за межами Росії більш зроблено за для правдивої і безсторонної оцінки творів і життя Шевченка. Воно правда й те, що списати певну, докладну життєпис Шевченка і безсторонню оцінку его творів, — значить списати історію просвіти, культури і життя соціального Росії взагалі, а найпаче України і стосунків до неї російського уряду і освіченої громади, починаючи з рр. шестисятих XVIII. віку. Шевченко промовив велику правду, написавши в своїй автобіографії, що „історія його життя є частиною історії его рідної України“. Дійсне: наймення і життя Шевченка так міцно сповні з життям і долею українського-руського народу, що роз'єднати їх жадним чином не можна. Шевченка, каже М. І. Костомаров, немов би сам народ вибрав з поміж себе і послав його співати замість себе, та в піснях тих повідати людям — народне горе, сум, скорботи і бідованне. Пісьві Шевченка то пісьві-слезі зрабованої і зневолоної душі цілого народу.

В цілому світі не можна вказати другого великого поети, щоб був таким як Шевченко близьким до народа, таким зрозумілим народови. Хоча в Шевченкових творах вельми багацько таких, де він геть-геть висше витає над народним світоглядом в сфері гуманности і загально-людських ідеалів; але й там, як і скрізь він нігде не відчахасть ся від народа,

*) Время, Апрѣль 1861 стор. 636 — 637.

не відриваєть ся від народности: він скрізь, завжді та ще й преглибоко вістаєть ся суше народним, національним. Се через те, що він і его муза рідили ся і зросли на ґрунті народної української історії: він згуртовав в собі усі національні і добрі і лихі сторони; усі радости і скорботи колективної душі народної. Тим то його наймення і твори придбали собі такої ваги і популярности, яких не досягав під сїлською стріхою жаден з великих поетів.

Видима річ, що не легке діло списати жите такого видатного чоловіка, яким був Шевченко, а тим паче трудно зробити певну оцінку його творів — поруч з історією і оцінкою культури російської. За для такої праці в Росії що не прийшов час, тай де інде нині діло се ще не можливе, через те, що ще є прогалини, незаповнені житєписним матеріялом. Одначе-ж можна і треба критично розглянути той матеріял, який є, звести його до купи і списати хоч нарис докладної біографії Шевченка. От до сїєї праці я і взяв ся: але я не певен, що зроблю її цілком дотепно, без догани. Я робитиму, як зумію, уважаючи, що я тільки стежку протоптую до списання Шевченкової житєписи. Прийде колись хтось більш за мене вдатен і зробить ліпше, а я буду щасливий вже з сьвідомости, що й моєї праці є зерно. Тим часом може будуть оголошені урядові документи з процесу Шевченка: як от донос на його, слідство над ним у Київї, в Петербурзі і т. ін.

Перші звістки про жите Шевченка були надруковані в журналі „Народное Чтеніє“ (1860 р. кн. за лютий) в автобіографичному листі поети до редактора того журналу, нашого-ж таки земляка-полтавця, до Олександра Оболонського. Лист той писаний 18 лютого, а зарік і автор його преставив ся.

По смерті Шевченка матеріял про його жите почали збирати його приятелі і знаємі. Перш за всіх надруковали д. д. Жемчужников, Лазаревський, Чалий, Костомаров і інчі в „Основи“ 1861 і 1862 р хто споминки, хто листи і т. інч. В „Основи“ ж надруковано „Дневникъ“ Шевченка, писаний поетом за недовгий час і майже на останку вже свого віку. „Дневникъ“ вельми коштовний матеріял житєписний: на жаль його друковано з значними прогалинами. Нині „Дневникъ“ в дорогочінній колекції д. Василя Тарновського. З того часу, як епинило ся видаванне „Основи“, епинило ся було і друкованне в Росії матеріялів про жите Шевченка; аж доки в Москві р. 1874 редакція народного журналу „Грамотей“ не надруковала праці В. П. Маслова: „Тарасъ Григорьевичъ Шевченко“. Отся невеличка книжечка — на 56 стор. має значну заслугу: вона стала Україні в великій пригоді, бо вона зворушила чимало

сонних людей; вона, так сказати оживила і викликала на світ Божий нові споминки про Шевченка, нові матеріяли житєписні.

Перегодом — р. 1876 видано в Іразі Шевченкові твори в двох томах. При них подано споминки про Шевченка М. І. Костомарова, І. С. Тургенєва, Я. П. Полонського і Михайла Микешина. Житєписі поети не подано і на жаль твори Шевченка не гаразд були перевірені: до другого тому були навіть заведені, яко Шевченкові вірши, давним давно вже надруковані: Афанасєва Чужбинського*) „Гарно твоя кобза грає“ (Молодик р. 1843) і Петренка**) „В альбом“ („Южный Русский Сборникъ Амвросія Метлинського“, Харьків, 1848). Знов пісьля закону 18. Мая 1876 р. мляво йшло оголошуванне біографічних матеріялів. Нарешті р. 1882 д. М. К. Чалий видав у Кнівї книжку „Жизнь и произведения Тараса Шевченка“, справедливо додавши, що вона „сводъ матеріяловъ“. З того часу на листках „Кіевск. Старини“ і по інших виданнях оголошено чимало зовсім нового матеріялу про житє Тараса Григоровича; де-що було і в галицьких виданнях („Зоря“, „Діло“, „Правда“). Найбільше-ж прийшло його до рук д. Чалого; а він, — пошли йому Боже віку довгого та здоровля доброго! — дав мнї переглянути те, що стоуєть ся до дитинного і парубочого віку Шевченка. Опріч того й самому мнї поталанило розжити ся на деякий матеріял, досі невідомий і неминуче потрібний за для певної житєписі Батька нашого слова, або як 30 років назад мовляв Григорєв „ворі того письменства, що тоді тільки що починало ся“.

Отже перш, заким почну оглядувати та гуртовати оголошений і зібраний матеріял про житє Шевченка, мушу сказати кілько коротесєньких слів про наше письменство до Шевченка.

Відома річ, що українсько-руське народне слово — творами самого народу: його думами та пісьнями — славне на цілий світ. Богатство змісту, міц і висипна духу і ідейности; шприна світогляду, свіжість малюнків і яркість кольорів, — от головні частки поетичної творчости народної в думках та пісьнях українських.

Не згірше стояла з давної давнини, відповідно своєму часу, і писана словесність, коли брати за свідка літературний памятник з XII. віку, відоме „Слово о полку Ігорєві“.

Маючи такі добрі завязі, українсько-руське слово повинно-б, йдучи шляхом природного розвитку, без перешкод, іти шпаркою ходою поступовною і, певна річ, досягло-б зросту не менш того, якого досягли літе-

*) Шевченкові, стор. 102, підписано Чужбинский, дата р. 1841.

**) Дивлю ся на небо... стор. 32.

ратури інших народів. Але-ж, починаючи з віку XIII. історичне жите України-Руси почало складати ся і зложило ся так не гаразд, що не сприяло воно розвиткови і зростови народно національного письменства. Навпаки письменство наше зустріли, тай досі ще зустрічають, такі ворожі обставини і умови околинні, що своєю силою та вагою спиняли і нині ще приголомшують наше слово; не давали і не дають йому іти свобідно до відповідного культурного зросту. Лишень в другій половині XIX. віку, певнійше вже під сам кінець його, в одному кутку українсько-руської землі почало трохи прояснювати ся, заняло ся наче на день і повіяло чимсь ніби похжим на те свіже і тепле повітря, що не спиняє волі людського духу і добродійно може впливати на потужний, культурно-поступовий зріст народно-національного слова.

Лиходійні історичні вчинки і ворожі відносини до України-Руси елементів, неприхильних до її жита самостійного і народно-вільного, примушували її усї свої ліпші сили споживати на боротьбу материяльною силою своєї волі, віри, свого народно-національного істновання. Тим то мало хто з Українців захожував ся і пикловав ся обороняти край зброєю духовою; силою осьвіти, культури і цивілізації. Були люде, що добре тямилн велику міц сїєї зброї, як напр. Константин Острожський з початку XVI. в., митрополіта Петро Могила через 50 рр., Гетьман Іван Виговський і інші, але-ж заходів своїх не можна їм було простати широко в масу, бо в краю раз-у-раз браковало потрібного спокійного жита і згоди з сусідними державами. Скоро на Україні займав ся промінь національно-просьвітний, або взагалі культурний — ворожа сила або гаспа его, або пильновала спожити його собі на користь. Така тенденція переходить червоною ниткою через усю історію сусідних відносин до України і до її національно-народного розвитку поступового.

З часом, коли внутрішні чвари, усобиці і війни з сусідами втихомирили ся хоч трохи, край зазнає великого економічного лихолітя, як напр. в кінці XVII. і з початку XVIII. в. страшений голод і еміграцію*) з однієї половини України на другу; або хоч би й „прорубування“ українськими силами „вікна в Європу“. Петербург, Ладожский канал і т. і. — то памятки руйни справленної по Україні з початком XVIII. віку. Край тоді страшенно зубожів. Де в народі убожество, злидні там осьвіта і письменство ніколи не спроможуть ся на добрий розвиток. І школа стояла тоді так, що не могла сприяти розвоєви письменства: своєю схолястиккою і не відповідним часу і потребам края прямовайнєм, школа,

*) Костомаровъ. Ист. Мон. т. XVI. стр. 161 і далі

маючи за керманича духовенство, не спроможна була високо підіймати освіту і письменство.

Небавом по лівобережній Україні розпочалися переміни в політичному і соціально-економічному устрою, добутком котрого стала одірваність інтелігенції од народу і темнота маси. На правому боці Дніпра одірваність шляхти од народу і розєднання їх інтересів сталося геть ранійше ніж на лівому боці. Правобережна шляхта, приваблена інтересами шляхти польскої, покинула батьківську віру, звичаї і мову; окатоличила ся, ополячила ся, відчахнула ся від свого народу і опинила ся на становищі ворожому просвітним і культурним інтересам народної маси свого краю. Теж саме постигло і лівобережну Україну в другій половині XVIII. Але зерна сего лиха сіяно ще з початку того віку. Тут склали ся такі обставини ще з початку XVIII. в., що в Гетьманщині чуло ся пародне незадоволення, повстало тасованне станів людности і місць житя. Козаки, пригнічені службою то в чужині то для чужини, з доброї волі переходили на посполітих, а поспільство рвало ся до козаків в підсусідки. Інчі з посполітих з власними ґрунтами і землями підпали під панів, котрих цар наділяв універсалами на маєтности. Сьмілівійші з таких тікали з Гетьманщини або на правобережє, або на московські землі. На правобережє вабили обіцянки польских панів надати зайдам великих вильгот. Зайди, що осіли ся на суміжних землях московських панів, небавом зазнали зовсім іншої долі, ніж яку обіцяли їм пани і мусили тікати; „але пани тієї країни Полянські, Тургенєви, Стремяхови, Дурови і інчі, каже Костомаров, так потуряли своїм норовам, що наймення їх лишили ся до нашого часу в народних переказах, яко імена розбишаків. Вони зібравши власних крєпаків, погнали ся за українцями, руйновали села, нападали на людей серед шляху, ловили, били, мордовали і вбивали на смерть, не даючи пощади ні жіноцтву, ні дітям.*)

Чимало українців з тих, що попереходили на Слободщину, співнавши лад урядовання московських воевод, теж мусіли втікати.***) Одно слово: народ тиняв ся не знаходячи захистку.

Ліпші освічені люде, що постачала Могилянська академия, чи так, чи інак були здебільша примушені працювати не в рідному краю і не єму на користь. Руїна така ішла повагом, аж доки, справивши Румяновщину і зруйнованне Січч, не пришла до крєпачтва; доки вчорашню старшину не одягла Москва в мундір „благороднаго російського дворянства“. Разом з тим „дворянство“ почало цурати ся національних зви-

*) *ibidem*.

**) *ibidem*.

чаїв; покинуло рідну мову, почало денационалізувати ся. Зрабовавши рідний народ і сама повернувшись в неволю чужого ладу і уряду, ліво-бережна шляхта геть чисто занедбала національно-просвітні інтереси свого народу. Правда, кілька разів трапляло ся їй обзвати ся про потребу організації на Україні середніх і висших шкіл,*) але-ж про ті школи дбала вона в інтересах власних, а не народно-масових. Середні і висші школи, які почали заводити по Україні з початку ХІХ., для маси були зачинені, уже через те лишень саме, що науку в них проважено не національно-народною, а чужою, незрозумілою народові, мовою. Нові школи і про шляхту зробили ся жерелом аспіляції, ще гіршого роз'єднання шляхти з народом. Духовенство, стративши характер виборний, зробило ся спершу кастовим, а перегадом і чисто-урядницьким. Де-хто з духовенства опинив ся в просвітних і соціально-економічних відносинах до народу на становищі такому-ж самому як і дворянство.

Таким чином українська інтелігенція, покинувши рідну мову, тим самим стала недбалою і ворожою до розвитку освіти народу і національного письменства. Найголовніший цемент, що перш за все єднеє і міцнійше над усе спює народ з інтелігенцією, рідна народна мова була знехтована. На обох половинах України стало дві мови: панська — на правому боці польська, на лівому московська — і мужича, народно-національна. Той орган, та зброя, що скрізь по сьвітах і більш за все сприяє переливати сьвіт і культуру зверху вниз — зробив ся тепер чимсь таким, що раз-у-раз нагадувало народові в розмові з паном про крєпацтво і помимо волі народної роз'ятрвало болячку вороговання двох станів людности. Крєпацтво наложило на український народ неволю особисту і в істоті не таку тяжку, як крєпацтво духове, кайдани темноти народної: їх сквала українська інтелігенція тим найголовнійше, що відцурала ся народної мови і засипала ту кєрницю, з якої всюди і скрізь плине освіта і культура з гори в долину.

Таким чином в останній четвєртині ХVІІІ. в. українську народну масу обгорнула з усіх кінців густа хмара темноти і неволі життя і духу. Зрабований і зневолений, народ мовчки перебував в злиднях; мовчки в непросвітній темноті, позбавлений усіх прав горожанських робив не на себе, працював на своїх гнобителів. Усі інтереси маси стали супротилежними інтересам володарів „кріпостних“ душ. А ліпші українські інтелігентні сили працювали теж не на рідний край. Україна своїми силами збога-

*) Див. Накази в Комісію Кагерини ІІ.

чувала і оздобляла польське, а ще більше московське письменство. В сему разі досить згадати Гнідича, Бантиш-Каменського, Гоголя*) і інч.

Натуральна річ, що такі лиходійні обставини не могли сприяти розвитку українсько-руського письменства. Кому его треба було? Інтелігенцію годувало письменство польське як московське. Духовенству навіть забороняли в духовних школах учити рідну мову. Митрополіта Самійло Мисловський велів руську мову учити „по граматицѣ Господина Ломоносова“. Нарешті народна маса була голодна і темна: книжка хоч би й була так не про неї!

Письменство в загалі є така чутка квітка, що про свій зріст і розцвіт вимагає, яко мога, більше волі життя, волі духу і світлу та ще світлу; а у нас на Україні-Руси, починаючи з XVIII. віку, всего отсего браковало. Україна походила на темний льох, куди ледві в маленьку щилинку пробиваєть ся інколи світ і соняшний промінь.

Отже в сему лиху українське слово по неволі мусіло занішити, але воно не вмерло, а тільки чевріло і ждало свого месні, — не ченця-схоластика, не пана-крепака, а рідного сина народу. Предтечею сего месні явив ся дяконенко Іван Котляревський в Полтаві. На голос його обізвали ся Боровиковський Левко, Гулак-Артемовський Петро, Квітка Григорій, Бодяньський Осип і інчі. Твори їх писані національно народною мовою. Україна, найпаче на лівому боці Дніпра, повитала прихильно, хоча й не так широко, як би треба; та і взагалі твори українсько-руських письменників до Шевченка не вельми розворушили Україну, повиту темнотою і здеморалізовану крпацтвом. Письменники того часу не підняли українського письменства на ту висинау, з якої б воно потужною, свіжою цівкою животворною, будило-б людей, плодило людську думку, заводячи її до життя практичного. Причиною тому було — перше те, що велика більшість української інтелігенції покоштовала вже асиміляції, а маса була темна і убога, до неї книжка майже не доходила; коли на яку сотню людей і трапляла ся одна письменна людина, так книжка була вельми дорогою, щоб її спроможно було купити. Другою причиною тому, що твори українських письменників до Шевченка не мали великого впливу серед інтелігенції більш освіченої, було те, що творам тим, при всіх їх достоїнствах, браковало дечого: були вони мало ідейні, як з погляду національного, так і з погляду загально поступового. Письменники наші майже зовсім не займали головніших нужд і пекучих потреб освітних

*) Вєлєкоруський критик Григорєв („Время“ 1861, Апрѣль) справедливо сказав, що „Гоголь поставивъ себя въ ложное положеніе — бытъ по зтомъ совершенно чуждаго ему великорусскаго быта“. За нашого часу ми з невеликою одміню повинні теж саме промовити про дд. В. Короленка, Потапенка і інших українців.

і соціяльно-економічних, найпаче найгіршого лиха України — народної неволі. Один тільки Гулак-Артемівський вдарив був і вдарив гучно по головнійшій і найбільш наболілій струні народного бідовання, та не надовго залунав його голос. Хоч він про цензуру і вкрив зрабованого і зневоленого чоловіка-мужика шкурою „Рябка“, одначе винародовлений пан-крепак вгадав, який то „Рябко“, і автор „Пана та Собаки“ мусів замовкнути.

Вже-ж ніхто з людей тямущих та безсторонних не відважить ся докоряти українських письменників до Шевченківського часу за те, що вони не попередили свого часу і лишили ся дітьми його. Тоді ще й по краях геть більш за Україну цивілізованих і освічених мужик не виступав, коли не героєм, так хоча добродійним діячем в творах поетичних: поети не показували в своїх творах тяжкого бідовання мужика; в сему разі наш Гулак-Артемівський усіх попередив. В Європі того часу лунали голоси геніїв слова, напр. у великоросів — Пушкин; у Поляків — Мицкевич, у Англичан — Байрон; а де в творах їх знайдемо мужика, яко героя? Великий майстер-художник російського слова, Пушкин, нігде ні разу не обізвав ся навіть про знесення крпацтва! А тим часом в Росії вже був тоді чималенький гурт людей, що добре добачав, яке велике лихо народне коїть крпацтво! Перед очима Пушкина вже був і Радищев і 14 грудня!

Коли-ж в другій четвертині ХІХ. віку, властиво під кінець 30 рр., у Німців виразно озвав ся мужичий голос в творах Авербаха, так тоді-ж саме і на Україні залунало ясне, виразне національно-народне ідейне слово за мужика, за цілий народ. Голос за український народ, за українських мужичок і мужиків обізвав ся з уст поета мужика-крепака: і голос той був потужний, з великим впливом. Поет-крепак вийшов з убогої сільської хати; він на всему собі зазнав силу і вагу окремої неволі крпацтва; він перепяв в себе увесь біль зневоленої народної душі, усю істоту народного світогляду і в своїх творах поетичних чарівною мовою народною і її чудово-прегарними формами висловив те, що боліло на самому дні народної і національної душі. Хоча і як превисоко в своїх творах наш поет-крепак ширяє в сферу загально-людських ідеалів гуманних; хоч як високо ті ідеали понад народним світоглядом української маси, а про те поет наш і в тій високій сфері лишив ся поетом чисто і глибоко народно-національним і дійсне, як промовив російський критик Григорєв, став „останнім кобзарем і першим великим поетом нового великого письменства в Славянщині“. Тому то наймення Шевченка стало безпунтим і набрало ся, кажу вдруге, як і твори його, такої популярности, якої не придбав собі під сільською стріхою ні один з поетів.

Треба ж сказати, що вплив і популярність творів Шевченка далеко ще не досягли свого Zenіту, єдине через те, що спинають їх, як ворожі обставини, так і право власності на видання творів поети. Слава і вплив творів Шевченка ще геть в будущині; вони зростають вкупі зростом українсько-руського народно-національного розвитку на ґрунті історії, на ґрунті котрої, на ґрунті народно-національної душі, зріє і сам Шевченко.

I.

. . . . як побачу
 Малоґо хлопчика в селі
 Мов одірвалось од гіллі.
 Одно однісеньке під тином,
 Сидить собі в старій рядишні,
 Миші здаєть ся, що се я,
 Що се ж та молодість моя!
 Кобзарь I. 233*).

Тарас Григорович Шевченко-Грушівський родив ся в Звенигородському повіті Київщини, чи, уживаючи урядової термінології, Київської губернії. Глянувши на карту Київщини бачим, що Звенигородський повіт головою межує з повітом Каневським, (де покоять ся кістки Шевченка); в ногах Звенигородського повіту лежить Херсонщина; на захід сонця він межує з повітами Таращанським та Уманським, на схід з повітами Черкаським і Чигиринським. Обширом Звенигородський повіт займає ледви 63 квадр. миль, а людности на сему обширі близько 200 тисячів. Панує людність українсько-руська, бо її 90%, а самих крестян („мужиків“) 85%. Таких панів, щоб признавали ся до національности народної маси — нема. Пани переважно Поляки, або „обрусителі з москалів та з німців; де-не-де зустрінеш пана „обще-руса“. Звенигородський повіт — країна чисто хліборобська. Колись пишали ся тут чумачество, садівництво і пчільництво; але чумачество не встояло проти конкуренції пари і, натурально, мусіло зникнути. Через значне малоземельє, через великі земельні податки і високу аренду за землі та через народню темноту зникає і садівництво і пчільництво.

З усіх повітів Київщини — повіт Звенигородський видаєть ся природною красою. Вітки карпатських гір перерізають єго і вдовж і впоперек; найвищий шпиль горбів сягає до 700 ступнів. Тим то більша частина повіту, найпаче південно-східний куток, горбоквата, хвиляста. З півночи на південь плине до повіту річка Гнилий Тикач, приймаючи

*) Цитати з Кобзаря беру з видання р. 1876. Прага. Римські цифри визначають том.

в себе чимало невеличких допливів Шполу, Попівку, Посоховату, Ольшанку і ін. Говорячи в загалі — обшир Звенигородського повіту, не маючи характеру країни лісової, не набрався і характеру країни чисто степової. Тут зустрінеш, правда, степову рівнину, заслану зелено аксамитовим килимом, але вона не вельми велика і — глянь! убиваєть ся вона в темний ліс! Ліси теж не великі. Років з півсотні назад в околиці містечка Ольшаної були великі ліси, та їх сплюндрували пани. Далі зустрінете прегарну долину між горами, а там знов глибокий байрак, підперезаний гаєм. Така різноманітність падає обширу характеру країни середньої між степовою і лісовою. Не почувте тут того сильного стогіну, який реве під бурю в гаю; нема тут і того неблаганного пригломшування пустині, яким дише степ в літку підчас спеки, тут усе: і густа блакить неба, і зелений, або жовто-золотий килим землі, і гомін гаїв, і журливий вид могил і тиха течія річок, і шкляний поверх ставів мають вдачу м'яжку, привітну, що не озьвірює, а лащить серце ласкою ніжної нені; гріє его теплом кохання, наливає в душу того ліризму, що вабить до спокою, до волі та до згоди і братолюбія між людьми. Найліпшою красою природи видаєть ся північно-східний куток Звенигородського повіту. Тут на вкруги містечка Ольшаної пороскидовали ся густі та людні села, що тонуть в сугій зелені гайків та садів. Може бути, що краса природня сприяла, що в сему кутку, як і в сусільному з ним Каневського повіту, між людьми, найпаче між духовецтвом живе прихильність до малярства. Правда, за нашого часу воно під'ушало, але в першій половині ХІХ. віку навкруги Ольшаної, ледви чи було хоч одно село, що б не було в єму свого маляра. З сего кутка вийшов не один такий маляр — художник — яким був на пр. Іван Максимович Сошенко. Не мало людей відомих і в нашому письменстві вийшли теж з сего кутка, на пр. Петро Гулак-Артемівський, Іван Левицький, брати Лебединцеви і між ними основатель Київської Старини і інч.

Так от в сему хвилястому та зеленому кутку Звенигородського повіту єсть двоє сіл, таких, що їх по віки-вічні не забуде українсько-руський нарід і его історія, а тим паче історія письменства українсько-руського. Вони до віку стоять перед очима історії нашого народно-національного відродження. А доки житиме на землі українсько-руський нарід, доки чутиметь ся его мова, доки дунатиме его пісенья, доти не підуть в непамять наймення тих двох сіл. В одному з них родив ся, в другому прожив свій вік дитинний світоч нашого слова, геній українсько-руського народу, той мужик крепак, Тарас Шевченко, що „на сторожі“ біля нашої національності; на сторожі

біля тих

Людей закованих моїх

Убогих, нищих,

Малих отих рабів пімих“ (I. 349)

поставив слово: „не ветхое, не древле слово розтліннеє“, а те нове слово, що „неначе срібло куте, бите

І семикрати перелите

Огнем в горнилі“ (I. 350).

Те нове, кяжу вдруге, слово, що

„Неначе наш Дніпро широкий

Лидось, текло

І в серце падало глибоко

І ніби тим огнем пекло“ (II. 139)

Еге! отой крепак приніс на Україну таке, справді пове слово, що „люд окрадений спасе“. Тим то его слово

„ . . . огненно заговорило

І людям серце ростопило,

І по Україні пронеслось“ (II. 171.)

Ті два села, про які іде у нас річ, Моринці і Кирилівка. Моринці лежать трохи що не біля самої межі Каневського повіту по дорозі з Шандерівки, а Кирилівка трохи на південь, за вісім верств від Моринець. З початку XVIII. віку і Кирилівка і Моринці належали до Вільшанського „ключа“, величезних маєтностей хорунжини коронної княгині Яблонівської. Знати, що осажено ті села давнійше, певне ще в XVII. віку, бо відомо, що р. 1730 в Моринцях було 50 дворів посполітих, а в Кирилівці р. 1741 було 130 хат посполітих з 900 людности. Ще в першій половині XVIII віку в обох селах були церкви греко-католицької релігії во імя Св. Івана Богослова¹⁾. Перегодом вільшанські маєтности перейшли до рук Василя Енгельгарда, небіжа відомого ворога України Потемкина, а по смерті Василя їх одідичив нажирований син его²⁾ Павло Енгель-

*) А нині в обох селах дерев'яні церкви во імя того ж таки Святого. В Моринцях, замість старої церкви збудовано нову 1875; а в Кирилівці і доси стоїть церква збудована, замість старої, ще р. 1792. (Див Памяти. кн. Київської Епархії 1882. стор. 75 і 77).

**) Василь Енгельгард не брав шлюбу і умер невінчаним у Вільшаній. Містечко Вільшана, чи Ольшана за 6 верств на схід від Кирилівки, біля річки Вільшанки, де вливаєть ся в неї р. Мизинка. Вільшана відома ще в XVII. в. Нині там самої православної людности 4000; дві церкви, одна з них збудована ще р. 1778. Жидів у Вільшаній трохи що не півтисяча чоловіка.

гарт, полковник імператорської гвардії; він передав свої добра Фльорковському. Вже по знесенню крпацтва Фльорковський збанкрутовав і добра єго а між ними Моринці і Кирилівка за довги пішли на ліцитацію. Придбали їх якісь пани з обрусителів.¹⁾

II.

Між крпаками („посполітими“) Василя Енгельгарда була семья Григорія Грушівського-Шевченка. Певна річ, що остання назва — чисто народна, або як кажуть на Україні „привище по вуличному“. Дід, а може прадід Григорія, Іван, був шевцем, отож син єго і став прозивати ся Шевченком. Так на Україні виникли назви: Кравченко, Столяренко, Коваленко, Ткаченко і інчі. Григорій Шевченко, як і батько єго, стельмаховав.²⁾ Не відомо доси з якої речі, а вже не інакше як за згодою, а може й по приказу папа, перебрав ся жити з Кирилівки в село Моринці і тут³⁾ 25. лютого р. 1814., жінка єго Катерина повила сина, нареченого Тарасом. Дитину ввели в віру 28. лютого. Хрестив єго священник Іван Базаринський, а хрещеним батьком був крестянин з Моринець Григорій Дяденко.

Небавом і не далі, як року 1816, семья Григорія Грушівського Шевченка з Моринець знов перебираєть ся жити в село Кирилівку і тут вже Тарас Григорович перебув усі перші п'ятьнаїцять років свого віку.

¹⁾ Нині в Моринцях близько трох, а в Кирилівці 3½ тисяч людности. В обох селах є церковно-приходські школи. В Моринцях школа добре упорядкована; обидві звісно провадять ся мовою російською.

²⁾ Київск. Стар. 1889, сентбрь. 761.

³⁾ Сам Т. Г. Шевченко в автобіографичному листу, писаному 18 лютого р 1860 до редактора „Народного Читенія“, до Олександра Оболонського, написав, що він родив ся в Кирилівці; але се була помилка і стала ся вона, певна річ через те, що Тараса Григоровича перевезено з Моринець в Кирилівку таким малім, що він не гавнав Моринець, і, почавши памятати себе в Кирилівці, був певен, що тут він і народив ся. Помилку Тараса Григоровича, небавом по смерті єго, вказав д. Лазаревський в „Оснoві“ (III. 1862) потім того дд. Маслов, Варфоломей Шевченко („Правда“ 1876) і Чалий вказували на теж саме; одначе інчі люде, як от в „Русск. Старин.“ 1880 і в „Київск. Стар.“ д. Петро Лебеднищев р. 1882 і Танько Гриневич р. 1889 все таки писали, що Шевченко родив ся в Кирилівці. Мабудь така суперіч виходила з того, що ні Лазаревський ні інчі не доводили, з якої речі вони беруть Моринці яко місце народження Шевченка. Тепер же, коли оголошено метрикову справу з церковної книги села Моринець, справку перевірену і в архиві Київської Консисторії, так не може бути жадного змаганія про те, в якому селі родив ся Шевченко. Одначе „Київск. Стар.“ — на предиво і в сему році (кн. за лютий стор. 323.) каже, що Шевченко родив ся в Кирилівці!

З усього життя Шевченка найменше відомий нам його дитинний вік, вік першого формування душі, серця, вдачі, хисту і світогляду поети. Певного, достеменного матеріялу життєписного за сей вік вельми мало. Матеріялом про сей вік треба брати перш завсе згаданий вгорі автобіографічний лист поети та споминки його, порозкладувані в його віршах, та в повістях, що писані мовою російського; парешті де-що з споминок родичів і знаємих нашого кобзаря. На превеликий жаль усі ті споминки короткі, часом невизначні, часом збивчиві, а інде і непевні. Скільки багатий матеріял про останні роки життя Тараса Григоровича, стільки, кажу я, він убогий про його дитинний і парубочий вік. Сам Шевченко не любив розповідати про своє життя, каже Костомаров,¹⁾ а коли що й говорив, так завжди не договорюючи до кінця. І Чужбинський²⁾ додає, що Шевченко не любив висловлювати ся, і в загалі, каже, в йому знати було скритість.

Вистежимо-ж усе, що доси відомо нам про дитинний вік Шевченка. З того, що батьки Шевченка були крепачами — легко вже тямити, яке вони провадили життя, які у їх були матеріяльні обставини і достатки. Коли майже усі крепачи того часу (а то був, певна річ, чи не найгірший час крепачтва!), найпаче по Україні правобережній, жили убого, злиденно, роблячи з ранку до вечера не на себе, а на панів, так з якої-ж причини Тарасові батьки жили-б не вбого, не злиденно! Дійсне жили вони тяжко; хата їх в Кирилівці була убога, стара з почорнілою соломяною кришею.³⁾ В тій хаті, опріч батьків, жило шестеро дітей: три хлопці і три дівчині та все сама малеча; на цілу таку велику семью — один робітник — дбаха батько, та й той щодня на панщині. Старійшому з дітей (р. 1822) ішов 15 рік, а найменше було на першому році. Очевидно, що з дітей ще не могло бути ні праці, ні запомоги, а годувати їх треба було. Тож нема нічого незвичайного і зовсім певне, коли поета, агадуючи батьківську хату, каже:

. . . . „там неволя,
Робота тяжкая. Ніколи
І помолитись не дають.“⁴⁾

Нужда та праця були в хаті батьків Шевченка такі великі, що він рівняє хату до пекла. Панщина забирала увесь час і через те, натуральна річ, — Тарас, як і інші малі його брати і сестри, зростав без догляду. Кому було доглядати його? Неня що дня на панщині, та опріч

¹⁾ Кобзарь 1876 р. VII.

²⁾ Русское Слово. СПб. 1861.

³⁾ Поэмы, повѣсти и разказы Т. Г. Шевченка, Кієвъ 1888 г. Княгиня 661.

⁴⁾ Правда 1870 стор. 126.

того у неї під Тарасом було ще трійко дітей і вони, очевидно, більш за єго вимагали догляду і пикловання. На щастє у Тараса була старийша за єго на вісім років сестра, Катерина, вона й стала єму „нянькою незабутною терпеливою ніжною“.¹⁾ Одначе невелими великого догляду можна було сподівати ся від дівчини-підлітка. За доброго ладу Катерина Григоровна й сама ще вимагала матчиного догляду, пикловання і научування. Вже-ж коли мати була на панщині, так ні в кого більш, як у неї на руках були і менші за Тараса сестри і брат і хатне і надвірне господарство жіноче: вона повинна була і корову в череду прогнати, а прийде з череди, нагодовавши і напоїти її, а може не без того, що й подоїти. Таким чином увесь її догляд за Тарасом, певна річ, не йшов далі того, що б в ранці дитину умити, росчесати, Богу помолити да нагодовати. І Тарас цілий день був під доглядом самого лишень Бога, на волі; ходив, бігав, вештав ся, де хотів; бавив ся, як умів з інчими чужими дітьми: чи то по улиці, чи на городі, або в саду, чи в лісі, чи на полі! Ніхто єго не спинав, ніхто й не научував. За теж і вертав ся він до господи часом з гулею на лобі, часом з підбитим оком; а часом з різачкою в животі, коли наїсть ся було землі; а він любив її їсти! Так росте й за нашого часу велика сила дітей по селах без доброго догляду.

Така повна воля дитині бігати і вештати ся, де-хотя і скільки хоче, маючи свої лихі сторони, має, одначе, й добрі: дитина сама мусить мірковати про свої забавки, привчаєть ся спостерегати і придивляти ся до всего, що дієть ся навкруги. Так було і з Тарасом і вже-ж не спинена воля мала добрий вплив на розвиток і склад єго хисту. Ходячи по горах та по долинах, по гаях, та по ярах, сидячи біля ставу, або біля ручая в саду, він придивляв ся до всего. Хлопець, з природи цікавий і перенятливий, він і придивляв ся і прислухав ся і переймав ся вражінем природи: гуляне по полю вітра, гомін дуброви, пісьня соловія глибоко западали до єго в душу; природна чарівна краса місцевости вабила єго до себе, не давала єму сидіти в тій хаті, де він бачив „пекло“. На волі на просторі в душу до єго западали перші зерна сеї фантазії, що потім розгорнула ся так широко, пишно, розкішно. В головці у дитини грала прирожденна єму цікавість, будила бажанне довідати ся, знати що, як і через що так стало ся і так дієть ся в природі. На шестім, чи на семім літі свого віку у Тараса займаєть ся бажанне подивити ся, де кінець сьвіту,¹⁾ „де ті залізні стовпи, що підпирають небо“? Про ті стовпи, певна річ, не раз трапляло ся єму чувати з уст людей старийших. І от раз, лежачи в саду під деревом, та дивлячись на супротивлежну

¹⁾ Княгиня 661.

за селом могилу, шестилітній Тарас цікавить ся подивити ся, що там далі за могилою? Там, гадає він, повинні бути ті залізні стовпи, що підпирають небо, там кінець світу. Що як би піти подивити ся на їх?! А чом же й ні! „Піду, воно-ж не далеко“. — „І я, каже сам Шевченко, пішов через долину та через леваду просто на гору. Вийшов за село; минув царину, перейшов з пів верстви полем. На полі стоїть висока, чорна могила. Я здрапав ся на неї, що б звідтіть подивити ся, чи далеко ще до тих залізних стовпів. Дивлю ся на всі боки: і по сей бік село і по той бік село, і там із за темних садів визирає церква з трома баями, з білим бляшаним дахом; і тут теж визирає з темно-зелених садів церква і— вона під білою бляхою. Ні, подумав я, сьогодні вже пізно; не дійду до тих стовпів, нехай завтра з Катрею. Вона пожене до череди корів; я ж піду до залізних стовпів; а сьогодні обдурю брата Микиту, скажу ему, що бачив ті залізні стовпи, що підпирають небо“. І він рушив назад до господи, та невгадав дороги і взяв на чуже село. Іде собі і певен, що йде в Кирилівку. На щастє его зустріла валка чумаків: спинили; один питаєть ся у его:

— „А куди ти мандруєш паробче?“

— „До дому“.

— „А де-ж твоя домівка, небораче?“

— „В Кирилівці“.

— „Так чого-ж ти йдеш на Моринці?“

— „Я не на Моринці, а на Кирилівку іду“.

— „А коли на Кирилівку так сідай на мою мажу, ми доведемо тебе до дому“.

Посадили малого Тараса на віз, дали ему батіг в руки і повезли. Під'їздячи до села Тарас пізнав свою хату і весело закричав: „Он-де, он-де наша хата!“

— „А коли ти бачиш свою хату, сказав господар воза, то і йди собі з Богом“. І з сим словом зсадив хлопця з воза.

„На дворі вже смеркало, розповідає далі Шевченко, коли я підійшов до нашого перелазу. Дивлю ся через перелаз на двір, а там під хатою на темно-зеленому оксамитовому спориші усі наші сидять собі кругом і вечеряють: тільки моя старійша сестра і нянька Катерина не вечеряє і стоїть собі біля дверей, підперши голову рукою, і ніби позирає на перелаз. Ледві я висунув голову зза перелазу, як вона скрикнула: „прийшов, прийшов!“ та, підбігши до мене, вхопила мене на руки, помчала через двір і посадовила в круг вечеряти, мовивши: „сідай вечеряти прибуду“. Повечерявши, сестра повела мене спати і, поклавши в постіль, перехристила, поцілівала і усміхаючись, знов назвала мене

приблудю. Я довго не засипав. Я довго думав про залізні стовпи, та про те: чи говорити мині про них Катерині і Микиті, чи ні? Микита, думаю, був вже раз з батьком в Одесі і певне бачив там ті стовпи, як же я говорити му про їх, коли я їх зовсім не бачив! Катерину можна б обдурити, та ні, і їй не скажу нічого“.¹⁾

Сей епізод з життя Шевченка треба вважати зовсім певним; бо про єго, oprіч самого поети, повідали і інші люде. Першим розповів про се д. Лазаревський в Основі,²⁾ коли повість Шевченкова „Княгиня“ ще не була надрукованою. Перегодом те-ж саме розказав Варфоломей Шевченко в своїх „Споминках“,³⁾ додавши і деякі подробиці. Правда, дещо в останніх показуєть ся непевним, хоча автор „Споминок“ і каже, що чув сей епізод з уст самого Тараса. Напр. Варфоломей каже, що коли ото Тарас вернув ся, так брат Микита хотів єго побити, але вступила ся сестра Ірина і не дала бити, за те б то Тарас і любив її більш за всіх своїх братів і сестер. Тут очевидна помилка. Микита був тільки на три роки старийший за Тараса і тямив, що Тарас не дав би ся єму побити. Сестра Ірина, трохи чи не на два роки була молодша за Тараса і не могла вона ні заступити ся за єго ні, тим паче, „взяти єго на руки і положити в постіль“. Тарас Григорович однаково любив своїх сестер і братів і до кінця свого віку, чим спроміг ся, помогав і їм і дітям їх. Так от єго коштом контентував ся у київській гімназії небіж єго, син Ірини Григоровни. А Микита Григорович на провадах у Києві Тарасового тіля розповів інчий факт, що свідчить про те, що Тарас і малим любив братів і з малку було у єго добре любляче серце.

Не можна знов признати певним і те, що розповів Варфоломей, говорячи, що коли ото Тарас пішов подивити ся на залізні стовпи, так „прийшовши до села Пединівки, верств чотири за Кирилівкою, здивовавсь, що oprіч Кирилівки є ще інші села“. Коли Тарас тоді знав вже, що є на світі Одеса, так чи могло таки справді бути, що б він не знав, що є і сусідне з Кирилівкою село Пединівка! Нарешті Варфоломей певне повідав, що під час того епізоду Тарасової матері не було вже на світі. Сам він додає, що Тарасови тоді йшов шестий рік; виходить, що се було р. 1820. Але-ж запевне відомо, як і побачимо перегодом, що Тарасова неня померла геть пізнійше.

В усякому разі головні риси наведеного епізоду показують нам, що Тарас був дитина цікава, що єго вже на 6-ому році тягло знати, як

¹⁾ Княгиня 660—661.

²⁾ Основа 1862 кн. III.

³⁾ Правда 1876 стор. 68.

і що дієть ся, і на решті, що він був дитина правдива, розважна і що сестра Катерина любила его і як змогла пикловала ся про его. Є й другий ще привід гадати, що у Катерини Григоровни вдача була ніжна, гуманна, поетична. „На причилку нашої хати, розказує автор „Княгині“, стояла яблуня з краснобокими яблуками, а навкруги яблуні цвьітник, — ко х а н е ц ь моєї незабутної сестри, моєї ніжної няньки. Тут до речі буде згадати і про народню приказку: „хто квітки кохає, той добре серце має.“

Таким чином запевне можна сказати, що з усієї родини найбільше пикловала ся про Тараса і найбільше впливала на его — сестра Катерина і під її впливом зростала і розвивала ся прирожденна Тарасови любов до людей і до природи.

Патрет Тарасів на 6—7 році его віку здаєть ся нам більш межі таким: білявий, оклецьковатий, але проворний, меткий і непосидучий хлопчик; босоногий, часто замузаний, обірваний; добрий, щирий, цікавий, перенятливий і пустотливий, але розважний і розумний.

Небавом в характері его пробиваєть ся упертість; помічаємо риси неслухняности, задирливости, хитрощів і замкненности в самому собі. Сприяло сему те безталаннє, ті нещасливі обставини життя родинного, що не тільки не вилазили з хати Григорія Шевченка, а що разу більш розпложували ся і позбавили малого Тараса і того невеликого догляду, який зазнав він від нені; натомісьц насовуєть ся хмара негоди сліз; доля обгортає дитину і так чіпко пристає до неї, що вже й до віку не спекав ся її Тарас Григорович! Похмурий обрій життя его, коли трапляло ся, і прояснював ся, так не зовсім і не надовго: тай за ті ясні години, що інколи перепадали на віку Тараса Григоровича, починаючи восьми літ — доля вельми дорого брала з его! За них платив він довгими годами безталання, довгими тяжкими годами; темними, кєрвавини, годами сліз неволі і глибочезного болю своєї ніжної душі!

III.

Ледви минуло Тарасови девять літ, як матір „добрую его, ще молодую у могилу нужда та праця положила“. Нєня его померла 20. серпня р. 1823 в Кирилівці¹⁾ і померла дійсне ще молодую, на 32 році свого віку. „Помре батько, каже народня мудрость, дитина пів-сиро-

¹⁾ Смерть Катерини Грушівської записано в метриці Кирилівської церкви р. 1823 під Ч. 6 і сказано, що померла „з натуральної болізни“; се значить, що померла не наглою смертю, або з якої будь інчої не природної пригоди.

тини, а вмре мати, дитина кругом сиротина. А таких круглих сиріт лишило ся на руках Тарисового батька аж пять: Микита на 12, Тарас на 9-му, Ірина на 8-му, Марія на 4-му, Осип на другому році. Батько, єдиний дбаха коло такої дрібноти, обтяжений панщиною, лишив ся зо всім безпомощен; ні за дїтьми, ні за хатою, ні за жіночою господаркою нікому було глядіти: старийша доня єго Катерина ще за життя матері (29 січня р. 1823) вишла заміж в сусідне село Зелену Дуброву за крестянина Антона ¹⁸⁶⁶ Красицького.¹⁾

Коли в Тараса не стало ні матері ні сестри-няньки; то вже дійсне лишив ся він без жадного догляду і мусів ще, як се звичайно водить ся, доглядати своїх менших брата і сестер. Очевидна річ, що така дрібна семья не могла і на далі зіставати ся без жіночого догляду: треба було Григорию Шевченкови якось погадати, чим заломгти біді і горопашному житю вдовця. Вдовіти хоч кому тяжко, а убогому крєпакови та ще з такими дрібними дїтьми! Усі умови життя і хатного і родинного, усі обставини вимагали у Григорія Шевченка, аби він побрав ся вдруге. На Україні, звичайна річ, удовець береть ся з удовою; з дівчат „хїба вже яка остання“ згодить ся стати у парі з удовцем, найпаче, коли у єго ціла низка дрібних дїтей. Тим то Григорій Шевченко одружив ся вдруге з удовою Оксаною. В удови, сказано: два норови, а тут ще випало так, що у Тарасовій мачухи було троє дїтей від першого чоловіка. Оксана віком була ровесниця Григорию, на лихо і вдячі вона була суворої, сварливої. Не диво, що в хату свого другого мужа не принесла вона тихого кохання та спокійного життя; Шевченковим сиротам не заступила вона рідної неї. Навпаки: принесла вона таку колотнечу і ростиц, що рідна хата зробила ся Тарасови пеклом. „Хто хоч здалека, каже Тарас Григорович в „Княжні“²⁾, бачив мачуху і зведенят, той, значить, бачив пекло в найгидливійшому єго торжестві.“ Не минали у зведінят-дїтей Григорія і Оксани години без сліз, без бійки; не минало години, щоб між батьком Тараса та мачухою не було сварні і лайки. У мачухи був син Степан, трохи чи не на два роки молодший за Тараса; хлопець тендітний, легкосилиий і, як зараз побачимо, доволі попсований морально. Задрливий Тарас часто єго духопелив, а за отсе мачуха і зненавиділа Тараса. Раз якось отой Степанко спричинив ся великій несправедливости над Тарасом; тяжкому мордованю єго. У хаті Григорія Шевченка ква-

¹⁾ Шлюб Катерини Григоровної Грушівської записаний в метриці Кирилівської церкви р. 1823 під Ч 4. Вінчав священник Григорій Кошица.

²⁾ Стор. 664.

теровав постоем якийсь салдат: у єго, як про се розповіла Тарасова сестра Ірина, украдено три злоти¹⁾ гроший. Салдат підняв страшенну колотнечу за свої гроші, трохи не повиганяв усіх з двору. Стали шукати злодія. Мачуха звела вину на ненависного їй Тараса і хоч як Тарас не кляв ся, що не брав і не бачив тих гроший, єму не няли віри, мачуха стояла на своєму, твердячи, що гроші украв Тарас. Тарас, спостерігши, що єго безвинно битимуть, злякав ся і втік з батьківського двору і сховав ся в запусченому саду. Тут у буряні, між деревами, ховав ся він чотири дні. Опріч сестри Ірини ніхто не відав, де він; Ірина нікому не говорила і, провідуючи брата, приносила єму нишком пити і їсти, а часом і бавила ся з ним. Тарас в кущах калини змайстровав собі будку, поробив біля неї доріжки, посилав їх піском; зробив з бузини пукавку і не гадки собі! П'ятого дня про Тарасів захисток довідали ся мачушині діти і видали єго. Тараса взяли на опит: звязали єму руки й ноги і почали бити різґами, вимагаючи, аби признав ся, де подів украдені у салдата гроші. Головним катом в сій огидливій справі був рідний Тарасів дядько (по батькові) Павло Грушівський, „великий катюга“, як говорила про єго Ірина Григоровна. Довго Тарас терпеливо переносив катованне; але на третій день знеміг ся, більш не стало сили, і щоб спекати ся різок, він приняв на себе крадіжку і сказав, що гроші закопав в саду. Єму веліли вказати місце, де гроші закопані. Звістно сего вже не можна було єму вчинити. Знов почали єго бити, і скінчили на тому, що, не вибивши того, чого бажали, закинули ледві живого хлопця в комору; та продавши юнку Тарасові матері, ублаготворили салдата. Перегодом показало ся, що гроші у салдата украв мачушин Степан.²⁾

Легко зрозуміти, як глибоко вразила б така несправедливість хоч би кого! Тим паче глибоко вразила вона таке перенятливе і ніжне серце, яке було у Тараса. Таких вчинків до віку не забуває той, над ким вони заподіяні. Уважаючи на норони того часу, не можна вельми строго судити слідчих, що різґами питали Тараса, але ще менш можна дивовати ся, що в єго душі на віки лишило ся не добре почуте до мачухи, до її Степана і до дядька Павла.

Не можна не гадати, що після отієї пригоди, тим паче після того, як визначило ся, що гроші у салдата украв мачушин Степанко, між Тарасом з одного боку, а з другого між мачухою і її дітьми ще більше за-

¹⁾ Злотий — стара срібна польська монета, = 15 коп.

²⁾ Чалий 10.

кипіла ненависть, озвірення і щоденна колотнеча, котра не могла не чепляти і Григорія Шевченка; він не міг незапевнити ся в неминучій потребі розвести пасинка з мачухою і хоч трохи притишити хатне пекло. Він приміркував віддати Тараса до школи. Запевне не відомо, до кого він віддав его, як не відомо і те, у кого впервих почав Тарас учити ся. Тоді, як скоїла мачуха з Степаном оте описане в горі катуваннє, Тарасови йшов не менш як 11 рік: се літа вже запізні на те, щоб дитину віддавати вперше до школи. Дітей у нас і тоді починали вчити не пізнійш девятого року — а більш того на восьмому. Певна річ, що й Тарас ще до отїєї пригоди був вже в школі; певна річ, що его почали вчити ще за житя матері, тим паче, що батько его і сам був трохи письменний, любив читати книжки. Звістно — які тоді книжки були! самі церковно славянські. Він не міг не спостерегти, що у Тараса нема охоти до хліборобства, та і в загалі до хазяйства. Він не міг не помічати, що Тарас дитина не посидюща, любить вештати ся і думав, що школа не тільки навчить его грамоти, але й припинить хоч трохи его вдячу.

До кого ж вперше ходив в науку Шевченко? Д. Лазаревський¹⁾ каже, що Тараса батько віддав „на виучку“ (в науку б то) до міщанина Губського. Маслов²⁾ до науки у того ж Губського додає ще й „воспитаніє“ (вихованнє). Запевне не знати: хто був отсей міщанин Губський? Коли він не був яким ремесником, а про се ні з чого не можна гадати, так чи не помилка тут? чи не був сей Губський ніхто більш, як Кирилівський піп, Василь Губський? Правдоподібно, що так! Василь Губський, син Кирилівського попа Івана, родив ся і зріс у Кирилівці і був тут при батькові за дяка, доки р. 1795 его не висв'ячено на попа в Кирилівку, де і поповав він до 1819 року, коли в кінци грудня консистория одібрала у его парафію і „отрїшила въ заштатъ“ (се б то лишила его попом без приходу). Певна річ, що Тарас тоді був таким ще малим, що не міг ходити до школи. Але здаєть ся не буде великої помилки гадати, що Василь Губський, лишившись в „заштаті“ не міг швидко здобути ся нового приходу і мусів собі заробляти на хліба. Цілком можлива річ, що він або пристав помагати кирилівським дякам учити дітей в церковній школі або просто і сам став дяком і вчителем в школі і до его то і віддали Тараса. До такої думки прихожу я ще й з інчого боку. На те, що б консистория скинула попа з приходу в „заштатъ“, треба було попови визначити ся якоюсь усім відомою неславою, або вчи-

¹⁾ Основа 1862. III. 6.

²⁾ Масловъ 10.

ипти що за надто не звичайне. Перш за все, що можна без помилки гадати, так те, що Губський любив здорово чарку. Мабудь отсей Губський і був той дяк, Тарасів перший учитель Совгир, про котрого він говорить в „Княгині“. В школі до Совгира, каже Шевченко, він був через 2—3 роки після того, як ото — ходив дивити ся „на залізни стовпи“; значить як раз на 8 чи 9 році, коли ще мати була жива. І вдача Совгира зовсім припадає до тієї, за яку попів скидають в „заштатъ“. Нарешті не можна гадати, що-б у такому невеличкому великому селі, як тоді була Кирилівка і в селі до того з самих лишень крепаків, могло бути дві школи: церковна і якогось міщанина! таї з якої б речи Тарасів батько — людина релігійна дав перевагу школі міщанина?

Але хто б не був той Губський, а він був першим учителем Тараса і коли то був Губський-Совгир, так про его науку і школу от що повідав Шевченко в „Княгині“. — „Як прийде було субота, учитель після вечерні і почне усіх нас (школярів) годовати березовою кашею. Їє було, та велить, що б сам лежав, не кричав і „не борзяся“ виразно читав четверту заповідь. Коли було дійде черга до мене, так я вже не прошу ся, що б не бив, а тільки прошу, що б змилосердив ся, та звелів хоч трохи мене придержати. Інколи було й змилосердити ся і звелить придержати мене, та вже так вибє, що ліпше б було й не прохати про милосердіє“.

До науки Тарас взяв ся добре і вивчив майже увесь псалтир; почав учити ся писати; але небавом покинув его школу. Біографи его кажуть, що учитель не міг собі дати з ним ради, бо він був вельми пустотливим, непосидючим, вдатним на вигадки і неслухняним; часто було нашкодити, таї утече з школи. Батько не спроможен був спинити его; через що він і мусів покинути школу. Мені здаєть ся певнійшою друга причина, про яку повідав сам Шевченко в „Княгині“. — Доси скрізь по Україні дяків вибирала собі громада, дяків не вважали за людей духовного стану і залежали вони від громади. З початком ХІХ. віку по правобережній Україні почали касовати сей лад, заводити кастове духовенство, зачислюючи до его і дяків. Дяків почала присилати духовна власть. Так стало ся і в Кирилівці. Духовне начальство прислало туди р. 1824 дяком Петра Богорського.

Новий дяк не дав учителювати Совгирю. Совгир лишив школу, але й школярі розійшли ся „аки вівці від вовка“, бо новий дяк „пяниця бі паче всіх пяниць на сьвіті“ каже Шевченко: тоді й він покинув школу і з „того часу починаєть ся довгий ряд найсумнійших, безрадєсних споминок моїх. Небавом вмирає мати“.¹⁾ Знаючи вже, що Тарасова неня

¹⁾ Княгиня 664. Чалий стор. 43.

вмерла р. 1823, бачимо, що за життя її Богорський не дякував ще в Кирилівці.

Д. Чалий додає, що по смерті неї Тарас від Богорського перейшов до Нестеровського, у котрого навчився писати а потім знов пішов до Богорського.

Коли Тарас Григорович в „Княгині“ під стихарним дяком розумів Богорського, то справді виходить, що він двічі був у єго в школі — в перше ще за життя матері, вдруге — вже по смерті батька. Останнє зовсім певне, як побачимо, а перше ні; бо як я говорив вже, Богорський став дякувати в Кирилівці вже після смерті Тарасової матері. Що до Нестеровського, так дійсно він був у Кирилівці попом починаючи з 23. марта р. 1819. Одначе д. Петро Лебединцев ¹⁾ запевняє, що Шевченко у єго нічому не вчився і не міг учити ся, бо отець Іван Нестеровський був вже вельми старий на те, що б учити дітей. Мині запевне відомо, що Нестеровському тоді, як вмерла Тарасова неня, ішов 49 рік, а се ще не такий вік, що б старість не давала учити дітей; раз по раз бачимо учителів геть старийшого віку. В усякому разі доси нема певних фактів про те, чи вчився Тарас у Нестеровського, чи не вчивсь. Певне лишень те, що через шістьоро року по смерті матері на голову Тараса Григоровича упало нове тяжке лихо. Батько єго, поїхавши у Київ, занедужав в дорозі, та вернувшись до господи „не видержав лихої долі, умер на панщині!“ В метриці Кирилівської церкви смерть Григорія Грушівського на 35 році єго віку записано 21 березія р. 1825 під ч. 9 „з натуральної болізни“. Тепер бачимо очевидну помилку самого Тараса Григоровича, коли каже він в автобіографичному листі, що батьків лишив ся на восьмому році. Круглим сиротою зістав ся він на самим початку дванадцятото року. Батько єго, вмираючи, вимовив одно вельми цікаве віщування. На превеликий жаль ніхто з Тарасових родичів не міг розповісти, що привело Григорія до того віщування: які спостереження, чи які Тарасові вчинки. А певна річ не без причини зложилась у батька така думка, такий заповіть, що „синови моєму Тарасови (мовив Григорій перед смертю), з мого господарства нічого не треба. Він не буде людинюю аби-якою; з єго вийде, або щось дуже добре, або велике ледаще; про єго моя спадщина або нічого не значитиме або нічого не поможе.“²⁾

¹⁾ Київ. Стар. 1882. Сєнтибр. 563.

²⁾ Основа 1862 кн. 3, ст. 6.

IV.

Таким чином по смерті Григорія Шевченка лишило ся пятеро сиріт. Старійшому з них Микиті¹⁾ ішов тоді 14 рік. Вже-ж коли за життя батька Тарасови тяжко було жити з мачухою, так якого тепер ему було сподівати ся життя з мачухою, котра его ненавиділа, від котрої і его вернуло! Очевидно, що сукупне життя з мачухою і з її дітьми було не можливе: треба було молодою головою промишляти Тарасови про життя де інде.

Один з его дядьків, можна гадати, Павло Грушівський „що б вивести сироту в люде“, хотів, що б Тарас за хліб пас у літку свиний, а зимою помагав его наймитови по хазяйству. Опріч усього іншого, досить було Тарасови згадати про гроші, украдені Степанком у салдата, що б подяковати дядькови за ласку.

Тарас тоді „знав на память трохи не увесь псалтир“; читав его виразно і голосно і тямив, що людам дуже подобаєть ся, коли наді покійником читають виразно. Відав він і те, що читання псалтира було, так мовити, привилеем дяків; але дяк міг за себе послати на читання школярів. Нарешті не міг Тарас не спостерегти й того, що дяк Богорський, людина п'яна, не завжди через чарку й спроможен читати над покійниками; значить — охоче згодить ся прийняти его до себе яко доброго читачу і послати на читання. Згуртовавши отсе все Тарас Григорович і приміркував собі йти в школу до Богорського і з читання псалтира добувати собі хоч мізерний заробіток. І от він „взявши псалтир свій і каламар, пішов до п'яного дяка в школу і став у его яко школяр і робітник“.²⁾

¹⁾ Катерина Григоровна, як було вже говорено, вишла заміж за Красицького, між дітьми її визначив ся теж хист до малярства. Микита Григорович лишив синів Петра і Прокопа — обидва живуть в Кирилівці. Петро добре охазайчував ся. Прокопови перейшла батьківщина, де зростав Тарас; одначе в житю ему не поталанило. Ще гірш не поталанило сестрі его, Тарасовій небозі — Іриші Микитовній, що одружилася з Ковтуном: з десятих їх дітей семеро сліпих: усі вони родили ся зрячими, але на 7 році свого віку посліпли. Пяклованцем д. Кречмера — добрі люде, вболівючи Ковтунишиному бідованню, убезпечили її матеріальний побит. - М'єдший Тарасів брат Осип — теж уже небіжчик; лишив трох синів: Трохима, Іва і Андрія; останній переселив ся в Херсонщину, куди переселив ся і чоловік друзі Тарасової сестри Іриші — Войко. Іринин син конштом дядька Тараса вчив ся в Київї в гімназії; був потім учителем в народній школі на Волянї; а потім завелав психично без надії на одужанє, і перебував у шпиталю в Їлитомирі. Нарешті остання Тарасова сестра Маруся померла на 20 році в дівках. Вога ще дитиною осліпла з віспн.

²⁾ Княгиня 664.

Кирилівська церковна школа — була звичайна хата біля церкви на майдані. Колись на Україні майже при кожній церкві була така школа. По тих школах учителювали звичайно дяки; школа була і житлом дяків. Кирилівська школа того часу, як правив нею Богорський, була обідрана, не обмазана; шпбки у вікнах повибивані. Від сусідних хат вона відрізнялася тільки тим, що була більша за їх, стояла на майдані, без двору, на одшибі. А на Кирилівській шинок не походила вона тому тільки, що була в більшій ніж він неохайности, більш нечепурна і більш за єго запущена. Учителювали кирилівські дяки Андрій Зневелич і Петро Богорський. У кожного з них були свої школярі. У Богорського їх було більше і учив він ліпше.¹⁾ Петро Богорський був поповичем з села Верещаків, звенигородського повіту; учився в Київській духовній семінарії, та її не скінчив; а дійшовши „до середнього класу риторики“, і навчившись в архієрейському хорі церковному уставу і сьпіву, вийшов на 24 році свого віку на дяка в село Кирилівку.²⁾ Вже з сего самого знати, що Богорський не вельми був прихилен до науки і до власної освіти. Не могла семінарія виховати з єго людину тверезу, непьющу. Уживане семінаристами „Божої слези“ і за нашого навіть часу, — на превеликий жаль, трапляється часто густо; а за часу Богорського — горілка між семінарстами була річ звичайна; тим паче між хористами архієрейського хору. Тим то уживане Богорським горілки через край, і тоді як був він вже дяком, — річ хоч і не добра, але звичайна.

Богорський, — треба сказати, — охоче прийняв до себе Тараса. Отець Петро Лебединцев,³⁾ пилюючи показати Богорського ліпшим, ніж показується він в автобіографічному листі Тараса, між інчим додає, що коли б дяк не прийняв був до себе Тараса, так він запевне б зрівнявся б з останними сільськими хлопцями і не вийшов би на сьвіт в люде, і що Богорському за Тараса ніхто нічого не платив. Останне — зовсім певно; бо й нікому було за сироту-зlidаря платити, але-ж і безкористного тут нічого не було, а була Богорському очевидна користь з Тараса і яко з робітника-хлопця і яко з доброго читачи. Шевченко — єму служив, носив воду, рубав і носив дрова, може й піч толив і прибирав в школі. Тарас любив, що б було чисто і в хаті і біля хати. Головна ж річ: Тарас читанєч псалтира заробляв на Богорського.

Тарас виразно читав, єго вважали в селі за ліпшого читачу і охоче

¹⁾ Правда 1876. Споминок Варфоломея Шевченка.

²⁾ Київская Стар. 1882, сентябрь.

³⁾ ibidem.

за всіх кликали читати псалтир¹⁾). Не було в селі поховано ні одного мреця, щоб над ним Шевченко не читав псалтиря. За читання єму давали книш і копу²⁾ грошій. Гроші ті забирав собі Богорський, а Тарасови давав з них десяту копійку.³⁾ Отсе і був увесь Тарасів мізерний заробіток, з якого треба було єму одягати ся і обувати ся. Тож і не диво, що ходив він звичайно в сірій дріявій свитці; завжди в брудній сорочці, бо нікому було випрати, а про шапку і чоботи і спомину не було ні в літку, ні зимою⁴⁾). Раз якось один селянин за читання псалтиря подаровав єму ременю на пришви, але дяк учитель одібрав, яко свою власність. „Я, каже Тарас в одних віршах, було трохи не голе, таке убоге“. Замість шапки він сам собі пошив щось таке, що походило ніби на польську конфедератку⁵⁾). Коли трапляло ся, що він приходив в Зелену до сестри Катерини, так завжди босий, трохи не голий і з усякою нечистю на голові.⁶⁾

Відував він не тільки на одержу, а перебуваючи у Богорського, трапляло ся по кільки день і голодувати. Аж сумно няти віри оповіданню Козачковського⁷⁾ а не няти не маємо жадного приводу, що голодування примушувало Тараса красти курій, гусий, поросят і з того варити собі вечеру нишком за селом у печері. Козачковський оповідає цікавий факт з того часу. Кирилівці, помітивши, що в печері іноді в ночі горить огонь, почали гадати, що то поселила ся нечиста сила і прохали попа вигнати чортяку. Піп, зібравши громаду, пішов до печери, окропив вхід сьвяченою водою і радив, що б хто поліз в печеру, та подивив ся, що там є. Ніхто не відважував ся. Тоді люде скинули ся і зібрали скільки там грошій на платню тому, хто відважить ся полізти в печеру. Охочим перш за всіх виступив Тарас: спершу єго не хотіли пускати, а далі стало на тому: „нехай лізе! воно ще мале, до єго нечиста сила не пристане.“ Тарас і виду не подав, що він добре відає, що є в тій печері, навпаки казав, щоб б до єго привязали провсьяк случай веревку; коли, мовляв, скоїть нечиста сила що непевного над ним в печері, так буде хоч яким робом витягти єго. Люди послухали ся, вволили єго волю і він на привязі поліз в печеру; поприбирив там сліди свого кухарства і вилізши на-

¹⁾ Київ. Телеграф. 1875 Н. 25.

²⁾ Копя = 50 копійок.

³⁾ Кобзар 1876 XVI.

⁴⁾ Княгиня 665.

⁵⁾ Основа *ibid*.

⁶⁾ Київ. Стар. *ibid*.

⁷⁾ Київ. Телегр *ibid*.

зад в доброму гаразді, повідав, що жадної нечистої сили в печері нема і заробив собі зібрані гроші.

Коли наведений факт окроплення печери свяченою водою дійсно був, то треба думати, що той піп, що ходив виганяти нечисту силу, не був от. Григорій Кошиця; бо Кошиця був чоловік доволі освічений і не пішов би потуряти забобонам темного люду. Але був там другий піп, про котрого ми вже згадували, Іван Несторовський; сей міг послухати ся людей, бо і сам був майже зовсім без освіти: „изучась російскою грамотѣ и цифирному уставу при отцѣ“, що був попом в селі Копанчі, Черкаського повіту; він зробив ся попом р. 1798, а в Кирилівці в р. 1819.

До гурту Тарасових вигадок, Козачковський розповідає, що він, коли вже притомить ся було, читаючи над покійниками псалтир, так, що б швидче скінчити, візьме та з половини псалми і читає: „прийдіте поклоніи ся“; люде зараз ну хрестити ся, поклонити бити, а Тарас тим часом, одвернувши од себе увагу слухачів, і перегорне кілька аркушів не читаних ще.

Перегодом Богорський зробив Тараса „консулом“ своєї школи. Головний обовязок „консула“ був сікти школярів різгами: „консулство“ було не без користи про „консула“. Коли мене зробили консулом, розповідав Шевченко вже тоді, як був на заслання і попав в аральську експедицію, так жите моє геть поліпшало; школярі приносили мині гостинці, щоб не вельми боляче сік, і я зробив ся страшеним хабарником! Хто приносив мині досить, тому я давав одну-дві різги з легенька і швидко посьпівав бючи перечитати четверту заповідь, а хто приносив мало, або нічого не приносив, того сік читаючи повагом, зупиняючись: „помни... день... суб-б-отній“ і т. д.¹⁾

Одначе ні „консулство“, ні хабарі не спроможні були примирити ніжну і гуманну з природи Тарасову вдачу з практикою школи Богорського і з її жорсткими звичаями. Дяк, як ми вже казали, любив випити. Користуючись з того, що замість себе послав читати псалтир Тараса, в своїм приятелю Іоною Лимарем став ще більш запивати і жорстко поводив ся з своїми школярами. Певна річ, що „консулство“ не збавляло і Тараса від різок; можна думати, що єму, яко більш за всіх пустотливому, вигадливому і не слухняному, перепадало більш за других. Але усі школярі ненавиділи глибоко свого учителя. Безтолкова придирливість дякова робила нас, каже Шевченко, лукавими і метивими. Ми за всякої

¹⁾ Чалий 13.

зручної нагоди обманювали его і чинили єму усякі капости. Отсей деспот посіяв в моєму серці на цілий вік мій глибоку огидливість до всякого надсильства чоловіка над чоловіком. Моє дитяче серце мільони разів було ображене отим нащадком деспотичних семинарій¹⁾.

Може бути, що суд Шевченка над Богорським трохи непомірний. Не треба забувати, що Богорський сам зріс на „березовій каші“. За нами ще вельми не далеко той час, коли педагоги палї, різги, тройчатки і т. ін. вважали за елемент не віддільний від школи. Не на те, щоб виправдувати жорстокість Богорського з своїми школярами, а єдине на те, що б висловити суд безсторонний згадаймо, як не що давно панувала бійка дітей учителями навіть в середніх школах. У мене нема під рукою повних звісток про шкільні звичаї духовних шкіл за той час, як учив ся Богорський; але в „Церковно-Общественному Вѣстнику“, часописи півурядовій за рік 1879, в числі 73, ми знаходимо певні звістки за шкільну педагогію кінця 30 і початку 40-х років нашого столїтя, яка панувала по духовних училищах, сусїдних з Київською семинарією, значить за час, що не більш як на 10—15 рр. одійшов від часу перебування в семинарії Богорського. Ось послухаймо як ректор Лубенського (а потім Полтавського) духовного училища готовив своїх вихованців, призначених іти на села гуманними і добрими пастирями! Ректором був еромонах Полїкарп Волосевич. От один з его педагогічних заходів. Учень Дмитро Паславський не пішов раз до кляси, сказавши, що у его украв хтось один чобіт. Полїкарп покликав до свого рундука в дворі училища усіх учеників, які жили в одній сьвітлиці з Паславським і велїв усіх бити різгами. Коли ніхто не прийняв на себе крадіжки чобота, Полїкарп покликав усіх бурсаків, що жили під одним дахом з Паславським. Усіх їх висїкли, але ніхто не повинив ся. „Та вжеж гукнув тоді Волосевич? чобіт сам не втік, а хтось его взяв! Я сїкти му вас хоч по десять разів, а таки знайду виноватого“. Почала ся сїкуція вдруге, по черзі, висїкли вдруге чоловіка десять, аж ось хтось знайшов той чобіт, схований самим же Паславським. Тодї по приказу Полїкарпа поклали серед двору Паславського і почали бити его різгами усї ті, хто був висїчений за его чобіт. Хто був висїчений раз, той дав Паславському пять ударів, а хто двічі, той десять. Після сїкуції Паславського, ледви живого, однесли на руках до хати. Ще гірш Волосевич катував школярів з власних рук тройчастою пугою з сиріці. Пуга та раз-у-раз мокла у его в горїлді; виймав її отець ректор з горїлки тільки тоді, коли

¹⁾ Автобіографія.

треба було „похристити“ ёю школяра. „Христив“ же Полікарп тією тройчаткою вельми часто і менше 20 ударів ёю не давав. Збере́ було школярів до свого покою на репетиції, сам сидить на канапі, біля ёго тройчатка; аби хто не добре вивчив лекцію, зараз того тройчаткою. „Інчі школярі учили свої лекції лежачи на долівці перед Полікарпом і заделегідь пристроївши свою одежу так, що б вона не шкодила тройчатці хазайнувати по тілу“. „Хоч би як школяр добре не вчив ся, хоч би як затвердив лекцію, він не був певен, що вернеть ся з класи з цілою шкурою“. Раз Полікарп, щоб було більш приводу мордувати школярів, вигадав таку чудасію. Звелів наловити мух стілько, скілько в гречеській мові літер, тоді подушивши мух, казав у першої одірвати одно крильце і називати її першою літерою, у другої двоє крилець, у третьої ніжку і т. далі до омеги. Перемішавши усіх мух в одну куну Волосевич кликав одного з школярів і загадував знайти ту, яка припадала під ту, чи інчу літеру. Хто не вгадував, помиляв ся, тому зараз по уху ляпаса.

От з яких шкіль виходили дяки, пони і навіть педагоги. Пізнійше знов, вже через 20 років, і по сьвітських гімназіях не згірше панувала різга. Так на пр. відаємо, що року 1858 в житомирській гімназії за рік з 600 гімназистів висічено різгами трохи що не цілу половину: — аж 290!¹⁾ А вже ж під той час по гімназіях вчили ся діти самих панів та урядників! Чого ж було й сподівати ся від сільської школи за пів віка назад, від школи, де вчили ся діти мужиків і де вчителювали дяки, а не педагоги з університетською освітою!

Одначе Шевченкова природа видавала²⁾ ся над масою; прирожденна ёму добрість серця і ніжнота душі не вдатні були довго переносити жорстокість Богорського і він „скінчив з дяком так, як взагалі кінчать люде беззахитні, стративши терпінне“. Раз заставши Богорського паним без памяти Тарас звязав ёго і висік різгами, скілько стало у хлопця сили і таким чином поквитовав ся з ним за ёго жорстокість ёго ж таки зброєю.³⁾ Висікши свого учителя і забравши у ёго якусь книжечку з гравированими малюнками, Тарас у ночі утік з школи. На сему скінчила ся уся ёго шкільна освіта. В школі Богорського він перебув трохи чи не два роки.

¹⁾ Журналъ для воспитанія 1859 гл. XI.

²⁾ Кобзар 1876 — XVII. Правда 1876. Споминки Варфоломея Шевченка.

V.

Ще змалку у Тараса Григоровича прокинула ся охота і показала ся кебета до малярства. Де і на чому було можна він виводив крейдою або вуглем свої „малюнки“. ¹⁾ Певна річ, що і в школі, найпаче у Богорського, учителі помітили за ним отсей хист, принаймні не можна було не помітити его, бо, як каже Тарас:

. . . ще в школі
Таки в учителя дяка
Гарненько вкравду пятака,
(Бо я було трохи не голе,
Таке убоге) тай куплю
Паперу аркуш і зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І визерунками з квітками
Кругом листочка обведу
Тай списую „Сковороду“,
Або „Три царіє со дари“.

Що, перебуваючи в школі у Богорського, Тарас робив собі малюнки, про те свідчить нам Варфоломей Шевченко. Він вчив ся в того ж самого дяка, пізнійше Тараса, і бачив у шкільного его товариша, Тараса Гончаренка, малюнки роботи Тараса Григоровича „то були коні і москалі (салдати), мальовані на грубому сірому папері“. ²⁾ У Богорського Тарас Григорович спізнав ся з малярами з сусідних сіл: Хлиннівки, Лисянки і з Тарасівки. ³⁾ Охота до малярства була у его не аби яка; его тягло до малярства, ще й через те, що з заробітків малярських він гадав мати хліб. Тим то, утікши від Богорського, він подав ся в Лисянку до маляра-дякона, що б у его навчити ся малярству. Дякон прийав его, одначе Шевченко небавом запевнив ся, що дякон своїм поведженєм і звичаями мало чим відрізняєть ся від дяка Богорського. Три дні Тарас терпеливо носив воду відрами на гору з річки Тикача і ростирив на залізному листу краску — мідянку. „На четвертий день терпінне моє, повідає він далі в автобіографії, минуло мині і я втік в село Тарасівку до дяка-маляра, що вславив ся на цілу околицю мальованєм великомученика Микити та Івана Воїна. До сего Апелеса вдав ся я, твердо ставши на тому, що б перетерпіти усі прикрости, які, здавало ся мині, неминуче злучені з наукою. Загарливо бажав я переняти у того дяка-маляра хоч

¹⁾ Основа *ibidem*.

²⁾ Правда 1876.

³⁾ Киевская Стар. 1882, сентябрь.

частину его малярської штуки. Але ж! Апелес уважно подивився на долоню моєї лівши і прикмака, відрізав, повідавши, що у мене нема ні до чого кебети, навіть ні до шевства, ні до бондарства“.

Защміло-заболіло на серці у Шевченка з такого присуду, та ще з присуду такого авторитетного маляра і пропала була у него надія зробити ся, хоч коли небудь, хоч аби-яким малярем! Зажурений і приголомшений невдачею, з розбитою надією вертався Тарас Григорович в Кирилівку до батьківської хати, де ждала его неминуча сварка з осоружною мачухою і її дітьми. Тяжко було ему вертати до того „пекла“; та більш нікуди було йти тай порадити ся ні з ким було: він прийшов до думки, зробити ся в Кирилівці пастухом, та ходячи за громадською чередою читати любу свою, украдену у Богорського, книжечку з кунштиками.

І дійсне він став за пастуха і про сей то час згадує він в одному з найліпших своїх віршів, написаному р. 1847.

„Мині тринадцятий минав,
Я пас ягнята за селом“.

Та не до пасіння ягнят було тому, кого природа так щедро наділила висшими дарами духовними!

Пастух Тарас, певна річ, вигнавши череду куди на взлісь, чи до ставка, сам зачитаєть ся було де під могилою або під розлогою вербою у холодку своєю краденою книжкою, задивить ся на кунштики її, або оглядаючи синє небо, зелену рівнину, ширає мріями геть понад землею і стане ему „так любо-любо неначе в Бога“, ¹⁾ а череда тим часом розійдеться на всі боки. Вігай тоді за нею, зганяй до гурту. Не без того було, що яке там з череди векочить в спаш, або інче заблудить ся, а хозіянам з того морока. Одно слово — геній українсько-руського слова показав ся недотепним пасти „стада непорочныхъ“. Тоді брат его Микита, що був вже суцям парубком, взяв ся привчити его до хліборобства або до стельмаства. І з того нічого доброго не вишло. Непосидючий Тарас — покине було в полі волів без догляду, а сам піде блукати по ярах та по гаях. Ще труднійше було привчити ся ему до струга, та до сідні на стелюзі.

Показавши свою недотепність ні до пастуства, ні до хліборобства, ні до стельмаства, маючи духової спроможности жити вкупі з мачухою, Шевченко кидає батьківську хату і пристає до кирилівського попа Григорія Кошніці за погонича: що б доглядати товар, коний, та їздити за кучера. Отець Григорій і его жінка були людьми добрими, патриархальними і з достатками. У попа було добре господарство, два великих

¹⁾ Кобзар II. 110

сади Коли у єго не трапляло ся кого з гостей, він з попадею перебували і в день і в вечері у пекарні у гурті з своїми слугами, між котрими був і Шевченко. Пекарня була простора і чиста. Тут зимою по вечерах Тарас завжди що небудь читав, псалтир частійш за все; ніхто єго тут не кривдив. Одначе і тут, несвідомі може єму поривання кудись — де інде, до чого — інчого, не давали єму привичаїти ся, як треба, до господарства. Отець Кошиця і єго паніматка переняли ся думкою, що Тарас: „ледащо і до жадного господарського діла нема у єму хисту.¹⁾ Певна річ, що ні добрість попа і єго паніматки, ні господарство не спроможні були вволити духові змагання Тарасової природи. Єго тягло до світу, до науки, найпаче ж рвав ся він до малярської щитки, за котрою бачив він свій ідеал в постаті „хоч аби якого маляра“.

Подяковавши Кошицям за хліб — сіль подаєть ся Тарас в село Хлипнівку, що славила ся тоді своїми малярами і тут вдаєть ся до одного з них, просячи взяти єго в науку. Хлипнівський маляр не зразу дав відповідь; знати, що єму треба було не хиромантики, як Тарасівському Апелесу, а реального досьвіду. Він продержав у себе Шевченка два тижні, доки запевнив ся, що у хлопця дійсне є велика охота і хист до малярства. Він згодив ся взяти Шевченка в науку, але ж і тут знов зустрічала ся така перешкода, що мала великий вплив на все останнє жите Тараса. Маляр відав, що Шевченко крепак; бачив що хлопець на такому вже зрості, що єго затого поженуть на панщину. Значить не минуче треба панського дозволу на перебування Шевченка в другому селі і на науку єго малярству. Без сего дозволу обережний маляр не відважив ся прийняти до себе Тараса; він жахав ся, певна річ, що б взявши в науку без дозволу пана панського крепака, не векочити в „пристанодержательство“.²⁾ Сіпаки легко могли б се скоїти і потягти маляра до карного суду: а в законі за „пристанодержательство“ була тоді визначена тяжка кара. Маляр порадив Тарасови вдати ся спершу до свого пана, добути від єго дозвіл і тоді вже приходити до єго в науку.

Шевченків пан Василь Енгельгард був тоді вельми вже старим і доживав свого віку у Вільшаній. Добрами єго правив якийсь Дмитренко,³⁾

¹⁾ Київ. Стар. 1882. Сентябр. 563.

²⁾ Пристанодержательство — правничий термиц, визначав передержуваннє кого-будь з панських крепаків утікачів, або без панського дозволу.

³⁾ Д. Талько-Гриневич (Київ. Стар. 1889, сентябрь) каже, що управителем в Енгельгарда був Іван Станіславович Димовський і до єго за слугу і взяли вперше Тараса і в д єго Тарас придбав собі перші елементарні знання. Не скажу, о скілько ся звістка певна і не тямлю, як її погодити з усіма інчими, з котрими вона стоїть очевидачки суперечно.

котрий, як і вся головна адміністрація маєтностей Енгельгарда перебували у Вільшаній. До Дмитренка і вдав ся Тарас Григорович за дозволом. Певна річ, що Дмитренко, побачивши такого обірванця, яким ходив Тарас, здивовав ся, що воно прийшло просити ся в науку до малярства.

Принаймні не міг він не зацікавити ся і не розпитати Шевченка, а в розмові не можна було єму не спостерегти, що перед ним хлопець гострий, меткий, похіпний і взагалі своїм розвитком видаєть ся над єго ровесниками-крепаками. Дмитренкові тоді саме треба було таких хлопців з крепаків. Для Енгельгардового сина Павла, що був тоді полковником імператорської гвардії, велено було набрати „гвардію“ з крепаків підлітків дотепних — хто до куховарства, хто до лакеювання і т. ін. Дмитренкові здавало ся, що Тарас Шевченко саме і єсть один з таких, що годить ся в новобранці панської гвардії, він, замість дозволу Тарасови йти в науку до маляра, звелів йти єму в слуги. Спершу на пробу та на виучку взяли Тараса на пекарню до Дмитренка і віддали єго куховарови привчати до куховарства.

І от Тарас Григорович зовсім несподівано з „пастиря стадъ непорочныхъ“ зробив ся кухарчам у панського управителя; скинув брудну сорочку, діряву свитку, шапку — ніби конфедератку і мусів одягти ся в куртку. Було се року 1829: значить Тарасови йшов шістьнадцятий рік!

Здаєть ся, не трудно вгадати, що діяло ся тоді на душі у Тараса Григоровича і яка хмара журби і суму обгорнула єго голову! Єму не могло не здавати ся, що тепер вже на віки пропала єто ясна надія, зробити ся коли небудь малярем! А вона ж була тоді саме так недалечко біля єго! Треба було тільки дозволу од Дмитренка! Овва! Нова куртка тепер, думав він, на віки загородила стежку до бажанного ідеалу!! І він, що досі звик жити і жив на волі, на просторі, по уподобі вештав ся з села до села, опинившись тепер у пекарні кухарчам, мусів почути те, що почувало б молоде орленя, приборкане і зачинене в клітку! Він не міг тепер не згадати і не жалковати за тим „раєм“, що ввижав ся єму, коли він пас ягнята за селом і єму

„так весело було:

Господне небо і село

Ягня, здаєть ся, веселилось

І сонце гріло не пекло“...

Для людей, наділених огнем вишого Божого дару, воля хоч би тільки й на полі, біля ягнят, покажеть ся раванням, коли її прирівняти до сідіння в панській прихожій, або в пекарні над полосканєм панської посуду! В полі — воля духу, а в панських прихожих — слугі, та ще крепакони — раз-у-раз пильнование і чатуванне панського голосу! Такий

перехід не міг не оповити Тараса журбою і безнадійною скорботою! Але ж нічого проти панської волі він не спроможен був вчинити. Він був крепак; німий, безправний раб і повинен був корити ся панській волі, підлягати їй, хоч би не йшла вона на перекір его власній волі і бажанню! У рабів не повинно, бачте, не може бути власної волі; воля деспота — от їх воля.

VI.

З життя великих поетів, як от Дант, Байрон, Гюго і інч., відаємо, що кожен з них на своєму дитинному віку був закоханим вельми рано 9—13 літ. Не минули оті чари і нашого поети. Правда в оголошеному доси життєписному материялі — споминках прямої указки на се не знаходимо; але знайдемо її в тих віршах Шевченка, що більш чи менш можна брати яко автобіографічний материял. З них побачимо, що тоді ще, коли жива була Тарасова няня, серце его обізвало ся до серця якоїсь „кучерявої Оксани“. На превеликий жаль я не міг довідати ся, хто була ота Оксана? В свій час нікому не прийшла думка розпитати у родичів Шевченка, або у знаємих его, кирилівських его ровесників про Оксану; а тепер вже й слід пропав! Якось я спитав про се одного кирилівця і почув від его: „мало хіба у нашому селі Оксан було! Коли б знати її на призвище, то б може й пригадав собі“.

Тільки з Тарасових віршів знати, що Оксана „красна була і пєвбога“. З нею, каже поета:

„Ми в купочці колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
І говорили, що колись
Одружимо їх. Не вгадали!
Старі зарані повмірали
А ми малими розійшлись,
Та вже й не сходились ніколи.“¹⁾

Можна гадати, що ота Оксана була та сама дівчина, що раз бєручи плоскінь почувла, що Тарас плаче, пасучи ягнята: вона

„Прийшла, привітала
Утирала мої слези
І поцілувала“.

З того поцілунку уся журба минула у Тараса і

¹⁾ Кобзар I. 235.

„Неначе сонце засіяло,
 Неначе все на світі стало
 Моє — лани, гаї, сади...
 І ми, жартуючи, погнали
 Чужі ягнята до води.“²⁾

Першого кохання, як і перших гірких сліз, видавлених першою кривдою, до віку людина не забуває. Не забував ніколи і Тарас своїй Оксани. Героїню ліпшої своїй поеми „Гайдамаки“, Шевченко назвав Оксаною.

Відома річ, що письменники, найпаче поети, ліпшим і більш їм симпатичним героям своїх творів дають наймення тих живих людей, які найбільш подобалися їм і які в серці письменника лишили більш за інших враження.

Минуло 25 літ, вже на заслання, в пустині біля Каспія Тарас Григорович знов згадує про Оксану кажучи:

„А я так мало, не багато
 Благов у Бога: --- тільки хату,
 Одну хатиночку в гаю,
 Да дві тополі коло неї
 Та безталанну мою,
 Мою Оксаночку, щоб з нею
 У двох дивити ся з гори
 На Дніпр широкий, на яри...
 А потім би з гори зійшли,
 Гуляли б, поки не смеркає...
 Ми б подивились, помолчились
 І розмовляючи пішли б
 Вечеряти в свою хатину.“¹⁾

Минув знов довгий час; літ через десять після написання наведеного вірша Тарас Григорович, визволений з неволі, приїхав до рідного села і образ Оксани воскрес перед ним! — „Чи жива ота Оксаночка, ота маленька, кучерява, що з нами грала ся колись“, спитав він у брата.

„ . . . . . Помандрувала
 Ота Оксаночка в поход
 За москалями, тай пропала.
 Вернуласть правда, через год,

¹⁾ ibidem II. 110.

²⁾ ibidem II. 150.

Та що з того? з байстрам вернулась,
 Острижена....
 Занапастилась, одуріла...
 А що за дівчина була,
 Так-так, що краля“...

Отака була братова відповідь про Оксацу...

Оглядаючи тепер взагалі цілий дитинний вік Тараса Григоровича Шевченка-Грушівського не можна не переняти ся сумною думкою та глибоко-тяжким вражінням! Ледві чи можна вказати на якого другого великого поету, що б у єго був такий сумний, тяжкий, темний і безрадісний вік дитинний — який був у нашого поети! Крепацька неволя та лихі злидні; сирітство, сварка, бійка, тяжке несправедливе катованє, пекло в семі і в хаті; брудна сорочка, дїр'ява свитина, ноги босі; голова і в літку і зимою неприкрита і повна між волосєм всякої нечисті!... Голодованне у дяка, різ'ї в школі; носіння відрами води на гору!.. Немов наумисне згуртовало ся і впало на молодесеньку голову Тараса Григоровича усе те, що приголомшує людей, винищує у їх людські поривання до сьвіту, до добра, до любови чоловіка — яко брата!.. Згуртовало ся коло Тараса в одну темну густу хмару усе те, що обурює чоловіка проти чоловіка, викореняє прирожденне братолюбіє, озьвірює серце і сплюже почутє мстивости і ненависти. Одначе Тарас не підлягає таким лиходійним умовам щоденного житя; він і сьвідомо, як уміє, як спроможно єму було, і несьвідомо бореть ся з ними! Він рветь ся з темного льоху, він шукає хоч маленьку щилинку просьвітку в соціяльно-моральній темряві! І ми, вбачаючи єго святі поривання, ще гірше боліємо і сумуємо через те, що не бачимо навкруги єго ніже єдиної поради, або підмоги і підпори! Хоч би тобі один ясний промінь того сонця-ласки, поради і запомоги людської, що гріє серце, бадьорить дух, надає енергії і віри в надію та веде до сьвіту! Нема того нічогісенько! Самі тільки темрява да неволя, неволя та темрява! Нехай би вже темна, зневолена і зрабована маса не спроможна була помітити іскри того „святого огню“, що тліючи дожидав „рук твердих та сьмілх“, так би й не диво було, а тож бачимо, що навіть така осьвічена і добра людина, як отець Кошниця, і той не постеріг, які божі дари носив в собі те „ледащо“, що служив у єго за погонича! Раз тільки, єдиний раз за увесь дитинний

вік блиснув був Тарасови промінь надії з хати Хлипівського маляра, але крпацтво в особі Дмитренка поспішило швидче потушити і той промінь, закрити его курткою панського кухарчати!...

От же сказано „жива душа поети“. Усі оті лиходійні обставини і умови не звівечили, навіть не зламали Тарасової природи! Хто ж его сохранив та зберіг? З людей — єдина тільки сестра его Катерина, — его „нянька ніжна терпелива“ доглядала его, як спроможна була, доки не вийшла за між; а більш ніхто! Він ростучи „хилив ся ні до кого“. З людей, опріч Катерини Григоровни, ніхто нічогосінько не дав Шевченкови а люде не взяли з его підчас дитинного его віку тільки того, чого не спроможни вже було їм узяти. Оборонителем і хранителем і нянькою Тараса Григоровича стала сама его міцна натура та околицня природа. Остання гріла і пестила его добре серце, ніжну душу; вона будила і годувала его допитливий мозок, вона напувала его фантазію і виховувала увесь его духовий і моральний організм.

Вплив блакитного зорями мережаного неба та срібловидого місяця, чарівної краси поля, лугу, саду, байраків; голосна дівоча та парубоча пісьня; щebetанне соловія; от ті елементи, що не давали в перелятливій душі Шевченка потухнути іскри божого дару, доки вона не спалахнула полумям „огненного слова“.

От чому хист і загарлива охота до малярства прокинули ся у Шевченка перше ніж хист поетичний. Опріч природи — віч бачив навкруги себе і реальні приводи до малярства, бачив малярів, малюнки, тямив очевидячки, що з малярства можна заробляти хліб. А про поезію, про вірші він, певна річ, чи й чув що за увесь свій дитинний вік. Принаймні доси невідомо з его життя ні єдиного факта, що б свідчив, що Шевченко до виїзду з Кирилівки читав які-будь поетичні твори. Поетичний хист его тоді ще й не ввижав ся нікому. І самого его, певно, що тоді ще й думки не було писати вірші. Муза его обізвала ся геть пізнійше в інчому місті, збудили її інші обставини, інші люде; але ж перше зерно, що вигодувало его музу, що запало ще за дитинного віку его, був псалтир та народня пісьня. Того зерна не спромогли ся звівечити усі оті лиходійні обставини, за якими минув Шевченків вік дитинний. Обставини не поборили того великого духу, що вложили в Тарасове тіло творча сила, національність а потім і народно-національна історія. Тепер, знаючи умови, за якими минуло перших 15 літ Шевченкового віку, не можна не дивовати ся не звичайно міцній его природі! Ніщо не виявило его серця, не виснажило его доброї душі, не заморозило їх кригою егоїзму! Не можна не зуміти ся перед організмом, що, винісши на собі стілько

тяжкого лиха, зберіг в собі свіже почуте і до краси природи і до життя народного! О! яка ж то незвичайно міцна натура була! Яка в Тарасовому серці була незвичайно глибока керниця любови до свого народу і до людей взагалі! І що б міг такий потужний організм дати людям, коли б люде дали були ему інчий дитинний вік!.. Так ніж! Замість ясної годинної молодости, люде дали Шевченкови ту молодість, що як мовив він — пролізла — проминула в неволі, в злиднях, в темноті та в приниженню!...

У Києві, квітня 1892.

Українські народні пісні в поезіях Богд. Залеского.

Літературно-критична студія Олександра Колесси.

I.

Характер поезій Богдана Залеского та цілий напрям єго творчества тісно зв'язаний з загальним наворотом до поезії людової в європейських тогочасних літературах а передовсім з романтичними прямовалями, які бачимо з початком сього століття в літературі польській та українській; тож не можемо поминути бодай загальної характеристики так званої школи української¹⁾ в польському письменстві, в котрій елемент романтичний і народний виступив в типовій формі.

Хотячи пояснити яку небудь важнішу прояву чи суспільну, чи літературну, мусимо шукати її жерела не лиш в абстракційних думках, не в самих лишень ідеях, хоть биємо їм яку вагу та силу приписовали, — а також в умовах життя даної суспільности, даного часу. Тож хотячи пояснити собі, в який спосіб виступила в польській літературі громадка письменників, що заявила горячу любов до України,²⁾ що малювала її найкращими красками, на які може здобутись людська уява, любовала ся українською піснею, користувалась її мотивами, старалась воскресити

---

¹⁾ Кажу: так званої школи української тому, бо група писателів, знана під сим іменем, не становить дійсно ніякої окремої літературної школи. Підлягала она тим самим западно європейским впливам, приняла той сам романтичний напрям, що і другі подібні групи письменників прим. литовска з Міцкевичом. Щоби кілька разів сеї річі не розбирати, приняв я згадану назву, котра загально принята; подавши отсе поясненє та застереженє думаю, що в той спосіб уникну непорозуміня.

²⁾ Залеский приміром пише в віршу п. з. „U nas inaczej“:

Boże, mój Boże, łzami modłę Ciebie,
Jak umrę daj mi Ukrainę w niebie.

в піснї славу бувальщину, славні подвиги козацтва,¹⁾ хочаби усе те порозуміти, мусимо звернути увагу не лиш на чисто літературні загально-європейські прямованя, не лиш на змаганє до індивідуалізованя народностей, не лиш на ідеї та мрії польских патриотів, що не могли і думкою здумати України, відрубної від Польщи, — але шукаючи основи тих мрій мусимо приглянутись культурному та економічному становиску Польків на Україні.

Від часу унії любельської (р. 1569) ввійшла Україна в близші взаємини з Польщею і від того часу зачинає до українських земель живійше напливати людність польска, котрої вплив чим раз яснійше відбивав ся на висших верствах краювої людности. Польонізація сея змогла ся еще по унії релігійній з р. 1596, а особливо в протягу 17 віку, при помочи польского ряду, котрий старав ся приєднувати собі рускі висші верстви урядами і наділами. Через ті взаємини ввійшла Україна в близшу стичність із западною цивілізацією. Вплив сеї цивілізації витискає за посередництвом літератури польскої свою нестерту печать на літературі рускій почавши від 17. віку. Головними жерелами такої цивілізації були польські школи, котрих початок сягає XVI. і XVII. віку. Першими їх заложителями були кальвіністи (Лещинські, Фірлеї) і соцініяне (Пронські, Чаплицькі, Гурські і др.); коло р. 1612 заложено в Луцку першу колегію єзуїтску, а р. 1624 основано другу колегію і конвікт для шляхти в Острозі. В першій половині XVII. віку розвинулись подібні завденя наукові в воєводстві київскім, на Поділю і Волини. Коли р. 1773 папа Клементій XIV. скасував орден єзуїтів, сойм з р. 1775 звернув їх фонди на цілі просьвітні під зарядом т. з. комісії едукacyjної. Комісія сея заложила школи в Кременци, Овручі, Луцку, Житомирі і т. д. З тими заведеннями йшли на вводи школи Піярів (в Межирічу залож. р. 1702) та Василян (н. п. в Люборі, Острозі, Володимирі Волинськім, в Каньові і Умані).

По поділі Польщи забрано всі позуїтські добра на користь державного скарбу, а доперва р. 1807 цар Олександр I. віддав їх на цілі просьвітні в полуднево-западній Руси. Надзір над просьвітою припоручено в западній части Адамови Чарторискому, а в полудневій Тадейови Чацкому. Чацкий заложив отже гімназию в Кременци р. 1805 і близько 126 шкіл народних на Україні і Поділю.²⁾

¹⁾ Розумієсь оспівували лиш частину козащини, котра відповідала їх симпатиям; про се впрочім буде мова низше.

²⁾ Дані сеї подаю по Чубильському: Труды етногр. статист. експед. т. VII.

Всі сесі дати наводжу я в тій цілі, щоби показати, що в протягу майже двох століть була просвіта на Україні, Поділю і Волини переважно в руках католицького попівства, польского або спольщеного, та польских патріотів.

Польска мова стала ся пануючою, та здобула собі право горожанства серед одинокї тоді ще рускої верстви інтелігенції — попівства.¹⁾ Говорити по польскому вважало ся в тих сферах конечною умовою товарискої приличности. Такі відносини тревали до р. 1832, коли в заведенях наукових запроваджено викладовий язик великоруский, та усунено католицьке духовенство від заряду шкіл. Так отже польський елемент був на Україні, Поділю та Волини пануючим так під взглядом культурним як товариским.²⁾ Таку саму перевагу мали Поляки під взглядом суспільним та економічним.

Р. 1792 прилучено остаточно полуднево-западну часть України-Руси до Росії. Могло б здавати ся, що панованє польської шляхти в тих країнах мусить скінчитись при нових відносинах. Та не так воно склалось. Шляхта утратила вправді частину політичної власти, за те запевнено її певне панованє над мужицтвом під взглядом економічним.

Хотячи вгамувати гуртову еміграцію мужиків, котрі утікали перед твердим гнетом, не потребувала вже шляхта давати їм від часу до часу льготи, як се часто лучалось за часів річи посполитої. Тепер потребувала шляхта лишень відкликатись до уряду, а сей дуже радо давав їй помі. При помочи ряду скріпила отже шляхта своє панованє, приборкала люд, котрий спорадично домагав ся нільги, та загарбала в свої руки величезні простори мужицкої землі.³⁾ Такій порядок змінив ся аж р. 1862, коли знесено кріпацтво.

Так отже хоть Україна під взглядом політичним підлягала рядови російскому, то під взглядом економічним і культурним довго ще пановали тут Поляки.

Відповідні сим умовам були погляди Поляків на Україну: в перших десятках сього столітя. Опираючись на кільковіковій приналежности сього

¹⁾ Шляхта руска уже давно була винародовилась.

²⁾ Говорю тут о т. з. вищих верствах.

³⁾ До р. 1862 належало до Поляків:

в губ кївській	1.412	мастків,	896.251	душ мужицких,	$\frac{3}{4}$	усіх мужиків,	$85\frac{0}{100}$	усеї землі
„ подільській	1.194	„	950.927	„	$\frac{6}{7}$	„	90%	„
„ волинській	2 887	„	817.327	„	$\frac{18}{19}$	„	$92\frac{6}{100}$	„

Сезя табличка наглядно показує панованє Поляків в сих країнах. Чубинський,

краю до Польщі, та на фактичному панованю в тій країні польської шляхти, вважали її Поляки нерозривною частиною своєї вітчизни — краєм польським. На люд руско-український, що замешкував сею країну, зовсім они не оглядалися, вважаючи його людом польським яко власність польських панів. Впрочім раховано ся з ним лишень тільки, кілько може числити ся господар із своїм інвентаром господарським. Тим меншу звертано увагу на духовий бік життя того люду.

Між тим відбувались на заході Європи важні переміни так під взглядом суспільним, як літературним. На звалищах давного ладу фєвдального зачав розвиватись лад капіталістичний. Капітал, увільнений із фєвдальних рамок, зачав розбивати суспільність на класи приготовлюючи тим способом поле для сучасних ідей демократичних. Лібералізм, котрий з початку мав характер демократичний, зміряв до запевнення одиниці як найповнійшої свободи, і сходив ся на сій точці з новим літературним прямованєм — романтизмом. Сьому напрямкови літературному сприяли не лиш події та здобутки самої революції французької, але і реакція, яка по ній наступила, і котра проти націоналізму XVIII. віку ставила засаду чувства та фантазії. Романтизм на знак даний з Англії розпочав боротьбу із спорохнвлім псевдоклясицизмом; боротьба сея скінчила ся повною побідою нового прямованя.

Сприяючи всяким змаганням індивідуального духа викликав романтизм та видвигнув права індивідуальности поодиноких народів; зачали отже романтики підносити думки та чувства, приналежні даним народам. В той спосіб романтизм ураз із політичними подіями, котрі з початку сього століття потрясли цілу Европу — розбудив та поставив ясніше питанє національне в сучасному його розуміню. Тому се питанє звязане так своєю генезою як і сформованєм своїх ідей із тим літературним прямованєм.

Шукаючи індивідуальних прикмет даного народу в єго бувальщині та сучасному житю — знаходили їх романтики по більшій часті в переказах, звичаях та піснях народних, котрі рівночасно подавали знамениту поживу чувству та фантазії — конечним умовам романтичної поезії. Тому ішли у всіх майже народів поруч із романтичним прямованєм студії етнографічні та історичні, котрі в літературах словянських, а передовсім українській та великорускій словесности, попередили трохи романтизм. Филі сього літературного руху, який ішов на заході Європи, зачали ся помало відбивати о береги Польщі та України, викликаючи тут анальоґічні прояви.

Хоть Бродзінський не був прихильником німецького романтизму а лишень пояснював єго значіне в Німеччині, то не дасть ся заперечити,

що він власне приготував поле для розвою свого прямованя в Польщи. Головною его заслугою єсть се, що він і кількох сучасних єму людей, як Зоріян Доленга Ходаковскій (Адам Чарноцкій) і Лях-Шпрма, казав шукати романтичності в бувальщині краю, і в его памятках, в піснях та переказах люду — бо в такім лишень разі, по его думці, може поезія мати правдиву вартість, бути народною. Підлягаючи таким поглядам звернуло ся кількох талановитих мужів до згаданих жерел шукаючи вітхненя в бувальщині та характері люду тих країн, котрі замешкували, котрі були їм найліпше знані та були їм найлюбійші. Єсли тепер пригадаєм собі сей лад, який з початком сього столітя панував на Україні, а котрого відповідні боки я старав ся висше показати, єсли завважаємо, що Україну, на котрій польскій елемент мав рішучу перевагу, вважали Поляки краєм польским, невідлучною ідейно хоть відірваною політично частиною своєї вітчизни, то вповні зрозумієм, чому польскі поети підлягаючи новим прямованям літературним зачали в Україні шукати матеріалів до заявленя народної індивідуальности, чому історія сього краю була для них історією рідного краю, а пісьні українського люду — пісьнями рідного народу.

Тому розвій т. з. школи української в польскому письменстві не представляє ся мені проявою так неприродною і дивною, пустою шляхоцкою забавкою, якою вважають єї декотрі українські¹⁾ та великорускі²⁾ критики, а з польських критиків В. Цибульскій.³⁾

Ті самі чувства і погляди на письменство, які бачимо у поетів литовско-польських викликали і ґрупу письменників українсько-польських.

Також прегарна природа України мусіла мати немаловажне значіне у вітхненю поетів українсько-польських. „Красна сеся земля, обставлена могилами, зрита кінськими копитами, засіяна білими кістьми, виплекала буйні плоди: непроглядне море зелені, а над ним пустку, смуток і тугу. Тільки ту розіграло ся кровавих боїв, тільки лицарських сердець застигло, тільки слави перегомоніло, що відголос її повторяли опієся довгі столітя, сьпівали про ню бояни, рокотали гуслярі, вигравали теорбаністи

¹⁾ П. Куліш: Основз р. 1862. Петерб. февр. ст. 67. і *ibid* стат: Полягамъ объ Украинцяхъ.

²⁾ Фялевич: І. Б. Залескій, Извѣстія С. Петерб. слов. благотворит. обществ. 1886 Нр. І.

Противний погляд на сею прояву літературну заявив Пипін гл. Епізоды изъ литературныхъ отношеній малорусско-польскихъ (Вѣст. Европы 1866 І. 770).

³⁾ *Odczyty o poezyi polskiej wyd r. 1870* (І. стр. 222 223).

а коли они з часом замовкли, мусіли виступити нові сьпівачки, спадкоємці їх ліри¹⁾

Така в головних нарисах генеза т. з. української школи, така була загальна основа тодішнього літературного руху, — на котрій з'являє ся стаття Богдана Залеского²⁾.

II.

„Молодість“, пише польський поет Красіньський, — „се різьбярка, що виковує ціле житє, хоть літа її скоро минають, сліди її долота тривають вічно“.³⁾ Слова сесі мож зовсім справедливо сказати про Залеского. На цілому его житю знати сліди сеї могутчої різьбярки, а особливо на его житю психічному. — Ми приглянемо ся передовсім тим ударам її долота, з під котрих вийшла пісьня Богдана, а особливо український народний елемент в его пісьнях; таких лишень моментів будемо шукати в его біографії.

Молодість свою прожив Богдан Залеский на Україні, і то в найкращих її сторонах. Він уродив ся в селі Богатирці над рікою Собом. Позаяк мати его умерла, коли він ще був дитиною, відвіз его батько до своєї сестри Кундзічової, що мешкала в Медведівці в Каньовському повіті. Чотиро-літнього хлопчика віддано до шкіл до Каньова не для науки, а радше для забави.⁴⁾ По короткому побуті в Каньові повернув він до тітки. Маючи вісім літ набрав ся він скірної хвороби, так, що тітка була приневолена віддати его до народного лікара, до знахора, старого Зуя. „Знахор сей, був то мужик український, що мешкав над Дніпром у півніжні гори, званої „Івангора“. Мав він численну родину і кілька гожих доньок. Тут зимою порою прибігала молодіж на вечериці, пісьні розлягали ся по хаті при фуркотаню веретен. Малий Залеский одушевляв

¹⁾ Гл. Wojciech Grochowski: В Zaleski (Tygodnik Ilustrowany 1873. t. XI. serya II. Nr. 262. str. 2.)

За сесю спадщину прийняли ся в першій мірі письменники українсько-руські.

²⁾ Не стану я тут розказувати, як поступенно зацікавлювались Поляки Україною і Козаччиною, поминаю українські елементи, впроваджені до літератури польської давнішими польськими поетами (С. Твардовский, В. Потоцкий), бо они не мали безпосередного впливу на нову групу письменників українсько-польських.

³⁾ Młodość, bracia, jest rzeźbiarka
Co wykuwa żywot cały
Choć jej lata lecą szparko
Ślad jej dłuta wiecznie trwały

⁴⁾ P. Chmielowski, Studya i szkice z dziejów literatury polskiej, ser. II. str. 343.

ся ними, скоро влучив ся усіх на память, і безнастанно їх повторяв. Душа его, як каже, просякла наскрізь красою тих народних пісень. В хаті знахора прожив Богдан коло вісімнадцяти місяців. Літо достарчувало му й інших приємностей¹⁾ „Околиця се прегарна. Над самим Дніпром недалеко Рипцова — пише сам Залеский — єсть висока гора, з котрої розтвиряєсь на всі сторони чудовий просторий краєвид; люд зве сесю гору Іваном або „Івангорою“. На шпильу єї розлягли ся розвалини замку, що по переказам належав колись до Вишневецких, а опісля до Щеньовских. Перед кільканадцятьма роками, коли я яко свобідне дитя перебігав сесю гору в різних напрямках, спотикав я нераз старого бандуристу, яких і нині ще, хоть рідко, мож подибати на Україні. Старець той знав безконечне множество давних переказів і радо їх оповідав“²⁾ В тих то хлопчачих літах стрічав Богдан в пасіках та баштанах на Україні сивих, згорблених від старости, Запорожців. „На згадку о Січи старий дід з заіскреними очима затискав кулаки кленучи Москалів. Наслухав ся я — каже Залеский — від тих старців досить ярких оповідань і пісень. Звірювали ся они мені тим радійше, що в зоріючих, зрешених сльозами оченятях ляцкого хлопчини читали співчутє“³⁾ Тих вісімнадцяти місяців, котрі прожив Богдан у підніжя „Івангори“, се найглибший карб, який зазначила на его житю могуча різьбярка, молодість. Вражливе хлопчає серце, в котрому тоді вже скрито тліла іскорка поезії, одідичена по батькові, переймала скоро і вірно усі ті вражіння і пісні, щоби їх опісля відродити перепустивши через призму своєї уяви.

Богдан Залеский спостеріг пізнійше сам на собі вплив тих вражінн молодости, а особливо українських народних пісень :

Z torbanem wyrósł ja. Dniepr, Iwanhora,
Chata gdzieś w gaju starego znachora.
Widzę och! jakbym pożegnał je wczora.
Spiewałoż ptactwo tam byle dzień biały
I znów dziewczęta z majdanu śpiewały;
To znowu męski głos wojennej chwały

¹⁾ Гл. Seweryna Duchńska: B. Zaleski, wspomnienie pośmiertne; Biblioteka Warszawska 1886. t. II. str. 240 i t. d.

²⁾ Гл. Pisma Józefa Bohdana Zaleskiego, wydanie zbiorowe przejrzone przez autora, Lwów, nakł. Gubrynowicza i Schmidta r. 1887, t. II str. 56. Усі цитати подавати буду із сього видання пишучи коротко: „Pisma, t. . . str. . .“ і т. д.

³⁾ Pisma, t. IV. str. 97—98.

⁴⁾ Батько Б. Залеского, як подає Хмельовский (Студя, II, 342) радо писав вірші.

W cześć atamanów — maćily się spolem
W pieśń jedną żywą! I pieśń tę polknałem.¹⁾

Побут у знахора, се жерело, з котрого пили найчистіші струмочки вітхеня Богданового. Кілько разів діткнув ся поет крилом своєї уяви сеї чудової „країни зараня“ відмикали ся зачаровані норп, біла з них „жива пісьня“ дрібними струями, та стинала ся в кришталь під пером поета. Тому так часто звертаєсь поет до сеї книжки, де го „Мати-Україна сповивала пісьнями, прочуваючи єго вірлине воздушне житє“.²⁾ В прегарному „заспіві до нової поезиї“ (Przygrywka do nowej poezyi) представляє поет в фантастичній формі, зближеній до сьвітогляду українського люду, сеї вплив, який мали на нього українські пісьні народні.

Щоби порозуміти „сеї заспів“, треба подати деяку замітку. Люд український в деяких околицях приписує русалкам дар твореня народних пісень: „Пісьні не народ складає, а морські люде (русалки). В суботу в вечір грає море, на море впливають морські люде, що половина чоловіка а половина риби, і співають усяких пісень, а чумаки стоять на березі, слухають, переймають, та розвозять ті пісьні по селам і городам“.³⁾ Тому „Мати-Україна“ віддала Богдана одній із тих гарних поетичних богинь на вихованє, говорячи:

„Piastuj dziecię me Rusałko!
Mlekiem dum i mleczem kwiecia
Pój do lotu mdłe to ciałko;
Piękněj sławy mój stólecia
Podaj do snu na obrazki.
Barwą złotą i błękitną
Tęczę w okrąg niech rozkwitną,
Wszystkie ludu mego kazki!“⁴⁾

Русалка отже — се українська муза⁵⁾, се уперсоніфікована українська людова пісьня і казка: она то випестила поетичний талант Залеского. Єсли маєм слідити за розвязкою „uwikłaněj w cud zagadki“, що

¹⁾ Pisma, II. 263.

²⁾ ibid. II. 235.

³⁾ Куліш: Записки о Южной Руси Т. II. стор. 36. Подібне вірованє записане і у других етнографів. Порівн. Чубинській: „Труды“ I. 211.

⁴⁾ Pisma, II. 235.

⁵⁾ Творчі спосібности приписує люд лишень русалкам морским; Залеский вірованє се розширив на усі русалки.

„Przygrywka“ Залеского о стілько не годить ся з вірованями українського люду, що Русалки вважають ся все елементом ворожим чоловікови, так що „Matka ukraina“ не могла би по вірованям українського люду віддавати їм Залеского на вихованє.

в душі поета „leży pod pieczęcią“, — загадки єго поетичного творчєства, котрого повістєку так одушевлялась сучасна єму польска суспільність, то мусимо узвгляднити єще оден важний елемент. Маю тут на думці вражіня, які викликувала в душі поетовій українська природа. Вражінь тих зазнав він уже підчас свого побуту у знахора. Пізнійше, будучи в школах в Умані, відбував він з товаришами (Ґощинським, Ґрабовським і Ґрозою) часто прогульки до Грекова та Зофіївки, околиць знаних із своєї чудової краси.¹⁾ Вакації і свята переживав Залєський у свого брата Ілії в Кривци. „Кількож то разів висмикнув ся він потайки з дому; дбаючи брат шукав єго неспокоїно, розсилав за ним гіпців, а він тим часом лежав на могилах линучи духом в лицарску бувальщину, та в розніженю заливав ся сльозами. Слух мав він незвичайно бистрий. Ловив ним кождий шелест бурянів, колисаних літним легетом“.²⁾

Справедливо сказав про нього Міцкевич, що він „підслухав гармонію усіх творів на степах України, та переклав в піснї зачарований ритм природи“.³⁾

Лишень під впливом безпосередних вражінь міг виплинути з душі поетової такий вірний а гарний опис степу.

Szumią trawy i burzany,
O zielono wskrós, o! sino,
Jako fale wciąż kurhany
Step, a step, a rozbujany,
Morze twoje Ukraino!⁴⁾

Шум степу виколисував в серци поета задуму, під промінєм палячого українського сонця набирали сили крила єго уяви, природа українська вяла в душу поета усі ті краски, котрими ясніють людіві піснї, вилелїяні в тій самій колісці. Говорячи отже про вплив українських людєвих пісень на поетичне творчєство Залєського не мож поминути тих елементів, котрі ввійшли до пісень людєвих і безпосередно до душі поета. Тому мусїв я поставити поруч себе оба сесї роди вражінь, так як они лучили ся в душі поета, як він сам їх сьвідомо ставив поруч себе у своїх споминах з молодєчих літ:

Kraina moja zarania
Wciąż jak piastunka w omroczu

¹⁾ Pisma, IV. 98.

²⁾ Duchńska: Bibl. Warszaw. 1886. II. str. 247.

³⁾ Adam Mickiewicz, rzecz o literaturze słowiańskiej rok drugi 1841—42, str. 238—239.

⁴⁾ Pisma, I. 221.

W dumkach do uszu podzwania
W mogliach miga do oczu“.¹⁾

III.

Щоби докладно порозуміти значінє пісень українських в поезиях Залеского, подамо бодай в головному нариєї гєнезу перших фаз єго поетичного творчества. Тому не спускаючи з ока головної нашої ціли узгляднимо, о скілько се річ можлива, ті твори і прямованя літературні, котрі були для Залеского взорами, і научили єго ставити перші, несъмніливі кроки на поли поезії.

Перші свої думки оголосив Богдан друком будучи ще в школах в Умані, з відки виїхав р. 1820. Тут уже читав він зяюбки Гомера. „Читай Гомера хотьби триста разів, новий він, ніби що рана мінить ся в очах“. „Гомер — каже він — се воплоченє люду“.²⁾ Любив він також читати Горація, як про се сьвідчить кілька єго переводів пісень сього поета. Найважнішим учителем Залеского був в тому часі Іван Кохановский, котрого поет богато разів згадує в своїх поезиях, а все з найбільшим і найщиршим поважанєм і любовю. Від нього научив ся Залеский прегарної звучної мови, якою так мистецьки орудував „Іван з Чорноліса“.³⁾

З Нестора научив ся поет много даних до історії Руси і стать руского того літописця часто вириняла в єго думках поруч із древним Бояном.

Na prawe śpię ucho,
To szumi coś głucho.
Na lewe, to zmora
Dwulica, rozchwiana,
Cień mnicha Nestora
I obraz Wojana.⁴⁾

По думці Г. Затея ⁵⁾ знав уже Богдан будучи в гімназії „Слово о полку Игоревъ“ і то в оригіналі; єсть се річ імовірна, бо важний той памятник старорускої літератури відкрито р. 1795, а перше єго виданє оголошено друком р. 1800. Боян, давний поет сьпівак, про котрого згадує

¹⁾ Pisma, II. 26.

²⁾ ibid. II. 197.

³⁾ Кохановский уродив ся в селі „Czarnolesie“.

⁴⁾ Pisma IV. 199.

⁵⁾ Hugo Zathej, Młodość Bohd. Zaleskiego, sprawozdanie III gimn. w Krakowie r. 1886, str. 6.

автор „Слова“, став ся від того часу ідеалом Залеского; імя єго подбуємо на кожній майже стороні поезій Богдана. Хочачи наслідувати Бояна, присвоїв собі Залеский цілі поетичні звороти мови із Слова, писані по єго думці стилем Бояна.¹⁾

Такий був засіб матеріялів поетичних Залеского, коли імя єго уперве появилось в польській літературі. Перший на вів оригінальний свій твір поетичний оголосив він друком р. 1819 в часописі „Dziennik Wileński“²⁾ п. з. „Duma o Waclawie, ze śpiewu ludu wiejskiego“.

Не маємо певних відомостей, чи перед написанєм сього вірша знав Залеский розправу Зоріяна Доленгі Ходаковського: „O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem“, або Бродзінського: „O klasyczności i romantyczności“. Міг він тоді знати обі сесі студії — бо обі вийшли р. 1818.³⁾ Северина Духінська думає, що розправу Бродзінського знав уже Залеский виїздяючи до Варшави: „Те, що му нашептали могили степові“, каже Духінська, „що зачув яко хлопчина в шумі Дніпра з вершин Івангори, знайшов усе те в сій розправі розвинене в наукову теорію. Слова Бродзінського були для нього вказівкою“.⁴⁾

1) Подаєм на се кілька примірів:

Złota duma narodowa
Bojanowej gęśli còro
Nad zielonem podzwon siołem
Nim roznośnej a ponura
Siwym orłem kłańsz z góry
Szarym wilkiem pomkniesz dołem [Pisma II. 132—133].

„Боян носив ся мислю по дереву, сірим вовком по землі, сизим орлом по-ід облаки“ [гляди: проф. Др. Ом. Огоновский: „Слово о полку Игоревъ“, малор. перев. стор. 3.]

I roznośny śpiew to miękki
Pełną garścią rozsypuwa
To jak orzeł siwy w chmury
To ku ziemi jak wilk bury

Порівн.: Огоновский „Слово“ loc. cit.

Поема Залеского п. з. „Naście“ (Pisma, IV. 17.) відповідає уступови „Слова“ „Плач Ярославни“ [Огоновский, „Слово“, стор 19, уступ. XII.]

Однак ремінісценції із „Слова о полку Игоревъ“ і виразніші сліди впливу сього пам'ятника на Залеского, можемо завважити доперва в поемі: „Damian książę Wiśniowiecki“, надрукованім перший раз р. 1826 [Dziennik Warszawski t. IV. str. 300—324]

2) Dzienn. Wil t. II. str. 525—528

3) Перша вийшла в часоп. „Ćwiczenia naukowe“ t. II. odd. literac. Krzemieniec, w r. 1818; а друга в час. „Pamiętnik Warszawski“ (марець — липень) р. 1818.

4) Biblioteka Warszawska, 1886, t. II., str. 250.

Чи Залеский пішов за вказівкою Бродзінського пишучи „Dumę o Wacławie“ — не можемо певно сказати. Між тим маємо під рукою матеріяли, котрі (рішучо можем се сказати) грали важну ролю в генезі „Dumy“. В часописі „Dziennik Wileński“ з р. 1818 ¹⁾ помістив Лях-Ширма вірші: „Jaś i Zosia“ і „Zdanek i Halina“, перероблені з червоно-руських пісень народних. Вірші ті такі характеристичні, що ми їм приглянемо ся ближше.

Незвичайно важним єсть так із взгляду на час написаня, як і під взглядом змісту лист Ляха-Ширми до редактора, поміщений яко передмова до пісень. Цікавий сей лист наводжу тут в цілости, бо єсть він в польській літературі одним з найперших голосів, піднесених в справі людських пісень, і їх значіння для поезії, ²⁾ а не звернено на нього доси тої уваги, на яку заслугує.

Przesyłam W. Panu dwie dumki szczerosławiańskie, bo z podań ludu wiejskiego wyjęte, i podług dwóch śpiewów ruskich do siebie dosyć podobnych osnowane. Dzięki winienem J. P. Chodakowskiemu, który nie tylko tego źródła mi użyczył, lecz i cały swój zbiór śpiewów wiejskich mozolnie zebrany do przeczytania pozwolił. Mając sposobność do przyswojenia myśli ogółu, śpiewy wiejskie składających (?), napojony ich duchem a szczególnie ponurą ich smętnością starałem się ją przelać w moje rymy nie mieszając weń bynajmniej obcych, nie pod naszym niebem urodzonych myśli, i nie odstępując nigdzie od dawniej prostoty, chyba wówczas, kiedy ona w nieokrzesaną gminność wpadała, i wyższość światła wieku naszego wymagała koniecznie jakiejś odmiany. Co się tycze dodatków, które porównywuając moje dumki z dwoma tu dołączonymi śpiewami wiejskimi za pierwszym rzutem oka dostrzedz można, te zdawały mi się potrzebne dla ich zaokrąglenia, i do nadania im niejakięj wyrażistości zwłaszcza, że w podobnych pismach wolny polot wyobraźni jest dogodniejszy aniżeli niewolnicze naśladownictwo. Wszelakoż i w tem, co się dodawało, pilne miałem baczenie na to, żeby wszystko albo zgadzało się z dawnymi przesądami, zabobonnością i obyczajami, albo przynajmniej nie było im przeciwne. Pożyteczną nader byłoby rzeczą, Mości Redaktorze, gdyby się zatrudnić zbieraniem gminnych baśni, powieści, przesądów, wróżb, śpiewów i t. p.; zbieranina ta na pozór tylko nikczemna i z ułamków tylko złożona mogłaby wielce posłużyć do wyjaśnienia historyi oby-

¹⁾ Dzień. Wil. 1818. I. str. 486.

²⁾ Подаю сей лист в оригіналі, щоби задержати его форму і показати тодішний стиль польський науковий.

czajów, rzuciłaby światło na dzieje polityczne, na obrzędy religijne i bóstwa, poprzedzające naukę Chrystusa; co więcej, możeby idąc za podobieństwem sprawdziła te szerzące się w świecie wnioski: że kołebka naszego dzieciństwa i plemienia jest nad Gangesem. Oprócz tego co za nieprzebrany skarb byłby to dla rymotwórstwa naszego; wówczas to Mości Redaktorze nie zarzucanoby Dzienników, Pamiętników, Tygodników i inszych pism obcymi nam wyrażeniami, które będąc dla wielu niezrozumiałe z obojętnością bywają przyjmowane, czczem tylko napełniając uszy brzmieniem, a nie trafiając do serca i nie ogrzewając go. Na równinach słowiańskich, na polach naszych przodków między naszą bracią nastęrczają się nam skromne kwiaty zachwycenia: zbierajmy je troskliwie i w duchu wdzięczności dla naszych dawnych ojców. Jeśli nie chcemy w naukach nadobnych być tylko naśladowcami, lecz i oryginalne a do tego czysto narodowe posiadać dzieła, uratujmy te starożytne zabytki, na które czas coraz ostrzejszy nastawa, i grozi zatrata. Są one szczątkami gmachu niegdyś okazałego, który runął w zwaliskach, ale może nam jeszcze do wzniesienia Świątyni Narodowości za węgielny posłużyć kamień. Zniźmy się więc pod strzechy — tam nasza sędziwa narodowość“. (D. 29 marca, 1818 r.).

Погляди, висказані в сьому листі, суть, як бачимо, відблиском сього загально-європейського прямованя, зміряючого до народности в літературі, і вказуючого на піснї народні, яко на невичерпану і неоцінену в тім взгляді скарбницю. Натяк на Ходаковського вказує, що Ширма переняв від нього ті погляди, і встиг їх скорше оголосити друком, як заслужений Чарноцкій (Ходаковскій)¹⁾, і заки ще скінчила ся друковати в часописі „Pamiętnik Warszawski“ студія Бродзінського: „O klasycznosci i romantycznosci“.

Пригляньмо ся тепер ближе цікавим думкам Ляха Ширми, і порівнаймо їх із червоноруськими взорами, щоби познакомити ся з першими того рода творами в польському письменстві. Зміст думки: „Jaś i Zosia“ подаю в винятках польських і руских.

Поїхав Івасенько на полюванє,
 Покинув свою милу на горюванє,
 Вїїхав Івасенько в чистеє поле,
 А сам припав к сирій землі на спочиванє.²⁾

¹⁾ Студія Ходаковського вийшла доперва при кінци р. 1818.

²⁾ Текст галицко-руський, котрий Ширма дістав від Ходаковського, помістив в „Dzien. Wil.“ разом із своїми переспіваними.

Wyjeżdżał Jasio na łowy,
 Pod nim igrał konik wrony,
 Przebywał lasy, dąbrowy,
 Dumał o Zosi stęskniony.
 Wyjechał na czyste pole,
 Puścił konika na trawę
 Sam kojąc tęsknoty i bole
 Pochylił się na murawę.

І снило му ся, що з рук злетіла му голубка (в піснї народній : „ясенький сокіл“). Ворожка пояснила ему, що сон такий віщує нещастє. Вертає Івась сейчас до дому, та не застає уже свої милої живої.

Нїжки мої скоропадлі, чому не прийдете ?

Заголосив він в розпудї :

Ручки мої біленькіі, чом не пригорнете ?

Очи мої чорненькіі, чому не глянете ?

Уста мої приятненькі, чом не промовите ?

Moje wy letkie nożęta
 Czemu więcój nie chodzicie ?
 Moje wy białe ręczęta,
 Już wy mnie nie przytulicie !
 W tych ustach przy twoim boku
 Czerpałem słodycz obficie,
 Zgasło już niebo w twem oku,
 Nie miłe teraz mi życie.

На тім і кінчить ся руска народна пісьня; але поет сьпіває дальше. „Jaś“ з жалю вмирає. Ховають їх в одній могилї... Закінченє сеї думки Ширми написанє в дусї балад романтичних :

Gdzie się ich wznosi mogiła
 Rosną dwie brzozy płaczące,
 Jedna do drugiej pochyla
 Gałązki z sobą łączące (?)

Tam przy księżycu poświacie (?)
 Dwa gołąbków przylatywa,
 Siada jak siostra przy bracie
 Dzióbkami się pogłaskiwa.

Widziano takie na jawie
 Jak ten gołąb, gołębica
 W niebo wzlatują w postawie
 Mdlawej, jak promień księżycy ..

Друга думка: „Zdanek i Halina“ має подібний зміст, і в подібний спосіб переклав її Лях-Ширма. Подаю найкраще місце з тексту малоруского і відповідний уступ із думки Ширми.

Ах (? — чому не „Ой!“ як звичайно?) тещеньку, голубоньку,
 Снів ся мені сон дивненький,
 Що на мій дім пчоли впали.
 На подвірє зоря впала
 З двору зазуля вилинула...
 Ах сипочку, мій зятеньку,
 Їдь же скоро до домоньку
 Маєш дома пригодоньку:
 Бо пчолоньки то сльозоньки,
 А зіронька дитинонька,
 А зазуленька — Марисенька...

Śniło mi się, jakby pszczoły
 Uciekały we dwa roje,
 Pierścień się rozpadł na połę,
 Gwiazda spadła na wieś moją.
 Ach zięciu, mój miły synie (?)
 Jedźże, jedźże do twój żony,
 Przygoda ciebie nie minie,
 Znajdziesz żal nieutulony.
 Bo lecących pszczół dwa roje,
 To płynących łez dwa zdroje
 A twój pierścień rozłamany
 Ślubu wiązek rozerwany.
 Gwiazdy, co z nieba spadają
 W pogodnej wieczornej dobie,
 Te niestety oznaczają,
 Że ktoś z ludzi poległ w grobie.

З тих наведених уступів можна переконатися, о скільки Лях-Ширма, беручи до своїх думок материял з малоруских пісень народних, придержував ся поглядів, висказаних в листі до редактора „Dziennika Wil.“

Думки сесі а особливо лист до редактора мали по моїй думці незвичайний вплив на Залеского, і становили, як я на се вже натякнув, сильну принуку до написаня „Dumy o Waślawie“. Що Залеский знав

„Dziennik Wileński“ свідчить про се та обставина, що в кілька місяців пізнійше, як появились думки Ширми, надруковав поет в „Dzien. Wil.“ свої переклади і „Dumę o Wacławie“; а що знав думки, о котрі нам ходить, свідчить про се велика схожість стилю „Dumy o Wacł.“ і думок Ширми.

Ідучи отже дорогою, вказаною єму Ляхом-Ширмою, взяв поет основу до своєї „Dumy o Wacł.“ з народної української пісні, додаючи так як Ширма під заголовком слова: „ze śpiewu ludu wiejskiego“¹⁾. Таку народну пісню, котра становить головну ткань поеми Залеского, знаходимо у Максимовича.²⁾ Подаєм її в цілости:

Збирали ся комісари
 Під царські палати,
 Пишуть листи на Україну
 Під аршини брати.
 Записали на Україні
 Вдовиного сина,
 Ой тож козак уродливий
 Доходить аршина.
 Ой зачує ж стара ненька
 Івасева мати,
 Ой де тебе, мій синочку,
 Я маю сховати?
 На щож мене, матусенько,
 Ти маєш ховати,
 Буду тобі із столиці
 Червоні слати.
 На щож мені мій синочку
 Червоні твої,
 Що нікому поховати
 Головоньки моїй.
 Поховають моя нене
 Тебе добрі люде,
 Ой як мене молодого
 До тебе не буде.
 Вдовин синок вдовиченко
 Коня наповає,

¹⁾ Слово „думка“ перший раз в польському письменстві бачимо у Ширми.

²⁾ Українські народні пісні, изданнія М. Максимовичемъ, Москва, р. 1834.
 ч. I. ст. 132

Ёго ньенька старенькая
 В вікно виглядає.
     Вдовин синок вдовиченко
     Коника сїдлає,
     Ёго ньенька старенькая
     Крижом упадає.
 Вдовин синок вдовиченко
 З двора виїзджає,
 Ёго ньенька старесенька
 За стремен хапає.
     Ой в гóроді Очакові
     Вдарили із лука,
     Да вже тобі вдовин сину
     З матерю розлука.
 У гóроді Очакові
 Вдарили з гармати,
 Ужеж тобі вдовин сину
 Неньки не видати...

Якже переробив Залеський сесею пісьню відповідно до своїх тодішніх поглядів і свого стилю?

Передовсім старає ся він розвинути ті мотиви, котрі знайшов, в завязку лишень, в народній піснї. Але чи на тім ёго „Duma“ зискала?

Поет зачинає думу описом переполоху, який настав в краю в наслідок нападу ворогів і бранки рекрутів:

Wrogi w około śmierć sieją,
 Wzmaga się wojna, lud smuci,
 Młodzi wieśniacy truchleją
 Z świętej wolności wyzuci.

Не менче лякали ся і ті, що утікали перед бранкою. Слова народної піснї: „Ой деж тебе мій синочку я маю сховати“, розвинув поет в божбастичну строфу:

Losu nieszczęsne ofiary
 Stronią od domów rodziny,
 Kryją się w gadów pieczary
 W lasów okropnych gęstwiny...

Не бояв ся бранки лишень Івась-вдовиченко, перехрещений у Залеського на „Wacława“ так, як у Ляха-Ширми Івась на „Zdanka“.

Wacław sam tylko spokojny
 Wacław zdrów, silny i młody,

Zdał się stworzonym do wojny
 Jednak nie rzucił zagrody.
 Jego więc z wioski w rekruty
 Dziedzic przeznaczą strwożony.

Пращане з матерею, розшуку бідної вдови, так по майстерски змальовану в народній піснї, розводнив поет вибухами млавої сентиментальности, котрі заняли му 14 строф. Штуки розбовтуваня народних пісень научив ся Залеский мабуть у Ляха-Ширми, у котрого 2 або 4 вірші припадають на оден вірш людової піснї. Певно також під впливом Ширми, котрий радив робити зміни в піснях народних „kiedy one w nieokrzesaną gminność wpadają, lub kiedy światłość wieku naszego wymaga takiej zmiany“ — повипускав або поперекручував Залеский не до пізнаня найкрашчі устуги людової піснї.

Цїла „Duma o Waślawie“, а особливо єї закінчене ясно говорить, — що Залеский був повиком в тім родї поезиї, і не мав навіть перед собою виднійших взорів. Не вдумав ся він ще в сею тайну, що дозволяє народному співачови короткими словами багато сказати; не відчув ще духа тих асиндетичних сполучень, що дають слухаючому нагоду перелетїти думкою цілу чергу подій, котрих треба додумати ся між реченнями синтактично з собою не повязаними. З сього непорозумїня виплила слїдуюча хиба, яку бачимо в тій поемі Залеского.

В народній піснї слїдує безпосередно по пращаню Івася-вдовиченка з матерею натяк про єго смерть:

Ой в городі Очакові
 Вдарили з гармати,
 Уже тобі вдовин сину
 Неньки не видати...

Польский поет зрозумів сесї слова так, що сейчас відставлено рекрута до табору воєнного, де вже кипїла борба... і з відси то пішла ціла неприродність слїдуючої строфи:

Wtem do obozu przybywa,
 Gdy już wzajemnie walczone,
 Więzów stargano ogniwa
 Stawać do bójki zlecono.
 Kule wyparte z dział świszczą i t. p.

„Waślaw“-а, пробитого багнетом, ховають в могилі, котру „весна стрїють цвїтами — а роса наповне бальзамом“ „Над ним співач соловії пісню свободи — ратаї вихваляє єго славу смерть“.

В деяких місцях „Duma o Waclawie“ бачимо ремінісценцію української народної думи „О Коновченці“¹⁾; а слова

Padą, już serce nie bije
Zawarł na zawsze powieki,
Lecz w ustach współbraci żyje
I w nich żyć będzie na wieki,

слова сесі суть слабим відгомонам звичайного закінчення українських дум народних, (котре бачимо і в думі „О Коновченці“).

Полягла козацька, молодецька голова
Як од вітру на степу трава:
Слава не вмире, не поляже,
Лицарство козацьке всякому розкаже.²⁾

„Duma o Waclawie“ не єсть, як бачимо, в польському письменстві ніякою новістю під виглядом оброблення предмету, хоть основу її становить народна пісня. Не видно в ній жадної із пізніших прикмет стилю Залеского. З думи сеї „віє ще духом“, як каже Хмельовський „клясично ідилічним“. В ній видко ще явну непевність в виборі взорів: „Соловій — Боян“ боре ся ще тут о пальму першештва із Горацийом“.³⁾ „Метрум“ (L^{uu} L^{uu} L^u), виписане перед сею думою, а котрого пильно придержував ся Залеский, свідчить, що він користав із оквиленних тоді розправ о ритмічності польского язика, які тоді провадили в Варшаві Круліковський, Ельснер і Бродзінський, доказує, що уже з самого початку свого творчества дбав Залеский про музикальний бік поезії“.⁴⁾

IV.

Року 1820 наступив зворот в житю поета, котрий рішучо вплинув на напрям єго поетичного творчества. Того року вибрав ся Залеский

1) Максимович, Украинск. народ. пѣсни Москва, 1834 I. 50.

2) Максимович. Украинск. народ. пѣс. Моск. 1834, т. I. стр. 50

3) „J. Bohd. Zaleski“, napisał I. G. B. Przegląd Tygodniowy, Warszawa, 1878.

4) Piotr Chmielowski, Studya i Szkice, II. 348—349.

Подаю часто цитати із ріжних критиків, що писали про Залеского, бо пересказуючи власними словами те, що уже другі сказали в якісь справі, а що треба сказати — пошивав би ся я в чужі пера. Взглядом поглядів ріжнородних критиків Залеского стараюсь я по можности віднести ся критично — а спосіб, в який я уживаю якоїсь виписки, вказує на становиско, яке я взглядом неї занимаю. Цитати сесі мають ще і туо ціль, щоби познакомити читачів бодай в часті із літературою, що відносять ся до писань Залеского, щоби показати, як віднеслась взглядом них польска критика, та о скілько оцінено ті поезії з боку, з якого я їх розбираю.

із своїми приятелями Гощиньским і Грабовским до Варшави, де і дальше лучив їх як найсердечнійший стосунок, що пробиваєсь в слідуючих словах Залеского :

Bohdan, Seweryn¹⁾, Michał²⁾, między nami trzema
 Odgrywa się osobne niejako poema,
 Wszyscy trzej, bo rówieśni, z jednego my gniazda
 Porwali się do lotu, i jedna nam gwiazda.³⁾

Многоважне значіне мала для молодого поета дружба із Мальчевским, Бродзіньским і Мохнацким. Они то не давали попасти в апатию поетови, що тужив за своєю Україною, они оживляли его духом своего таланту, як свідчить про се отсею уступ поезій Богдана :

Jako barwinek gdzieś z bujnej ziemiicy
 W piasek wszczepiony schnąć zacząłem wcześniej.
 Kaźmierz Brodziński, Mochnacki Maurycy
 Chuchali do mnie w zamroźne wciąż pleśnie,
 Chuchali inni młodzi rówiennicy.⁴⁾

Насамперед познакомив ся Залеский із автором поеми „Wiesław“, в котрім знайшов правдивого приятеля і порадирика. Імя Бродзінського було тоді вже голосне. Був він як той дуб, що стояв на границі двох епох. Коріньом своїм приріс він ще до старого клясичного ґрунту, а конарами взніс ся в епоху романтизму. На тих конарах, що вдирали ся вже в будучину, оперла ся до висшого смілійшого лету ціла громада поетів-романтиків, межи котрими був і Залеский. Се переходове становиско Бродзінського найліпше характеризують слідуючі его слова: „Піснї народні були початком поезії і суть найкращим її жерелом; коли черпаєсь поезию з пісень і обичаїв люду, надає ся їй знамя ориґінальности. Штука, що творить цілість із пісень народних (як Гомер Іліяду) увіковічує заравом і характер народу і его культуру. Томуж, — если єсть обовязком поета в просвіченому століттю шанувати „густ“ загалу, то ще святійшим єсть его обовязком черпати з пісень люду, як із натурї, характер і обичаї народу. Видимо отже, що Бродзінский зовсім не думав рішучо зривати із дотеперішною літературною традицією із „густами загалу“ — і се становить пень его літературної діяльности, котрий закоренив ся в бувальщинї; галузе-ж, що вибігає в будучий период польскої поезії — се простота і чувство, котре поставив на місце конвен-

1) Seweryn Goszczyński.

2) Michał Grabowski.

3) Pisma, II. 103.

4) Pisma, II. str. 204. — випр п. з. „Roślinka“.

ціональної штуки і псевдоклясичних понять, — се елемент народний і людвий, котрому старав ся він забезпечити панованє в літературі. Наукові свої теорії убирав Бродзінський часто в поетичну форму. Слідуючі его вірші виражають лишень ярче знані его слова про романтизм:

„Romantycznością naszą są“ i t. p.:

Na jakiej ziemi, z jakim ludem żyjesz razem,
 Takiego twoje pienia niech będą obrazem.
 Ty ceniąc wszędzie piękność własną śpiewaj ziemię
 Wspólne w czuciu, przygodach i zwyczajach plemię,
 Ruiny, smutne świadki dawnej duchów chwały,
 Mogiły, co z ojczyzną synów pogrzebały,
 Śledź zgasłych ojców czyny; łańcuchem niezłomnym
 Sprząż dawną miłość kraju z plemieniem potomnem,
 W ziomkach ucz się znać ludzi, z nich czerpaj natchnienie,
 Ich uczuciem wzbudzone im poświęcaj pienie.

З тими засадами годять ся так під взглядом змісту як і форми усі поезії Бродзінського.

Трудно їм відмовити правдивого чувства і простоти, чим могли користно різнитись від виманерованих, і по більшій часті на зимно роблених, віршів псевдоклясиків; але з тим всім не були самі поезії Бродзінського спосібні викликати який-небудь переворот в користь правдивої поезії. Не могли они потрясати душами. Бродзінський не мав сили потрібної до сеї цілі, бракувало му одушевлення і взнеслости, не доставало му і творчої фантазії, прикмети, котрою вірші найбільше мабуть зеднують собі і підбивають серця.¹⁾

Посвятив я може за много місця Бродзінському; однак думаю, що не відступив від річи кладучи особливо натиск на се, як задивляв ся сеї поет і критик на пісьні людві, яку ролю визначував він їм в літературі, який отже міг він під тим взглядом мати вплив на Б. Залеского, а се має для нас перворядне значіне.

Виложені отже погляди Бродзінського, хоть звернули уми молодого покоління поетів на поле поезії народної і людвої, хоть вщенили в них любов до рідного краю, до его могил, его ланів і степів, его славної бувальщини, не могли вповні відповісти бурливим чувствам молодіжи. Не диво отже, що в тім часі, „коли в Варшаві панове Дмоховський і Домінік Лісецький вважались поетами, кількох молодців майже дітей, незнаних і стоячих в тіни, тужило за інчою поезією, мріло о ній, і мало колись рішучо вплинути на єї реформу.“

¹⁾ Adam Bełcikowski : Ze studyów nad literaturą polską, Warszawa, 1886 str. 434.

„З відкиж взяло ся у сеї молодіжи бажанє чогось новійшого і основнійшого як завмираючий клясицизм? Чи знали де другу поезию? Чи дійшли до того через основне знанє теорії і засіб придбаної науки? Чи знали про реформу, що зачалась, і тоді вже майже довершилась заграничними артистами і критиками? — Зовсім ні!“ Усі сесі питання завдамо собі і ми, так як їх собі завдав М. Грабовский¹⁾; але відповідь наша випаде трохи інакше.

За відповідь нехай нам послужать наведені висше погляди Бродзінського на поезию. В них могли молоді поети знайти відблиск сеї літературної еволюції, яка довершувалась на западі. Талант поетів мав зділати се, чого не в силі був довершити Бродзінський; палка душа поетів могла зірвати, а дійсно зірвала звязь, яка лучила їх із спорохнавілою літературною традицією, і виповіла війну тим „густам загаду“, супроти котрих не важив ся і не мав сили виступити Бродзінський.

Трудно отже сказати ураз з Грабовским, що „наша (т. є. польска) т. з. романтична поезия має свій початок не в наслідованю Німців, не в теориях Шлеглівських“. Правда, що „вийшла она сьвіжа і гарна із живого жерела, із народних людових поезій“²⁾ але ті теорії Німців і в загалі нові літературні прямованя, що обгорнули вже були з початком сього столітя цілу славянщину, становили в руках Бродзінського і Ходаковского те чародійне бильце, котрим они, хоть не дуже сильно вдарили в закамєнілу скелю літературної традиції, отворили живе жерело нового літературного руху в Польщи.

Усе те, що сказали ми в сьому уступі, означає близше атмосферу, якою віддихав Залеский в Варшаві, і під впливом котрої розвинув ся єго поетичний талант, — вказує сесю струю, що потягала Залеского до народної поезії.³⁾

Заки приступимо до подрібного розбору тих поезій Залеского, в котрих бачимо вплив українських пісень народних, мусимо звернути ще

¹⁾ Literatura i krytyka, Wilno, 1837, cz. II. str. 103—4.

²⁾ ibid. II. 105.

³⁾ Говорячи про сесі матеріяли, що впаднули на розвій людового, а передовсім українського елемента в поезиях Залеского, мусимо застерегчись супроти погляду Вінк. Поля, [Pamiętnik do (?) literatury polskiej XIX. w r 1866, str. 345] будьтоби „поезії і думки Падурі давали камертон новій польській літературі“, будьтоби „доперва по Падурі міг появितись Залеский“. Що слова сесі зовсім хибні, доказав уже Г. Затеї (H. Zathej, sprawozd. dyr. III. gimn. w Krakowie 1886. str. 10—12) і Пипін в розправі: Епизоды изъ литературныхъ отношеній малорусско-польскихъ, Вѣстникъ Европы 1886. I. 768.

увагу на тоту загальну охоту до збирання пісень і переказів людських, яку бачимо з початку цього століття в цілій славянщині.

Рух сей викликали на європейському континенті особливо твори Гердера „Über Ossian und die Lieder alter Völker 1773; Aehnlichkeit der mittleren englischen u. deutschen Dichtkunst; Vorrede zu den Volksliedern; Stimmen der Völker in Liedern.

У Сербів вже р. 1814—1815 вийшли „Мала простонародна славево српска пјеснарица“, Вука Стефановича Караджича; р. 1823—1824 вийшли того самого автора: „Народне српске пјесме“ (3 т.)

У Чехів появились „Slovanske narodni pјsnie sobrané F. L. Čelakovskym“ доперва р. 1822, 1825, 1827.

Словацка збірка Шафарика п. з. „Pisni swietske lidu slovenskeho“ вийшла р. 1823, — 1827.

Найчисленніші збірники пісень народних бачимо в тім часі в словесности велико-руській, н. п. збірники Данілова, видані Калайдовичом р. 1818, — Попова, р. 1819, — Калаталіна 1810, Прача (з музикою) р. 1815. і др. В першій мірі заслугує на увагу збірник кн. Цертелєва: „Опытъ собранія стариннихъ малороссійскихъ пјесень р. 1819. С. Петербургъ¹⁾).

Побіч збірника Цертелєва, котрий складає ся виключно із малоруских, українських дум, знаходить ся кілька українських пісень у Прача²⁾ а також в збірці Челяковського з р. 1822.³⁾

В польській літературі здибуємо з початку етнографічні матеріали, що відносять ся до люду галицько-руського. В часописі: Pamiętnik Warszawski“ з р. 1805 бачимо статю: „Swactwa, wesela, urodziny, chrzciny ludu na Rusi Czerwonej“. Р. 1811 видав І. Червінський „Opis obycajów ludu ruskiego okolicy zadniestrzańskiej między Stryjem a Łomnicą“. В часоп. „Pielgrzym Lwowski“ р. 1821 бачимо кілька галицько-руських пісень і дві українські. Про думки Ширми говорив я обширніше. Велику частину пісень, назбираних Зорьяном Доленгою Ходаковским (Адамом Чарноцким), оголосив Максимович доперва р. 1827 і 1834. Про пі-

¹⁾ Передмова до українських дум Цертелєва була вже оголошена р. 1818. в 45. ч „Сына отечества“ [Гл. Дашкевич. Отзывъ о сочиненіи Петрова; Очерки исторіи украинской литературы XIX. стол.] Записки импер. акад. наукъ, С. Петерб. 1889, т. LIX. стр. 118

²⁾ „Собраніе русскихъ народныхъ пјесень, полож. на музику Ив. Прачемъ. Петерб. 1815“.

³⁾ Гл „Отзывъ“ Дашкевича, в „Запискахъ“ стр. 154.

знійші збірники пісень не згадую, бо они не входять в об'єм нашого предмету.

Відгомін усіх тих заходів коло збирання пісень народних цілого того „гамору славянського“ відбивав ся і о Варшаву, де в часоп.: „Pamiętnik Warszawski“ появлялись польські переклади пісень чеських, сербських і литовських переважно з під пера К. Бродзінського¹⁾.

Для Залеского зовсім не був байдужний сей „гамір славянський“ як про се свідчать отці его слова:

Lubuję bardzo w słowiańskim ja gwarze.
 Klaskam od mogił w krąg na rozgraniczu,
 Tak Szafarzyku, tak, tak Kopitarze,
 Pieśni hej dawaj Wuku Karadziczu,
 Resz tę my powiem guślary-gęślarze.²⁾

„Від давна вже полюбив я, пише Залеский на другому місці,³⁾ всякі без ріжницї народні піснї; відчуваю також їх мужеску погідність, простоту, спокій рільничий і тисячні блискучі прикмети тих цвітучих, повних чувства і природности, духових творів славянських народів“.

Але повернім до пісень українських. Вичислені етнографічні збірники, що вийшли перед р. 1827, (т. є. перед збірником пісень Максимовича) суть невеликі, і не численні. Не міг з них отже Залеский много скористати, особливо, що певно не всі були ему відомі. Крім думок Ляха Ширми міг поет знати, і знав дійсно, як се пізнійше побачимо, також збірник кн. Цертелєва (1819).

Велике має значіне в історії малорускої етнографії оперетка Івана Котляревського: „Наталка Полтавка“, на котру під тим взглядом доси не звернено уваги. В знаменитому, як на свій час, творі українського поета бачимо вставлені в текст також людові українські піснї, з котрих 7. полишено без змін⁴⁾, а в 5-ох бачимо мотиви народних пісень, перетворені відповідно до тексту оперети.⁵⁾

¹⁾ Chmielowski, Szkice II. 352.

²⁾ Pisma II. 201.

³⁾ *ibid.* II. 56.

⁴⁾ „Дід рудий, баба руда“ [Руска бібліотека т. I. стр. 81].

„Чого вода каламутна (*ibid.* стр. 96.)

„Та йшов козак з Дону та до дому“ (*ibid.* 105).

„Ворскло річка невеличка“ (*ibid.* 105).

„Гомін, гомін по діброві“ (*ibid.* 93).

„У сусіда хата біла“ (*ibid.* 102).

„Ой під вишнею та під черешнею“ (84)

⁵⁾ „Видно пляхи полтавскії“ (*ibid.* 81).

„Ой мати, мати серце не вважає“ (89).

Згадую на цьому місці про „Натальку Полтавку“ тому, що твір сей надруковано р. 1819¹⁾ а позаяк імя Котляревського, автора славної „Енеїди“, голосне тоді було по всій Україні, міг отже і Б. Залеский знати сей твір будучи тоді в Умані, в школі Василян. „Наталка Полтавка“ єсть для нас особливо тим важна, що мотиви чотирох пісень народних, котрі в ній поміщено, бачимо в поезиях Б. Залеского, як про се ще подрібно поговоримо.

Отсе і усі друковані збірники пісень народних, з котрих міг користати Залеский до виходу першого видання збірника Максимовича (р. 1827), котрий зробив велике вражінє на поетів українсько-руських²⁾ і українсько-польських, і котрий знав також Б. Залеский.³⁾ Другі народні українські пісьні, другі українські материяли, яких мотиви завважали би ми в поезиях Залеского, написаних до р. 1827, мусимо почислити на карбтих живих непосредних вражінь, котрих зазнав поет в молодости, а котрі старав ся я списати в II. части отсеї студії.

Впрочім, розбираючи подрібно стосунок поезий Залеского до українських пісень народних, будем старатись, о скільки се річ можлива, вказати ті жерела, з котрих міг Залеский знати відповідну народну українську пісьню.

V.

Подавши в головних нарисах образ того літературного руху, серед котрого жив Залеский в Варшаві, мусимо ще звернути увагу на ті психічні пружини, що викликали єго вітхненє.

Такою найсильнішою пружиною була єго туга за рідною стороною, за своєю гарною, дорогою Україною. Поет ловив кождий подув українського вітру і єму звиряв ся із своїми думками:

Usłysz wietrze me zakłęcia,
Bądź jak byłeś powiernikiem,

„Сонце пизенько, вечір близенько“ (97).

„Віють вітри, віють буйні“ (78)

„Віє вітер горою“ (101)

Мотиви розстрілених пісень бачимо в поезиях Залеского.

¹⁾ Сьогож року виставлено Нат. Полт.“ в Харкові на сцені. (порівн. Історія літератури рускої Ом. Огоновского, II. (а) 207.)

²⁾ Гляд. слова М Максимовича у вступному слові до видання пісень народ. з р. 1834.

³⁾ Pisma, IV. 99.

Nieś wrażenia, od dziecięcia
Niedzielone nigdy z nikiem.¹⁾

А душа поета, кілька разів залетіла в країну споминів, приносила му все дорогий гостинець з України:

Myśl owa miłszych minionych dni
Gdzie jeno pomknie tęskna czy pusta
Z dumką to szumką wraca na usta.²⁾

Одною із найгарніших думок, які принесла ему тужлива гадка з країни вражінь молодечих — єсть: „Nieszczęśliwa rodzina“.³⁾

Який же зміст сеї думки? Невгода зробила родину нещасливою. Вітчим знущавсь над дітьми своєї жінки і виганяє їх з хати. Мати з жалюм виправляє сина свого в світ і в чужу далеку країну. Сестри проводять брата і прощають ся з ним ревно. Подробиці сього працання подам дальше, порівнюючи сею думку Залеского з відповідними народними піснями.

Виїзд козака на чужину і розлука его з матерею і сестрами становить улюблену тему українських пісень народних. В збірнику Максимовича з р. 1827 знаходимо думку, котра своїм змістом, а навіть ритмом, пригадує „Нещасливу родину“⁴⁾; зачинає ся она ось як:

Гомін, гомін по діброві
Туман поле покриває
Мати сина проганяє.⁵⁾

В піснї тій нема лишень поданих причин, для котрих мати каже синові покидати родину. Варіант тої самої піснї записаний Бол. Поповским вказує на незгоду в родині, яку зазначив в своїй думці і Залеский.

Туман яром покотив ся,
Батько з сином посварив ся
Иди сину геть від мене
Через тебе сварка в мене.

¹⁾ Pisma, I. 182.

²⁾ ibid. IV. 205.

³⁾ Докладний заголовок сеї думки звучить: „Nieszczęśliwa rodzina“, „dumka ukraińska“. Написав її Залеский р 1820 (по думці Дашкевича, „Отзывъ о сочин. Петрова“, Записк имп. акад. наукъ въ Петерб. т. LIX. стр. 185.) Nieszcz. Rodz. видана перший раз р. 1822 в часоп „Pamiętnik Warszawski“ (т. I. стр. 4—6)

⁴⁾ На се звернув увагу уже М. Ірабовскій: „Literatura i krytyka“, (Wilno 1837, т. II 66.)

⁵⁾ Малороссійскія пѣсни изд. Максимовичемъ, Москва, 1827, стр. 5—6.

Твоя жінка сварливая
 До роботи лїнвая.
 Прощай батько, прощай мати
 Через тебе йду в салдати.¹⁾

Як у Залеського, так само і в обох варіантах народної пісні прощають ся з братом сестри, та виносять єму зброю :

Старша сестра коня веде,
 А підстарша зброю несе,
 А найменша випитує,
 Коли брате з війська прийде?

Сцена сеся повтараєсь у всіх піснях народних, в котрих описуєсь виїзд козака на війну. Залеський кладучи в уста матери слова : „Oto konia masz i zbroję“²⁾ опустив одно із найкращих місць української пісні. Закінчене думки Залеського годить ся із духом народної пісні, хоть Богдан уживає інчих образів до віддання тої самої гадки :

Возьми сестро піску жменю,
 Посій єго на каменю,
 Ходи к йому з зіроньками,
 Поливай го сльозоньками
 Коли сестро пісок зійде,
 Тоді брат твій з війська прийде.³⁾

Prędziej w źródle wyschnie woda
 Góra wzbije się z mogiły
 Niż go ujrzy ta zagroda
 Niż powróci Ruślan miły.⁴⁾

Варіанти тої самої пісні подибуємо у Чубінського⁵⁾ і Головацького.⁶⁾ Відмінну групу варіантів, що мають ту саму основу, але інше метрум, бачимо у Чубінського⁷⁾ і Максимовича.⁸⁾

¹⁾ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, Kraków, t. VIII. „Pieśni ludu ruskiego“.

²⁾ Pisma, I 172.

³⁾ Вар. Максимовича.

⁴⁾ Pisma, I 162.

⁵⁾ Труды этнографическо-статистической экспедиции т. V., стр. 890, N. 460.

⁶⁾ Народныя пѣсни галицкой и угорской Руси т. III (1) ст. 12, Nr. 9.

⁷⁾ Труды, V. Стр. 881. Nr. 444, 454, 487, 456.

⁸⁾ „Малоросс. пѣсни“ 1827, стр. 6 - 7. Мусимо звертати увагу на ріжні варіанти, бо не знаємо яка відміна сеї пісні знала була Залескому.

Сей тип варіантів тої піснї зачинає у Максимовича:

Ой мала мати сина сокола
Вигодувала, до війська дала.

Сцена розлуки в нїй зовсім така сама, як в варіянтах, з котрих ми бачили винятки.

Найгарнійший однак і найповніший варіант сеї піснї бачимо в збірнику Цертелєва: „Опытъ собранія малороссійскихъ пѣсень“¹⁾ — передрукований опісля в обох виданях пісень народних Максимовича.²⁾ Пісня сеся значно рїзнять ся від попередних цілим своїм укладом. Будова згаданих варіантів єсть строфова, метрум одностайне; сесяж відміна єсть типовою українською думкою, має чисто епічний характер, метрична єї будова нерівномірна, вірші не однакі, містячі в собі то більше то менше число тонічних стіп. Зміст єї вказує однак на се, що она єсть лишень варіантом наведеної висше піснї, як се впрочім завважав уже М. Максимович.³⁾

Гарна сеся дума відограла по моїй думці найважнійшу ролю в генезі віршів Залєского: „Nieszczęśliwa rodzina“ і „Wzgórek pożegnania“, [Сеся друга поезія єсть пізнійшою редакцією думки „Nieszczęśliwa rodzina“⁴⁾.] Міг єї Залєский знати не лишень з уст народу, але і з друкованого тоді вже збірника кн. Цертелєва (1819). Тому подаю тут сею думу в цілости, порівнюючи деякі її уступи з аналогічними місцями поеми: „Wzgórek pożegnania“.

В педілю рано-порано не во всі дзвони дзвонили,
Як у вдовиному дому гомонїли,
Лихий вітчим козаченька молодого лав,
Мати сину слїзно промовляє.
Іди ти сину межі чужїї люде,
Чи не ліпше тобі сину на чужинї буде?
Нехай тебе чужий батько, синочку, не лав,
Щастя твого козацкого на вік не збавляє!

Уступ сеї з невеличкими змінами становить початок думки „Nieszczęśliwa rodzina“. Пишучи „Wzgórek pożegnania“, попустив поет поводн своїй фантазії, і навязуючи лишень до змісту думки утворив по-

¹⁾ С. Петербургъ р. 1819 стр. 57—58.

²⁾ „Малоросс. пѣс.“ Моск 1827. стор. 21, 22; „Українскія народ. пѣсни“ Москв. 1834, ч. I. стр. 61—62.

³⁾ „Укр. нар. пѣс.“ ч. I. стр. 61.

⁴⁾ „Wzgórek pożegnania“ надруковано перший раз р. 1823 в часоп. „Austrea“ t. III, 210—213.

чаток оригінальний. Прегарний єсть тут опис самої „могили розлуки“ і українського поранку. Вітхнене однак поета видимо слабше в тім місці, де зачинають ся наріканя матери. Вірш набирає знов сили, коли наближаєсь до тексту української думи.

Ciężko serce matki boli,
Gdy oddała dziecko z domu;
Ciężej jeszcze, gdy w niedoli
Da przewodzić nad nim komu!

Тяжко, тяжко мені тебе
З дому одправляти,
А ще тяжше біля себе
В знегоді держати.
Хоть підеш ти на чужину
Сльози мені лити,
Хоть заставлю тебе спну
По всяк час тужити.
То старша сестра кониченька виводить,
Середня зброю срібну виносить,
Що найменша ридає
Словами промаляє:
З якої тебе брате
Сторононьки ждати?
Чи од чистого поля,
Чи од Чорного моря,
Чи од славного Запорожя?

Залеский так в тій думці як і в поперед розбираній не скористав із усіх поетичних уступів української думи. Із цілої тої майстерської частки бачимо у Залеского лишень слова:

Kiedy z której ciebie strony
Będę bracie wyglądała?

Відповідь, яку козак дає сестрі, містить в собі ту саму думку, що послідня строфа обох поезій Залеского, а котра в „Wzgótku pożegnania“ ось як звучить:

Przędź w źródle wyschnie woda
Góra się z mogiły wzbije
Niż go ujrzy siostra młoda,
Niż go ujrzą oczy czyje.

Аналогічні слова української думи суть трохи відмінні від наведених вже варіантів сеї пісні:

Возьми сестро жовтого піску,
 Та посій ти сестро на білому камні,
 Коли буде сестро жовтий пісок виростати
 Зеленим барвінком камінь устеляти,
 В тот час буду сестро до вас прибувати!
 Бо як тяжко на безводї
 Рибі проживати,
 Так тяжко на чужинї
 Безвідному пробувати.
 То теє промовляв,
 На коня сїдав,
 Опрощення приймав,
 Смутно з двора отцівського козак виїздив;
 Довго вони на могилї ¹⁾ край села стояли,
 Довго, довго козаченька вічми провожали,
 А ще довше вони єго дома оплакали.

Ослїднї вірші думи розвинув Залєський в отсї гарнї строфи:

Łzy się w oku lśnią Ruslana
 Po zielonój spojrział niwie,
 Padł przed matką na kolana,
 Ucałował siostrę tkliwie.

Dosiadł konia, z miejsca rusza,
 Fale bujnych traw przegania,
 Wiatr powieki mu osusza,
 Wiatr zapiera w piersi łkania.

Długo matka, siostry stały
 Prowadziły go oczyma,
 Coraz dalej, jeszcze mały
 Jeszcze mgli się i już niema...²⁾

Зміст отже думок п. з. „Wzgórek pożegnania“ і „Nieszczęśliwa rodzina“, і поодинокї уступи оповіданя суть як бачилисьмо свобідним переспівом наведеної української думи³⁾; ритм обох поезій Залєського єсть такий самий, як в згаданій уже піснї:

„Гомін, гомін по діброві“.

¹⁾ Тому „wzgórek pożegnania“.

²⁾ Pisma, I, 176, 177.

³⁾ Для порівняня подаєм єще оден варіант сеї думи, котрий єсть значно певніший від попереднього. Він описує дальше події, які наступили по відїзді козака

Если обі сесі думки порівнаємо із поперед розбіраною думою „O Waslawie“, то побачимо вже значний поступ що до поетичної техніки, стилю і артистичного почуття. В думці „Wzgórek pożegnania“ виступають

з дому. Сей варіант записаний М. Костомаровим в Харківській губернії єсть доказом, як розповсюджена була по Україні сеса пісня. Подаю її із збірника Чубинського. [Труды, т. V. стр. 849. Ч. 414.]

„В неділю ранною зорюю до Божих церков задзвонено,
Як у повім дворі раніш того говорено :
Як чужий отець вторий названий чуже дитя кляне, проклинає,
Долю его козацьку, молодецьку зневажає.
За хліб за сіль нарікає, з домівки зганяє :
Его мати стара, жаліслива була, словами промовляла :
Ой сину мій, вдовиченку бездольний, безчасний !
Не велю я тобі за вторим отцем жити, проживати,
Нехай не буде тебе отець названий клясти, проклинати,
Долю твою козацьку зневажати,
За хліб за сіль дорікати, з домівки зганяти ;
А велю я тобі в чужу сторону одіжджати.
То він з своєю матірю опрощення приймає,
У чужу сторону одіжджає,
Та в чужій стороні живе, проживає.
Нікого перед собою в вічі видом не видає,
Ні отця, ні матери, ні родини кривної, сердечної.
Тільки має родину кривну, сердечну жінку дружину
То він словами промовляє: дружино криво сердечна !
На своїй стороні мати старая
Чи мені піти, чи поїхати, її одвідати !
То жінка зачуває
Словами промовляє :
Ти те знаєш, те й відаєш.
То скоро став вдовиченко на коня сідати,
Скоро став вдовиченко з двора візжати,
Під ним коник спіткнеть ся
То вдовиченко промовить словами, сльозами обільєть ся :
Не знаю, чи буду я свою матір живу заставати.
Та скоро став вдовиченко четвертої неділеньки
До второго названого отця перебувати ;
Став вторий отець названий на зустріч его вихожати.
Отжето панове молодці, якже то Господь чоловікові приїв,
Що з чужої сторони далекої прибував
Свою матір стару при смерті заставав !
Скоро его мати старая на Божій постели вздріла
На своє лице християнське хрест собі положила.
Чоjoj я бажала, того і діждала.
Сина свого при смерті у вічі повидала“.

уже яснійші проблѣски таланту Богдана, і перші проби того звучного ритму і легкого мальовничого стилю, властивого пізнішим его поезіям.

Приневолений тотожностю предмету, який бачимо в обох про его розбраних думках, відступив я від порядку хронологічного і генетичного.

В прогалині часу, межі написанем думки „Nieszczęśliwa rodzina“ (1820) і „Wzgórk-a rozegnania“ (1822—1823) написав Залєський кілька пісень, основаних по думці Хмельовского¹⁾ на канві поезії людової. До таких творів зачисляє сей критик такі вірші, як „Ludmiła“²⁾, „Lubor“³⁾ і „Arab u mogiły konia“.⁴⁾

„Lubor“ се балада написана в дусі Гетого або других тодішних німецьких романтиків. Українського народного елемента в ній хіба тільки, що німецькі „Waldnixen“ заступлено тут українськими русалками, і то не що до понять лишень що до назви.

Вірш „Arab u mogiły konia“, если в загалі оснований на тлі яких пісень народних, то хіба арабських. Загадковим твором єсть „Ludmiła“. Наколиб не слова: „Duma z pieśni ukraińskiej“, які помістив автор під заголовком, то ніхто не впав би на думку, що „дума“ сеся може мати щось спільного з народною українською піснею. Слова сесі спонукали мене шукати (розумієсь надармо) по збірниках українських пісень за думкою, котра би бодай змістом нагадувала „Ludmił“-у; бо солодко-кислий, бомбастичний стиль сеї „думи“ єсть зовсім чужий українським пісням. За примір нехай нам послужать отсі строфи:

Przeszły pogodne me chwile
Już ja nie żyję dla świata,
Anioł mój już mię odlata,
Szczęście me znajdę w mogile.

Wtem z nagłą zrywa się burza
Wichry w około zawyły,
Trzasł grom w opokę Ludmiły
Razem ich w Dnieprze ponurza.⁵⁾

Ti „pogodne chwile“, „odlatające anioły“, „gromy trzaskające w opokę Ludmiły“, не могли би знайтись в українській народній пісні.

¹⁾ Studya, II. 352.

²⁾ Надруковано перший раз в часоп.: „Pamiętnik Warszawski“, p. 1822, т. I. 115—117.

³⁾ ibid. II. 130—132.

⁴⁾ Надруковано перший раз в часопісі: „Pamiętnik Warszawski“ p. 1822, т. III. 9—11.

⁵⁾ Pisma, I. 167.

VI.

Перед думкою: „Wzgórek pożegnania“ написав Залеский також „fragment z rycerskiego rapsodu“ п. з. Janusz Bieniawski.¹⁾

Хмельовский, говорячи про „Людмилу“ і другі що йно згадані твори Залеского, завважав в них брак спеціального, українського типу. „Тип сеї появляєсь, хоть дуже ще невиразно, в „фрагменті“ п. з. „Janusz Bieniawski“. Мусимо признати, що в згаданих творах дійсно нема спеціального українського типу; але если го критик бачить в „Янушу“, а особливо в „думці про гетьмана Косинського“, в такому разі справді не знаю, що розумів Хмельовский під „спеціальним українським типом“. Если критик мав тут на думці духа української народної поезії, то дошукав го ся ледви в кількох стрічках фрагменту п. з. „Януш“, а не знайде го зовсім в „Думі про Косинського“. Так понятій український тип бачимо лишень в кількох дрібнійших думках Залеского, котрі суть майже дословними переводами пісень українських, а про котрі поговоримо ще пізнійше. Еслиж Хмельовский тими словами називає спеціальний, Залескому лишень властивий, стиль поетичний, то і в такому разі значно виразнійше виступає він в думці: „Nieszczęśliwa rodzina“, а особливо в віршу п. з. „Wzgórek pożegnania“, як в фрагменті „Janusz Bieniawski“, або „Думі про Косинського“. Стильом фрагменту „Janusz“ вернув ся Залеский далеко взад до XVII. або до XVIII. столітя в часи класицизму, як се впрочім побачимо. Не многі лишень місця становлять в тім взгляді виняток, і тому суть в дивній суперечности із цілостію „рапсоду“.

Если возьмемо на увагу зміст сеї поеми, то переконаєм ся, що він взятий із українських дум народних. М. Грабовский, говорячи про свої подорожі по Україні²⁾ і описуючи вражінє, яке на нього зробили пісньні українські, видані Максимовичом, натякує на думу про „Федора Безродного“, котра по єму думці містить в собі много таких подробиць, які бачимо в фрагменті п. з. „Janusz Bieniawski.“ — „Зачав я“, каже Грабовский, „з жадобою читати збірник Максимовича, але ледви міг я дочитати першої думи про „Федора Безродного“ і другої про „Утечу

¹⁾ Написаний сей вірш р. 1822 (гл. Pisma, I., 142) видрукований перший раз р. 1822 в часоп: „Pamiętnik Warszawski“ т. IV. 161—170.

²⁾ Коли М. Грабовский відбував сею подорож, не знати; в кождім разі по р. 1834, як про се свідчить згадка про пісньні народні, видаві Максимовичом 1834 р., і про „Думу о Федорі Безроднім“, котра в тім виданю пісень поміщена на першому місци.

трох братів з Азова“ — книжка випала мені з рук. Що се єсть? Де я знаю щось так дуже подібного? Так! Але чиж може бути? Ні! Не помиляюсь! Се „рапсод лицарський“ Залєського я знаю, що єсть так подібний до сих дум. Не лишень єго дух єсть такий самий, але навіть і подробиці, той похорон, сеся яма, копана шаблями, земля виношена приполами, ті свисти семипядних пищівок (sic!)¹⁾, ті сурми, сеся зазуля, що за сестру і матір оплакує забитого козака“.²⁾

Лишаючи собі на пізнійше відповідь на питанє, чи „Janusz Bieniawski“ відповідає духови народної думи про „Федора Безродного“, мусимо признати Грабовському, що декотрі подробиці, котрі він наводить, дійсно бачимо в думі „Про Федора Безродного“ в збірнику Максимовича³⁾ а ще виразнійше в варіянтах сеї думи, які поміщені у В. Антоновича і М. Драгоманова.⁴⁾ Однак се лишень поодинокі поетичні фрази, а не зміст. А мусимо при тім завважати, що наколиб Грабовському зараз по прочитаню другої думи в Збірнику Максимовича не була „книжка з рук випала“,⁵⁾ то прочитавши також девяту думу про „Ів. Коновченка“³⁾ був би в ній знайшов не лише згадані фрази, але і зміст фрагменту „Janusz Bieniawski“. Пригляньмо ся ближше тій українській думі.

Полковник Хвильоненко збирає добровольців на війну з Татарами. Довідалась про се вдова, що жила в Черкасах, а боячись, щоби син єї не пішов на війну, сховала єго зброю і коня. Відважний Коновченко не хочючи, щоби єго товариші називали „гречкосієм“, поспішає мимо того до табору. Тут під проводом полковника дав ся він Татарам добре в знаки. По борбі бенкет. Коновченко підхмеливши собі, шукає заціпки з Татарами. Мов сокіл яструбів жене він поперед себе бісурманців, але відбившись від товаришів гине в борбі. Лишень кінь єго вірний прибіг задиханий до табору. Пізнали козаки коня Коновченка і вилітають, щоби трупа єго відбити з рук невірних. Розігнавши Татар, справляють Коновченкови похорон козацький. Мати дармо чекає дома єдиного сина.

В фрагменті Залєського „Janusz Bieniawski“ не бачимо змісту цілої думи про „Коновченка“. Може бути, що пропущена частина мала стано-

¹⁾ В оригіналі у Грабовського і Залєського: „siedmiopędzich piszczałek świsty“.

²⁾ „Literatura i krytyka“, Wilno, 1837 II. str. 109—110.

³⁾ Москва, 1834, I. 7.

⁴⁾ Историческія пієсни малорусскаго народа съ объясненіями В. Антоновича и М. Драгоманова, Кієвъ 1874, т. I. вар. А. стор. 249 вірші 31—35; вар. Б. стор. 250, вірші 38—44; вар. Е. стор. 254, в 79—89.

⁵⁾ Literat i kryt. II. 309.

⁶⁾ „Дума объ Иванѣ Коновченкѣ“, Максимовичъ, Моск. 1834. I. 52—56.

вити основу других уступів сего „рапсоду лицарского“, з котрого надруковано лишень ффрагмент.

Поет зачинає ффрагмент тою сценою, коли кінь Януша жене через долину і впадає до табору.

„Wpadł do taboru, zarżał radośnie (може żало́сний?)
Stanął, krwią bryzga, bokami rusza“...

Прочитаймо відповідний уступ української думи :

То добрий кінь до табору прибігає,
По куреням гуляє,
Гострими копитами землю копає,
Смутно ржучи козака свого викликає ;
То Хвильоненко теє зачував,
З намета свого виступав,
Словами промовляв :
Отсе ви братці недобре зробили,
Що нашого козака гуляти пустили,
Мов ви самі єго з світа згубили.
Добре ви дбайте, оруже заправляйте,
Бісурманів од тіла козацького отбивайте.
Бо вже не даром козацький кінь по табору гуляє,
Мабуть Івася Коновченка на світі не має...

В подібний спосіб описує Залеський рух, який настав у таборі, скоро там з'явив ся кінь Бенявского :

Patrzcie no, patrzcie, to koń Janusza!
Wnet wybiegł hetman, wojsko ucichło,
Prędko starszyznę zwołał na radę,
Zginał Bieniawski! Pędźmy co rychło
Tatarzy blisko, pomścijmy zdradę.

Тут слідує довгий, бо займаючий більше як 30 строф, опис погоні і борби. Зміст тих строф бачимо в отсім уступі української думи :

То козаки теє зачували,
На долину найскорше поспішали,
Бісурманів од тіла козацького отбивали.

Коли вже відбили трупа Януша з рук бісурман тоді гетьман слухає оповідання якогось „вірного бранця“ („wiernego jeńca“) про Бенявского :

Jak w nosy z wrogiem bój był okrutny,
Jak obskoczono zewsząd młodzieńca,
Jak dzielnie walczył, jak schwytan w bitwie
Zniósł mężnem sercem ból, rany, męki.

В українській думі народній маємо плястичний опис лицарських діл Коновченка, котрий відповідає подіям, натяквеним лишень в що йно наведеній часті поеми Залеского :

То не вихор по Черкені-долині гуляє,
 То не сизий орел ястребів ганяє,
 Вдовиченко-Коновченко на воронім коні розїздає,
 Мечем своїм як блискавка сяє,
 Трех Татар-янічар з коней збиває,
 Тогдї шаблю булатну опускає,
 Козакам лицарство своє вихваляє,
 Беспечне по долині розїздає.
 Бісурманів на сьміх підоймає,
 То безбожні бісурмане теє зачували,
 Гнівом Божим, сараною на козака налітали,
 Шаблями, пістолями смертні рани дарували.

В поемі Залеского слїдує дальше знов не вміру довгий і неприродний похід із тілом забитого Януша і опис его похорону. Деякі місця сього опису зближені до відповідних частий української думи, але численні додатки автора стирають із сього уступу характеристичні прикмети народної пісьні :

I wnet szablami ziemię zaryli
 Miękką murawę w darniach złożono
 Kopia i kopia po krótkiej chwili
 Zimne już matki gotowe łono.
 Przy cichych modłach zwłoki spuszczają
 Z zwłokami zbroja rycerza lśniaca
 Kruszą się włócznie, szable pękają,
 Z brzękiem się ziemia o stal roztrąca.
 Potem się spiesznie rozpierzchli razem,
 Z nad wody skały i drzewo wloką,
 Ziemia nad ziemią i gład nad gładem
 Wznoszą się wyżej, wyżej wysoko.
 Grób już usnuty; — z rycerskiej zbroi
 Krzyż urobiony lśni się żałobny,
 Każdy na szabli oparty stoi
 Czekaając tylko na śpiew pogrobny:
 Wraz kołatkotłów, twardych surm grzmoty
 Siedmiopiędziowych piszczałek świsty
 Rozniosły wszędy pienie tęsknoty,
 I tak grzmi głośno hymn uroczysty:

Подав я сей уступ в цілости, щоби показати, як серед навпів клясичних віршів никнуть підчеркнені місця взяті із слідувочної частини української думи :

Шаблями, надїлками суходїл копали,
Шапками, приполами персть вивїрали,¹⁾
Івасю Коновченку могилу насипали
В семипядні пищалї гримали,²⁾
В суремки жалїбно вигравали,
Славу козацьку вихваляли.

Так само розпливають ся в „*hymnie uroczystym*“ наведені вже висше слова думи :

Полягла козацька, молодецька голова і т. д.³⁾

Слова сесї ще раз відозвали ся слабим відгомонам в закінченю „лицарского рапсоду“.

Wszystko minęło, lecz stoją mogiły,
Skon mężnych w dumach nie przestaje słynać,
Za wdzięczność przodków, i za hymn tak miły
Któżby z was bracia wahał się dziś zginąć?

Говорячи про народні українські елементи в сїй поемі Залєського трудно поминути слідувочих стрічок найбільше ще споріднених з духом української пісьні :

Za siostry matkę, tkliwie w pobliżu
Z gruszy kukułka kwili ponura,
Ważąc się sokół usiadł na krzyżu
I zasępiony nastrzępia pióra.

Перші дві стрічки подибуємо в думі „Про побіг трох братів із Азова“.

Де се взялась сиза зазуленька
В головках сідала, жалїбно кувала
Як сестра брата, або мати сина оплакала⁴⁾

Згадку про „zasępionego sokoła“ міг поета знайти в слідувочих віршах думи „Про бурю на Чорному морю“.

¹⁾ Стрічки сєї зовсім не бачимо в поемі Залєського; мимо того Ірабовский написав запалившись: „*ta ziemia wynoszona połami*“ (Liter. i kryt cz II. 109).

²⁾ Залєський а за ним і Ірабовский говорить про якийсь „свист семипядних пищавок (siedmiopiędziowych piszczałek świsty), між тим дума описує гук семипядних стрільб; пищаль-рушниця.

³⁾ Гл. стр. 142. сєї студії.

⁴⁾ Максимович, „Укр. пѣсн.“ I. 13.

Ясенький сокіл жалібно квилить, проквіляє,
Смутно себе має.¹⁾

„Яким же способом міг Залеский довідатись про всі ті подробиці місцевости? о всіх тих красках української поезії?“ — питає Грабовский навівши згадані місця із „фрагменту“ „Janusz Bieniawski“.

Загальна відповідь на се містить ся в II. і IV. части сеї студії. Позаяк однак М. Грабовский єсть одним із найперших (що до часу) критиків Залеского, вважаєсь великим знатоком України, її історії і поезії, позаяк на нього покликують ся майже усі польські критики, що пишуть про Залеского, мусимо глибше застановитись над відповідею, яку дає Грабовский на згадані питання.

„Що Залеский знав з цілої України? — від Кривця до Уманя — а опісля зовсім її стратив з очий межі тісними варшавськими улицями... Знаю, що міг би хто сказати: Мав пісні українські під рукою. Але ніякого збірника пісень українських р. 1820 або 1821 не було²⁾. Чув їх на Україні! Певно що чув, так як всі ми чули, ми всі, що родилисьмо ся, або виховали ся на Україні, т. є. чулисьмо більше нуту, як слова, або, если і слова, то лишень кількох найзвичайніших пісень; і многож нам з того в голові і в памяти лишилось? Але таке пояснюване собі диву, не могло мати ніякої вартости у мене, що так і бачу ще тісну комнату в напів опущеній тоді палаті Красіньських, за „железною брамою“, де мешкав в тім часі Б. Залеский, і де читав мені перший раз свій рапсод голосом дрозжачим від зворушення під впливом що йно довершеної креації. Що він тоді умів і знав, які мав средста помічні, чим живив свій поетичний талант, було мені се дуже добре відоме. За девять десятин відповідав там геній! Душа поета пересякнула гармонією українського воздуха, і як звучний інструмент музичний відозвала ся, коли захотів, досконалим відгомоном рідного краю. Але який се мусить бути геній, що так знаменито, і так сильно понимає жите і світ від себе далекий, що малюючи его уживає власне тих самих красок, котрих без его відомости (!) ужшла в тій цілі людова поезия, найріднійше воплочене того житя?! Єсть се увага, котра відкриває глибину генія в поемі. Сеї феномен поезії Б. Залеского єсть для мене тим менче понятним, що о его дійсности я сильно переконаний!³⁾

¹⁾ *ibid.* I. 15.

²⁾ Чи були в тім часі які збірники українських пісень, се бачили ми в ч. IV., впрочім, про се ще поговоримо; але Грабовский подає хибну дату написаня „Януша Бєнявського“. В виданю львівськім, виданім під надзором самого автора, поданий рік 1822 (*Pisma*, I. 142.)

³⁾ *Literatura i krytyka*, Wilno, 1837, II. стор. 110—111.

Записки товариства імені Шевченка том I.

Аналіза поглядів сього критика на Залеского може нам кинути трохи світла на питання, що мають для нас на сьому місці чи мале значінє.

Уже загальне становиско, з якого дивить ся Грабовський на поетичне творчество, не може нам подобатись. Трудно згодитись на се, щоби не зовсім для нас зрозумілі прояви психічні, які бачимо у поетів, пояснювати зараз чудом-дивом, та усе класти на карб непонятого генія. З сего, що ми часом не в силі пізнати природних причин якоїсь прояви, зовсім ще не виходить, щоби їх не було! Геній єсть надовсе чоловіком; він вправді взносить ся (що до скількості т. є. степеня) деякими прикметами духа понад звичайних людей, але і він мусить підлягати тим самим психічним законам, яким підлягає усякий чоловік. Кожда его думка мусить мати і у него свої причини природні, — свою історію.

Єсли отже вглянемо ближше в обставини, серед яких написав Залеский ті поетичні фрази, котрими так одушевляєсь Грабовський, — то облетять усі ті серпанки чудовности, якими обвішано українсько-польского поета. Се ми вже по части показали.

Не лишень причини прояви, але і саму прояву зрозумів Грабовський хибно говорячи, що Залеский малює жите такими краскам, якими користуєсь без его відомости народна українська поезія. Кілька фраз не становить ще духа і барви поезії. Сьпівати ж несвідомо так, як сьпіває люд, не потрафить ніхто, хіба частина сього люду. Щоби пісьня якогось поета була вповні народною, треба, щоби поет крім людowego сьвітогляду не мав уже ніяких інчих відомостей. А як ріка не може в зад вернутись, так не може чоловік зійти на низший ступінь духового розвою — котрий уже раз перейшов.

Повно отже разячої переседи в тих словах Грабовского, де він говорить, що Залеский „нічого не наслідовав і повтгаряв із людовой пісьні“¹⁾, що пісьня его утворилась так само, як у творців народної поезії, і що Залеский єсть органом козаччини.²⁾ Органом ані козаччини, ані українского люду не був, і не міг бути навіть Шевченко³⁾, котрий

¹⁾ На другому знов місці (Liter. i kryt. II. 51.) сам Грабовський признає, що „в думках „Wzgórek pożegnania“ і „Nieszczęśliwa rodzina“ Залеский наслідовав, а радше перерадив українські пісьні“.

²⁾ Literat. i kryt. II. 107.

³⁾ Згадую тут про Шевченка, бо Залеский дуже радо порівнював себе з нашим Тарасом. В віршу п. з. „Mogiła Tarasowa“ говорить Залеский, що они оба виховали ся серед звуків людовой пісьні:

половину свого життя перебув в мужецькій хаті серед кріпацької неволі своєї родини, а про котрого також з пересадю пишесь, що він сьпівав так, як би сьпівав сам люд український. [Куліш, листи з хутора]. Тим менше можна се сказати про Залеского. А і тих кілька зворотів і порівнань народних, які бачимо в его поезиях не могли там знайти ся чудом, як се ми вже бачили розбираючи поеми: „Duma o Waclawie“, „Nieszczęśliwa rodzina“, „Wzgórek pożegnania“ і „Janusz Bieniawski“, як се ще впрочім ліпше пізнаємо.

Душа поета „пересякнувши гармонією українського воздуха“ могла „відозватись досконалим відгомном“ малюючи сеї воздух. А щоби могла відозватись відгомном пісень, мусіла насякнути пісьнями, без взгляду на се, чи безпосередно з уст люду, чи посередно із етнографічних збірників. Зміст дум, в котрих надibuємо згадані людові елементи, наводить нас на жерело, з котрого они взяті.

Описали ми вже докладно обставини, серед котрих познакомив ся Залеский з українською поезією народною. На се зовсім не треба знати цілої України, як думає Грабовский. На просторі між Кривцєм а Уманем міг Залеский пізнати все, що сотворила народна муза на всій Україні.¹⁾ Не знаю, чому Грабовский не може поняти, що Залеский міг щось

Piastunką nam była jego дума [jego „Nauma, якогось видуманого кобзаря]
 Nim serca rozbrzmiały w swojej nucie,
 Czem ziemia nasiąkła lat koleją;
 Rodzinych powieści woń i krasa
 Zarówno zwierciedła się i wieją
 Wśród dumy i mojej i Tarasa.

Межи поемами т. з „історичними“ Залеского і Шевченка єсть деяка схожість, а іменно на тій точці, що і Залеский і Шевченко ідеалізував козачину [розумієсь, що Шевченко ідеалізував єї з боку зовсім противного, як Залеский]. Щож тикаєсь других поезій, основаних на житю українського люду, або на тлі українських пісень народних, що тикаєсь загальної характеристики їх творів, то глибокі під взглядом змісту і чувства, з реальних фактів життя зачерпнені, а слабші під взглядом зверхньої форми поезії Шевченка становлять виразний і яркий контраст до легких поверховних, фантастичних, пезначних по своему змістови — а майстерських по своїй формі поезій Залеского. Щоби могчи орудувати тими прикметами української поезії народної, якими орудував Шевченко, щоби виникнути так як він в глибину життя люду — треба, як каже Залеский:

Trzeba z wiarą swego ludu
 Boleć długo jak on boli.
 Jak on łukać łyzy w niewoli [Pisma, IV. 56].

А Залеский не мав до того нагоди..

¹⁾ Що так єсть, що пісні народні з незвиклою скоростію розходять ся по цілім просторі, який замешкує люд малоруский, переконав ся я лично, коли в моїх

трохи більше затамти собі, як саму лишень нуту пісень. Хто бачив, як 7—8 літний селянський хлопчина потрафить цілими годинами сьпівати (розумієсь з памяти) пісьні, котрих має невичерпаний засіб, той зовсім не буде дивувати ся, що вражливий а спосібний Залеский міг їх також много научити ся на память.¹⁾ Впрочім, если би навіть зовсім забув ті пісьні, о котрі нам ходить, (розумієсь, если їх знав з уст люду), то міг їх собі пригадати із друкованих збірників. Вправді Грабовский думає, що р. 1820 або 1821 не було ще збірників українських пісень народних, ми однак доказали вже по части, а докажемо зараз докладно, що критик грубо помилив ся, і тих, що на нього покликувались, в блуд впровадив. Навіть В. Цибульский, котрий виразив ся про Грабовского, що він „мав талант подивляти дрібні річи, а правдиву велич збував мимоходом“,²⁾ Цибульский, котрий з таким легковаженєм критикував поезії Залеского, що І. Крашевский мусів за ним вставлятись,³⁾ — пішов в тім взгляді слідом Грабовского, подивляючи Залеского за се, будьтоби він сьпівав в дуї народних пісень в тім часі, коли збірників таких пісень ще не було.⁴⁾

Між тим уже р. 1819 вийшов в Петербурзі збірник кн. Цертелєва, п. з. „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“, про котрий ми уже згадували. Міг отже Залеский знати сей збірник ще будучи в Умані, а в кождім разі знав го в перших літах свого побуту в Варшаві, коли писав поезії, котрі ми розбирали.

В збірнику тим бачимо знані нам уже думи про смерть Івана Ковчєнка,⁵⁾ про Федора Безродного,⁶⁾ про побіг трох братів із Азова, і другі, усї отже, о котрі нам ходить. Що Залескому знаний був збірник Цертелєва, сьвідчать про се слїдуючі дані:

У вступному слові до українських дум звертає Цертелєв увагу на

майже очам записав І. К. в однім галицкім селі коло 500 довших, а до 2000 дрібніших (т. з. „Коломыйок“) пісень народних, котрих варіанти ($\frac{2}{3}$ ч.) можна побачити в збірниках пісень українських. (Часть тих пісень видав І. К. в „Zbiórze wiadomości do antropologii krajowej“, т. XIII)

¹⁾ Що їх поет много знав на память, про се сьвідчать спомини Духиньскої (гл. стор. 130 сеї розправи).

²⁾ Wojciech Cybulski, odczyty o poezyi polskiej w pierw. połowie XIX. wieku, т. I, стр 222.

³⁾ W. Cybulski, Odczyty o poezyi polskiej, т. I, стр. 232.

⁴⁾ *ibid.* стр. 231.

⁵⁾ „Опытъ“ стр. 30—36. [Дума сеся відносить ся до р. 1684. Пор. Літ. Самовид, стор. 74; „Collectanea“ Łękawskiego, 1825, т. II. 182—186].

⁶⁾ *ibid.* стор. 48—50.

деякі кращі їх уступи. Усі майже ті гарні виписки з дум ввійшли до поезій Залеского. Н. п. на стор. 8 подає Цертелєв знаний нам уже уступ з думи про побіг трох братів із Азова: „Де се взялась сиза зазуленька“ і т. д. Увагу подану на тім місці, що зазуля єсть у Малоросів символом смутку помістив Залеский коло відповідного уступу „лицарского рапсоду“ п. з. „Janusz Bieniawski“.¹⁾ Дальше наводить Цертелєв кілька уступів із думи про Коновченка,²⁾ котрі ураз з увагами видавця становлять гарну цілість, зовсім подібну по своєму змісту до „Януша Бєнявского“. Навіть порядок задержав Залеский такий самий, який бачимо у Цертелєва; він зачинає так само оповіданє хвилию, коли кінь убитого лицаря влітає до табору. Поет не поминув ані одного місця думи, на котре звернув увагу Цертелєв, — лишень розвинув ті уступи ширше. Ще докладнійше розбирає Цертелєв думу „про виїзд козака з родинного дому“. Кождий, хто прочитає сею частину вступного слова до українських дум, переконає ся, що она мала в генезі думки Залеского „Wzgórek pożegnania“ не менше може значінє як сама згадана дума.

Усе се доказує, що те, що Залеский ужив кількох поетичних фраз, які подибуєм в українських народних піснях, не єсть таким „непонятним дивом“, яке в тім бачить Грабовский.

Що фрази ті, мимо змісту взято з української думи, не надають поемі Залеского „Janusz Bieniawski“ характеру народної думи можемо переконати ся хотьби із отсих уступів:

Jak kiedy w nosy grom w dąb uderzy,
Lecą gałęzie na dół od wierzcha,
Po całym borze rozgłos się szerzy,
Po całym borze liść się rozpierzcha,
Pierzchnął Tatarzyn...³⁾

Tu, tu grób stanie; w trąbki zagrali
I każdy w miejscu stoi jak wryty,
Zajęknął z nagła las chrzęstem stali
Blask jak błysk gromów przemknął drzew szczyty.⁴⁾

З тих віршів, котрі єуть пробою стилю „рапсоду“, віє ще духом класичних авторів латинських і грецьких, з під котрих впливу Залеский не в силі ще був тоді увільнитись.

¹⁾ Pisma, I. 155.

²⁾ „Опытъ собр.“ стор. 10—11.

³⁾ Pisma, I. 148.

⁴⁾ ibid. I. 153.

А „Hymn wieczysty“ що зачинаєсь словами :

Tego pamięć wiecznie droga
Kto od strzały ginie wroga
Kupi śmiercią za krew blizny
Łaskę nieba i ojczyzny,

Гимн сей міг би бути сьміло, як завважав Г. Затеї,¹⁾ твором Фр. Моравського, в котрого поезиях ніхто певно не схоче шукати духа української народної поезії.

Коли уже говоримо про „фрагмент з лицарського рапсоду“, котрого основу становить українська дума історична, пригляньмо ся другим того роду поезиям Богдана Залеського.²⁾

Лицарсько козацкі думи Залеського, се твори, в котрих елемент людвий і історичний так дивно перепутаний з ілюзійними вигадками самого поета, що хочачи, щоби читач розглянув ся в тому хаосі, мусіли би ми посвятити їм значно більше місця, як нам на се позволяють рамки нинішньої теми. Поперестанемо тому на загальній їх характеристикі, з котрої покажеться, якій може бути стосунок сих творів до українських пісень історичних. Щобиж характеристика сеся була безсторонною, а при тім короткою, покористуюсь тут словами найзнатніших критиків, котрі писали про поезії Залеського.

„Трудно нам собі нині уявити“, каже Піпін,³⁾ „яким способом могла для польського письменника достарчувати поетичного материялу українська народність, котрої судьба переповнена такими недвозначно ворожими відносинами взглядом Польщі, котрі дали початок до упадку Польщі. Ціла річ полягає на тім, що звертаючись до народности і історії української брав її поет лишень з того боку, котрий відповідав его вла-

¹⁾ H. Zathej: Sprawozd. III. gimn. w Krakowie r. 1886 str. 17.

²⁾ До р. 1823, т. є. до часу, коли Залеський написав „Wzgórek pożegnania“, розбирали ми его твори в генетичній звязи звертаючи увагу на розвій его поетичного таланту і на всі впливи, які в тім часі відбились на душі і творах Богдана. В той спосіб старали ся ми вияснити бодай найважнішу фазу духового розвою Залеського, фазу переходову, коли зачав ся у нього викльовувати ему лишень властивий рід поетичного творчества і стилю. Хочачи однак дальше точно придержуватись генетичного методу мусілибисьмо, при зростаючому творчестві Залеського, мати на увазі більше число поем, а се вивело би нас далеко поза границі нашої теми. Метод такий мав би ще і тую недогідність, що не знаємо докладно дат написаня деяких поем. З тої причини мусимо дальше придержуватись порядку річевого, котрий буде випливати із самої суги розбираних поем.

³⁾ Эпизоды изъ литературныхъ отношеній малорусско-польскихъ. Вѣстникъ Европы, 1886. I. 758—759.

сним історичним поглядам, брав ті періоди, коли то давнє реєстрове і надворнє козацтво організувалось під знаменами польських гетьманів і панів, коли враз з ними боролось супроти Татар і Турків. Розумієсь, що те козацтво, котре мало відповідати симпатіям Поляка, було козацтвом видуманим; в ньому ідеалізовано незвичайну хоробрість, горду свободу, котра схиляла голову лишень перед повагою Польщі.“

„Усі козачі постаті“, пише Хмельовский,¹⁾ „які Залеский впроваджує до своїх пісень, не мають звичайно індивідуальних прикмет, не відзначають ся рисунком докладним і виразним, не висказують чувств собі лишень властивих. До таких пісень належать: „Dumka hetmana Kosińskiego“, „Czajki“, „Lach serdeczny“, „Wyprawa Chocimska“, „Zozulicz“ і др. Справедливо отже завважав Тишинський, що зміст тих думок ніколи майже не становить драма або оповіданє, лишень якісь згадки про славу, чувство, нераз опис“. Разять они також одностайністю, з чого їм уже зробив закид Гоциньский мовлячи, що „козаки Залеского суть в загалі вимускані, за сальонові — не суть такими, якими їх знаємо в кровавих подіях Запорожа“. ²⁾ „В тих мініятурних образах“ по думці Спасовича³⁾ „трудно відрізнити Бояна від Вернигори і Наума, а князів і бояр київських від Хмельницького і Мазепи“. Хмельовский справедливо закидає сим „думам“ недостаток елєменту рефлексийного. „Гуляти, кохати і боротись“, пише він,⁴⁾ „се безперечно прикмети козаків яко маси не много думаючої, але щоби і гетьмани лишень такими думками були заняті, трудно припустити. Були чейже у них якісь глибші та ширші пляни, відносячі ся будьто до „річи посполитої“ будьто Запорожа. У Залеского нема з того ані сліду: зрабувати, спалити, упити ся, і барашковати — от і все. Осібно беручи кожду думку, не много їм дасть ся закинути; але коли їх разом розбираєсь, легко мож завважати ті слабі сторони. Одностайність їх така, що хто пізнав кілька думок „історичних“ Залеского, може обійти ся без решти, если му ходить о головні прикмети, а не о чудово мелюдійні стихи.“

Чи ж твори, котрі твереза критика так оцінила, і закинула їм яко одну із найважнійших хиб легковаженє історичної правди⁵⁾ — можуть

¹⁾ Studya, II. 370—371.

²⁾ Poezye B. Zaleski. napisał S. Goszczyński в часописі „Demokrata polski“, Paryż, 1842, т. IV. стр. 230 і слід.

³⁾ Обзоръ истории славянскихъ литературъ, Петерб. 1865, стр. 467—468.

⁴⁾ Studya, II. 371.

⁵⁾ Rys dziejów literatury polskiej według notat Zdanowicza opracował Leonard Sowiński, т. III. 41.

вірно малювати жите козаччини, так щоби Залеского називати аж її орґаном? ¹⁾ Чи ж можна сказати, будьто би в тих думках Залеского „заблизло дивне повторене того жита, що гомоніло на дніпровому побережу“? ²⁾ Чи ж поезії ті мож назвати „чудовим відгомонам української народної поезії“? Чи ж можуть они бути відгомонам українських пісень історичних, тих дум, котрі Максимович називає вірними свідками замерклої бувальщини, довговічними памятниками козацького жита, ³⁾ а котрі сам Грабовський називає найріднійшим воплоченєм того жита? ⁴⁾

Але міг би хто вказати на ті подробиці з жита козацкого, на знане топографії України і Запорожа, на деякі звороти мови, що нагадують народні думи, — звідкиж взяв їх Залеский, як не з тих дум? Чи ж ті елементи не зближають поезій Залеского до історичних пісень українських? Деякі із згаданих елементів бачимо в козацких рапсодях Залеского; він дійсно знав історичні українські думи і научив ся з них технічних їх слів, окликів, назв збруї, познакомив ся троха із світоглядом козаків, присвоїв собі деякі образи і порівняня людових дум, але усі ті матеріяли, котрі могли єго поезії справді наблизити до українських пісень, а надовсе становити дійсні, фактичні дані до реального представлення жита і чувств осіб, котрі він малює, усі ті елементи умів поет так перемінити, так перепутати, так перелицювати, що набирають они зовсім іншого значіня, іншого духа, і дають нам в результаті сонні привиди, котрі, хоть мають своє жерело в дійсности, не належать до неї.

Читаючи деякі того роду твори Залеского, читаючи початкові їх стрічки, котрі нераз живцем взяті з народної думи, а котрим спольщені рускі слова надають властиву барву, дізнаємо того чувства, яке викликує в нас само жите; чуємо безпосередний віддих тих людей і того часу, який поет малює, забуваємо про се, що поет Поляк, говорить до нас по польському, — так вірно віддає він духа народної пісьні; але чувство таке треває лишень хвилинку, бо вже слідуєча строфа або найблизша стрічка зміняє характер твору, а цілість переносить нас в неможливі, видумані обставини межі видуманих людей. Бачимо се н. п. в віршу п. з. „Wyprawa Chocimska“.

Trzema szlachy idą Lachy
A kozaki czterma wala

¹⁾ Grabowski: Literat. i kryt. II. 108.

²⁾ *ibid.* II. 112.

³⁾ Українск. народ. п'єснл" 1834, I. предисловіє стр. IV. і V.

⁴⁾ Literatura i krytyka II. 111.

W trawach pławią się po pachu,
Z rusznic pałą, świecą stałą.

Строфа сеся живо нагадує початок української думи:

Ой пішли козаки на чотири шляхи,
Да на чотири шляхи а на пяте Подоле,
На кониках вигравають, шабельками блискають,
У бубни вдаряють.¹⁾

Перші два вірші і метрум цілої поеми бачимо в піснї, що зачинаєсь ось як:

Ішли Ляхи на три шляхи
Козаченьки на чотири,
А татаре поле вкрили.²⁾

Але уже слїдуюча строфа „думи“ п. з. „Wurpawa Chocimska“ . крім метрума не має нічого спільного з українською народною поезією.

Gody bracia! Dzień wesoły
Jako mrowia koni, luda,
Lud i konie jak sokoły,
Nasz archanioł sprawia cuda.
Godyż, gody! Z boków, z przodu
Grzmi roznośna pieśń pochodu.³⁾

Так само має ся річ і з думкою п. з. Zozulicz.

Oj step mój ojciec, Sicz moja matka,
Orłowie mi rodzina
Pielegnowali młodsze me latka
Chowali jako syna.

Відповідний уступ людової української піснїж як звучить:

Ой Січ мати, ой Січ мати,
А Великий Луг батько,
Геї що у Лузі добре заробити,
Те у Січи пропити.⁴⁾

Если порівнаємо лишень ті дві строфи, приходить нам на думку слїдуюча суперечність межі теорією Залеского а практикою. Подаючи характеристику українських дум каже він, що поет як найбільше повинен

¹⁾ Максимович: Украинск. народ. пѣсни, 1834, I. дума п. з. „Выправа на Ляховъ“ стр. 29–30; пор. Чубіньск. Труды, V, 881.

²⁾ Максимович: Малорос. пѣсн. Москв 1827. стор. 15, Нг. XI.

³⁾ Pisma, II 57.

⁴⁾ Зборникъ пѣсень для спѣваючихъ Русинѣвъ, Львѣвъ, 1863. стр. 140.

„шанувати стан люду і краю в періоді, який малює“.¹⁾ Між тим усі єго „рапсоди“ козацькі суть одною великою негачею тої власної думки. Усе, що поет бере з народної пісьні, старає ся він ошліфувати, украсити, але під тим шліфом зникає уся визначна характеристика часу і людей, отримуюмо в результаті зверхну красу без життя. Типовим на се приміром єсть згадана строфа думи Залєського. Характеристику козака тратимо з очий уже в третій стрічці пісьні Залєського. Певно не годилоб ся се із естетичним чувством Богдана, еслиб слідуючи українській пісьні написав, що козак пропиває в Січи те, що польованьом і риболовством заробить в „Великому Лузі“; пише отже поет вмiсто сього гарні вправді на позір слова, але немаючи ніякого значіння, що „ogłowie pielegnowali młodsze latka“ козака, і „chowali go jako syna“.

На тім і кінчимо характеристику т. з. „історичних“ поезий Залєського і їх стосунку до українських пісень народних.²⁾

1) Pisma, II. 57.

2) На доказ, що Залєський знав значне число українських історичних пісень народних, та що уступи з них вставляв часто в свої поезії, наводимо кілька єго ремінісценцій із тих пісень.

a) Leci orzeł ponad morze, ku niebu on krzeczy,
Biadać biada kozakowi bez maci, bez Siczy
Szłocha mać, step ojciec łaje, a śmieją się ługi,
Poszedł wolny zaporożec carzycy w posługi!
(„Teligoła“, pisma, IV. 61).

В. Іроховський звернув на се увагу, що Залєський пишучи сесю думу мав безперечно в тямці протягну-жалібноу нуту пісьні народної, котрої першу строфу наводить.

Летів орел понад морєм

Тай став голосити,

Ой це добре мні (?) бідному

На чужині жити (Tygodnik illustrowany 1873., ser. II. Nr.

263, str. 21 в статі: J. V. Zaleski].

По мойї думці піддала поеті помисл до написаня „Teligoła“-и слідуоча пісьня, що боліє над упадком Січи і козацтва. [Розумієсь, що і пісьня наведена Іроховським відіграла свою ролю при формованю першої строфи]

Ой ви хлопці запорожїні не гаразд зробили,

Що край тихий, степ веселий тай занастыли.

[вар.: Москалю вручили] (стр. 27).

Ой зашуміли густі лози, та ще круглі кручі

Ой заплакали славні Запорожці та із Січи ідучи. (стр. 20).

[Гл. Драгоманов: Політичні пісьні українського народу XVIII—XIX стол. Ч. I.

(1) Женева, 1883].

б) Ciężko, ciężko och przed nami
Pan Chmielnicki zawinił,

VII.

Пізнали ми вже духову атмосферу варшавську, якою віддихав Залеский до р. 1830. Позаяк не можемо крок за кроком слідити за розвитком поетичного творчества цього польського поета, а будемо розбирати його поезію, котрих велика часть написана по р. 1830, мусимо, щоби їх порозуміти, бодай в головному нарисі показати настрої духовий Залеского, його тодішнє становище взглядом України, її споминів, її пісень, та описати обставини, що або сприяли або шкодили його творчеству, що лишили свої сліди на творах, які отсе маєм розбирати.

Нещасливі для Поляків події р. 1831 вдарили в найбільше наболілу струну чувства Залеского, в ніжний нерв туги за любовою Україною. Єсли давійше, будучи ще в Варшаві, потїшав ся надїєю, що ще до неї поверне, то тепер розвіялась сея его надїя. Рік 1831 відтяв ему раз на все дорогу на Україну. Обставина сея лишень зміцнила его тугу, котру він так вірно переляв в гарну ревну думку п. з. „*Spiewak tęskniący*“ :

Ach przed mokrą powieką
Darmo dzień mi tu płonie,
Wzrok jak pieśni daleko
Wiecznie w jednej tkwi stronie.
Ku niej tęsknię z wieczora,
Z jutrznią tęsknię i płaczę,
Bom pożegnał nie wczora,
I nie jutro zobaczę.¹⁾

Друга із наведених строф сеї думки нагадує слова знаної народної піснї:

Ой годину я думаю
А другую плачу,
Що я тебе мій миленький
Більше не побачу.

Те саме чувство пробиваєсь в листі поета із Штрасбурга (з д. 28. січня н. с. р. 1836).

Że ów pokój z kozakami
W Białej cerkwi uczynił. [Pisma, I. 118.]

Ой чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький учинив,
Що з Ляхами, з мостивими панамі в Білій церкві замирив.

[Записки о Южвой Руси, Кульшь, ч. I. 51 — Антонович и Драгомановъ :
Истор. пѣн. малор. Нар. I. стр 110—113.

¹⁾ Pisma, 191.

„Не живу я на звичайному світі, але десь за семи горами, за семи морями в країні казки, зовсім блискучій-голубій. Скоро сяду до писани, мисли мої як філя за вітром несуть мене все до одного берега, до за-клятої тої царівни“¹⁾ (України).

З початку викликувала туга в душі поета живі спомини з України; а думка его занята сим одним предметом репродуковала вражіння молодости:

Zamierzchłeś mi dawno z przed oczu
Mój kraju kochany, daleki,
Lecz w myśli, w tem dusznem przeźroczu
Zwierciedlisz się cudnie na wieki.²⁾

„По літах, по так довгих“, пише він³⁾, „прохолодив ся я з давнійших козацких поривів. Але і до нині, кілька разів задумаю ся о молодости, сеся фатаморгана виступає живо і виразно; чую голоси, що перемогоніли, бачу постаті, з котрими я давно розстав ся. Міг би я майже до слова повторити рапсод за рапсодом із сеї оплаканої домової епопеї не умореної, але сповитої, дрімучої там ку будущині. Справді! перекази люду і пісьні люду вельми суть животовні.“

Серед туги поета за Україною обудились на дні серця живучі ті пісьні — а їх голосна нута „grzmiąc z pod serca do uszu“ викликувала вітхненє, і тоді знов для нього „po spiece tylu tęsknych dni lśniła powrotna wiosna“⁴⁾.

Таку „повертаючу весну“ описує Залеський в листі до Люд. Набеляка, писаному в Парижи д. 2 н. с. падолиста р. 1832:

„Серце моє в тій хвили так єсть повне, що могло би люнути повенею найріжнороднійших чувств, і на філях блискучих запалити барвами дуги дрімучу фантазію, та полинути в місця далекі, часи минувші. Жию як пустинник сам серед моїх споминів про рідний край, родіну, любов. Пишу богато. І пісьні мої як води ручаю, в міру свого русла, плиткі то глибокі, мутні то ясні, відбивають однак щось із блиску і барви неба і околиць, через котрі пливають і дзвенять“⁵⁾.

Таку весну поетичного вітхненя мав Залеський кілька разів перед р. 1840. Коло р. 1834 познакомив ся він із славним великоруским пись-

¹⁾ Kłosy, 1886, t. XLIII. 138.

²⁾ Pisma, I 6.

³⁾ Pisma, IV. 98.

⁴⁾ ibid. IV. 45.

⁵⁾ „Przewodnik naukowy i literacki“ Lwów 1885. стр. 526.

меником-Українцем Гоголем: „Довгі розмови“ з Гоголем, пише Духінська, „впроваджували Залеского в чудову країну, оспівувану в его піснях. Гоголь спинув єму щедрою рукою материнки з над Дніпра і поета, що затужив за могилами і лиманами скупав, так сказатиб, в домашній атмосфері“¹⁾.

В таких хвилях щасливого настрою і одушевлення написав Залеский значне число поетичних творів, що мають перворядне значінє серед єго писань.²⁾

В тїм часї повстали такі єго гарні думки як „Wyjazd bez wrotu“, „Młodo zaswatana“, „Dwojaki koniec“, „Zakochana“, „Rochód“, „Oboja wiosna“, та „шумки“ як „Ladaco“, „Śliczny chłopiec“ і др. Не зовсім отже справедливим видаєсь мені погляд Хмельовского³⁾, будьто-би „усе, що Залеский написав по р. 1830, не много причинилось до побільшеня єго слави“.⁴⁾

Не на довго могли Залескому вистарчити спомини молодости і України: з часом слабнули ті образи, котрі давнїйше так плястично репродуковала єго память.

Давнїйші вражїня затерли ся або вичерпались, нові, котрі би відповідали потребам єго серця, не прибували — талант єго поетичний стратив головний свій доплив, і видимо зачав слабнути, поринаючи помало в туманї мистицизму. Богдан сам се відчував, і згадував причини, за для котрих марнів єго талант:

Mgła mi do oczu zawiewa z łona
W prawo i lewo ćmi naokoło,
Dumka na ustach brzęknie i skona
Niema bo niema, czego potrzeba!
Dawno mi tutaj nudno, niemiło;
Ni mego słońca, ni mego nieba
Ni mego czegoś, czem serce żyło!

¹⁾ S. Duchńska: Wspomienia o J. B. Zal. Bibliot. Warszaw. II. 1886.

²⁾ До найгарнїйших ориґінальних поезий Залеского можна зачислити такі, як: „Śpiewak tęskniący“, „U nas inaczej“, W oman żurawii“ і т. п. де так і дрожить в кожній стрічці глибоке ревноє чувство туґи за Україною, — твори написані по р. 1830.

³⁾ Studya, II. 356.

⁴⁾ Згадані думки і шумки появили ся перший раз по частї в Вільні р. 1838, а по частї в Познанї 1841—42.

Мені здаєсь, що „gawęda“ „Albo co“ (надрук. р. 1841) написана під впливом Гоголя, знаного із свого гумору. Сея „gawęda“ нагадує що до помислу українське народне оповіданє, записане Кулішом п. з „Очаківска біда“ [Гл. Записки о Юж. Руси I.]

Czem serce żyło, i pełne, brzmiące
 Slicznych i świeżych dźwięków tysiące
 Wiało ku mojej piersi roznośnie.

Річ певна, що се, „чим жило серце поета — се українські народні пісні“.

Звучна, радісна струна пукла в душі поета; але сумна, жалібна видала ще „на фінал“ кілька чистих і глибоких мелодій в таких віршах як „U nas inaczej“, „W otam żurawi“ і т. д.

Небавом і той звук зачав завмирати під впливом невисказаних мук психічних, яким підлягав загал емігрантів,¹⁾ та никнути — розпливатись серед сумних, млявих, неозначених, до свисту вітру подібних, містичних войків, котрі набирали вправді часом яснішого вигляду, але були се відбиті на хмарах відблиски сонця, котре давно вже зайшло...

VIII.

„Українська дума“ пише В. Гроховський²⁾ „з одного боку поважна і торжественна як цілй війн українських, з другої сумна і ревна як їх

¹⁾ Піпін ось як описує настрої емігрантів польських.

„Психічний стан польської еміграції був відчайний. Була се не лишень утрата вітчизни з цілим полем до ділання, з цілим обемом вражінь, котрі від дитячих літ були для них дорогими, становили усліве їх істнованя, — се була також фактична утрата всякої надії на будучину. Ілюзія і містицизм, се оден приют для їх наболілих сердець. Вітчизна чим раз більше прибирала для емігрантів ідеальну стать землі обцяної, украшену цілим засобом чувств, якими персповнені були змучені їх серця“. [Эпизоды изъ литературныхъ отношеній малорусс. польскихъ. Вѣст. Европы 1886. II. 300].

Політичні стосунки тодішні в Европі не ввазували ніякої надії, щоби способом природним мож було воскресити Польщу; потішали ся отже емігранти надією на поміч надприродну. Чувства сесі виражені в слідующих словах Залеского: „Маймо віру, що колись, дасть Бог, без примусу і насильства через саме лишень „jarzenie się prawdy“ (?) зкатоличить ся людскість (sic!) а славянщина спольщить ся (!) В невисказаному нинішньому народному горю кріпім ся великою вірою — ідеами віри, бо непахитно нам сповнять ся.“ [Pisma, IV. 99—100].

Віра сея відбилась в его пізнійших поезиях:

Ludu mój, ludu sponiewierany
 Budujesz ciągle mogiły, krzyże,
 Aż na różaniec Pan lzy twe zużie
 I sam omyje bołące rany. [Pisma, IV. 99—100].

Поезия Залеского від того часу стратила інтерес для мейканциів землі, відколи его:

Ptak duszny och ostrzem wzłata
 Pomiedzy nadziemskie dziwy. . [Pisma, IV. 73]

²⁾ Tygodnik ilustrowany 18:4 t. XI. ser. II. Nr. 263 str. 121.

наслідки, часто гучна, гомоняча як оклики побіди, то знов щемяча як свист спис козацких. Если дума обіймає журбу і радощі життя родинного, називає ся думкою; коли гучнійша і радісна, тоді єсть шумкою". Поділ сей, хоть не науковий¹⁾ відповідає однак найліпше фактичним поглядам Залеского, по котрим ділить він свої поезії. Хоть в виданнях поезій Богдана подибуємо ту або там неконсеквенції супроти сього поділу, ми мусимо придержуватись одноцільного порядку. Рапсоди отже лицарські, що мають ширше тло історичне а котрі ми вже обговорили, зачисляємо до „дум, хоть деякі з них поміщені межі „думками“. Сеюж назвою означуємо ми твори, що мають за основу життя родинне або зміст, що не виходить поза чувства одиниці, її тугу і утіху. Розборови стосунку того роду творів Залеского до українських пісень народних посвятимо ми отсю частину праці.

„Двоякого роду думки бачимо у Залеского“, пише Тишинський, „т. є. двоякий мож в них розрізнити кольорит: одні суть або переводом або наслідованєм думок українського люду, другі суть відбиткою поезії неначе штучнійшої, чувства мов би салюнового. Прикметами перших єсть простота, слова ясні, мальовничі, виклад моралі або чувств не через розумоване але через образи з природи: прикметою других єсть зроблене і тінюване.“²⁾

Думки першого роду на мій погляд найгарнійші з всього, що написав Залеский. Суть то переводи народних українських пісень, але декотрі з них суть місцями так вірні і згідні в духом народної поезії, що, щоби їх написати, треба дійсно бути „обвіяним подувом українського воздуха, виколисаним звуками української пісьні“.³⁾

Жаловати лишень треба, що і тут не потрафив поет усеюда задержати однакової міри, шліфуючи декотрі хроповаті може по єго думці вірші впровадив фалшиві звуки до гарних тих думок. Найліпше побачимо се на примірах.

Одною з таких думок єсть: „Wyjazd bez powrotu“. Єсть се переспів циклю типових т. з. „Коломийок“, що становлять мистецьку цілість. Український текст подаю із збірника М. Максимовича.⁴⁾

Стоїть явір над водою
В воду похилив ся,

¹⁾ Під думкою українською розуміє наука усталений род поезії (пор. стр. 151 сеї праці).

²⁾ Rozbiory i krytyki t. III. r. 1854 str. 234—235.

³⁾ Łucyan Siemieński: Tygodnik Petersburski, 1839, 206.

⁴⁾ Малоросс. пѣсн. Моск. 1827, стр. 3—4.

На козака невзгодонька
Козак зажурив ся.

Stoi jawór wedle wody
A chyła się, chyła,
Płacze, nudzi kozak młody,
Bo ciężka nań chwila.

Тут поет добре віддав чувство, котре піснья народна пояснює відповідним образом з природи. В слідуючих строфах бачимо дальші відтінки того самого порівняння:

Не хили ся яворолюку,
Ще ти зелененький,
Не жури ся козаченьку,
Ще те молоденький.

Oj nie chyłaj się jaworze,
Zielonyś, młodziutki
I tyś chłopcze w rannéj porze,
Na co ci tam smutki.

В послідній стрічці чуємо вже згаданий фалшивий звук, що не годить ся із духом цілої строфи.

Не рад явір хилити ся
Вода корінь мие,
Не рад козак журити ся
Да серденько ние.

Jak się jawór chyłać nie ma
Fala wśród gałęzi,
Jak z suchemi stać oczyma
Serce na uwięzi.

Слідуюча строфа єсть уже додатком самого поети і не відзначаєсь розумною гадкою.

Kozak żegna kraj swój wiecznie
A gdzie w inszég ziemi
Tak miłują się serdecznie
Tak tęsknią za swemi?

Дальший уступ зближений знов до української народної піснї.

Ой поїхав в Московщину
Козак молоденький,
Оріхове сїделечко
А кінь вороненький.

Jedzie, jedzie przez dąbrowę
 Na cudze już strony,
 Siodło pod nim orzechowe
 A koń jego wrony.

Слідуюча строфа, хоть не єсть дословним переводом людової пісьні, вірно віддає її характер :

O za Dunaj jedzie siny
 Na chleb gdzieś tułaczy,
 Swojój lubėj Ukrainy
 Nigdy nie obaczy.

Ой поїхав в Московщину
 Да там і загинув,
 Свою любу Україну
 На віки покинув.

Ту поет знов поступив собі супроти духа людової української пісьні, а іменно, він доповняє се, що виходить уже із змісту цілої пісьні і де в народному творі на позір бракує полученя; таке доповнюване, а особливо незручне, пеує лишень вражінє цілости. В українській пісьні, що не зачеркнена на широкі розміри епічні, надibuємо зараз по виїзді козака згадку про єго смерть та про могилу, яку він собі казав усипати. Польському поетови видавало ся таке оповіданє недокладним, вставив отже на тому місци ще слідуючі вірші :

Rok za rokiem krwawe boje
 Przez długie tam lata
 Jak potomstwo liczy swoje
 Hoduje dla świata.

Idą przecie milsze chwile
 Grób stoi gotowy.

Людова пісьня ніколи не називає годину смерти мильшою хвилею. Дальше згоджуєсь знов думка Залєського з українською пісьнею.

Każe wszczepić na mogile
 Kalinę u głowy.

Będą ptaszki dniem i nocą
 Dziobać po kalinie,
 Może kiedy zaszczebiocą
 Wieść o Ukrainie.

Казав собі насипати
 Високу могилу,

Казав собі посадити
В головах калину :

Будуть пташки прилітати
Калиноньку їсти,
Будуть мені приносити
Від родоньку вісти.¹⁾

Зовсім в такому самому стосунку, як „Wyjazd bez powrotu“ до наведеної народної піснї, стоїть думка Залеского п. з. „Młodo zaswatana“ до української людової думки.

Чи я в лузі не калина?
Да чи я в лузі не зелена?
На щож мене поламано,
І в пучечки повязано?
Нещастє моє,
Недоля моя...

Czyż ja na polu nie kalina?
Czy ja na polu nie jedyna?
Czemuż mnie tak w moje rano
W pączkach jeszcze połamano?
Niedolaż moja,
Moja niedola!

Да чи я в батька не дитина?
Да чи я в батька не кохана?
На щож мене засватано
І сьвіт мені завязано?
Нещастє моє,
Недоля моя...

Czyż ja u ojca nie dziecina?
Czyż ja u ojca nie jedyna?
Czemuż, czemu w moje rano
Cały świat mi zawiązano?
Niedolaż moja,
Moja niedola.

Ой як виїду за ворота,
Сама стану як сирота

---

¹⁾ Варіанти сеї піснї народної подибуємо у Чубинського, (Труды, V. 319) і у Саламона Счастлиго (Коломийки, Львѡвъ, 1863, 8).

Усі дівки в танка грають,
 Мене к собі не приймають
 Нещастє моє,
 Недоля моя.

Wyjdę czasem poza wrota,
 Chodzę, brodzę jak sierota,
 Miła družka mnie z daleka
 Zajrzy ledwie i ucieka.
 Niedolaż moja,
 Moja niedola.

Перших двох стрічок слідуючої строфи не знаходимо в жадному варіанті сеї піснї; у Максимовича¹⁾, звідки її беремо, бракує ціла сеся строфа. Найліпше ще годить ся із цілостею думки уступ, котрий подибуємо в варіанті у Чубінського.

Ой піду я до Дунаю,
 Сама собі подумую,
 Шука риба в морі грає
 Сама собі пару має,
 Нещастє моє,
 Недоля моя.²⁾

Chodzę, brodzę zawsze Izawa
 Szumi Dąbrowa i Rasawa,
 Rybka buja w swojej wodzie
 Buja ptaszek na swobodzie.
 Niedolaż moja,
 Moja niedola.

Анальоґічного місця сеї піснї, котре би можна порівнати із послідною строфою думки Залеского не міг я віднайти, хоть послідні її 4 стрічки відповідають духови української народної поезії:

Sen, sen to luby, to się śniło.
 W sercu znów smutno i niemiło!
 Rybołówka rybkę młodą
 Rozłączyła oto z wodą.
 Niedolaż moja,
 Moja niedola.

¹⁾ „Малорос. пѣсн.“ 70, 71, 72.

²⁾ Чубінськ. „Труды“ V. Nr. 23 стр. 1197.

Українська пісня кінчить ся у Максимовича ось як :

Чи не було річеньки утопити ся ?
 Чи не було кращого полюбити ся ?
 Були річки постїкали,
 Були кращі повмирали.
 Нещастє мое,
 Недоля моя.

Гарний вариянт сеї піснї подибуємо у Куліша.¹⁾

Просту а так гарну думку п. з. „Двоґаки конієс“²⁾ перетворив Залеский з української піснї народної, котру беремо із збірника Чубінського.³⁾

Ой любило ся двоє дітей сердечне,
 Присудив Господь розійти ся конечне.
 Ой рік любили ся, а два не видїли ся,
 Ой як ся вздрїли обоє розболїли ся.

Залеский вважав річею відповідною пропустити перші дві стрічки, котрі бачимо у всіх вариянтах сеї піснї: але на тім думка его скористалася.

Rok się kochali, a dwa się nie widzieli,
 Zbolały serca, oboje na pościeli.

Дівчина лежить у батенька в коморі,
 Молодий козак при зеленій дуброві.

Leży dziewczyna w komnacie swej na łożu,
 A kozak leży w dąbrowie na rozdzożu.

Tam u dziewczyny wezglowie i puchowe,
 A u kozaka żupanik och pod głowę.

Сеї строфи нема в українській піснї.

Ой дівчиноньці та їсти, пити носять,
 Молодий козак зимної води просять.

Tam u dziewczyny na leki wina, miodu,
 A u kozaka ni kropli nawet wody.

Дальших віршів, котрі бачимо в вариянті у Чубінського, не находимо зовсім в інших українських збірниках, нема з них ані слїду в думці

¹⁾ Записки о Юж Руси II. 243, Нр. 9.

²⁾ Pisma, I. 249.

³⁾ Труды V. 372, Нр. 727. А.

Залеского, тому опускаємо їх зовсім, а порівнюємо даліше лишень подібні місця.

Над дівчиною отець і мати плаче,
А над козаком та чорний ворон краче.

O nad dziewczyną rodzina cała płacze,
A nad kozakiem och siwy orzeł kracze.

Oboje biedni, wnętrzności ogień pali
Cierpieli srodze, cierpieli i skonali.

Сеся строфа з тим „ogniem palącym wnętrzności“ становить ра-
звий фалшивий тон в тій гармонії народних звуків.

O! nad dziewczyną po siole w dzwony biją
A nad kozakiem po lesie wilki wują.

Сі два вірші подибуємо в варіанті сеїх піснї у Жеґ. Павлього.¹⁾

За дівчиною всі дзвони задзвонили,
А за жовняром всі звірі затрубїли.

В другім варіанті Чубинського²⁾ сеся строфа звучить ось як :

Ой по дівчинї та дзвони задзвонили
А над козаком та луги зашумїли.³⁾

Закінчене сеї думки Залеского єсть мабуть ориґінальним єго поми-
слов, бо не подибуємо єго в збірниках народних пісень.

Kości dziewczyny grób zamknął poświęcony,
Kości kozaka bieją na wsze strony.

Думки : „Wyjazd bez powrotu“, „Młodo zaswatana“ і „Dwojaki
koniec“ надруковано перший раз в Познанї 1841—1842 в виданю пое-
зий Залеского ; міг отже поет мати уже під рукою відповідні українські
піснї із збірника Максимовича, чи то з виданя першого з р. 1827, чи
з другого з р. 1834.

В першому виданю сього збірника міг поет знайти також піснї,
що становлять основу думок єго п. з. „Pochód“ і „Zakochana“. Піснї
ті носять на собі виразні знамена поезії штучної, а не людової. Одну
з тих пісень, в котрій бачимо зміст думки „Zakochana“ подибуємо пер-
ший раз вставлену в текст оперети Ів. Котляревського : „Наталка Пол-
тавка“, виданої р. 1819⁴⁾, можемо отже припустити, що автором єї був

¹⁾ Pieśni ludu ruskiego II. 55. Nr. 16.

²⁾ Труды, V. 373.

³⁾ Важнійші варіанти сеї піснї гл. : Kolberg, Pokucie, II. 55. Nr. 55. Nr. 65.
— Zbiór wiadomości do antropol. kraj. VIII. 172, ibid. XIII. 239. — Головацкій III.
(a). 45. Nr. 5.

⁴⁾ Библиотека Онискевича I. 78.

Котляревский. Завдяки -однак своєму людорову характерови стала ся она дуже популярною і ввійшла до збірників пісень народних. Певно з тої самої причини вважалась і друга із згаданих пісень, що зачинаєсь словами: „Засвітали козаченьки“, твором людоровим. Вставив єї Кухаренко в текст своєї оперети п. з. „Побут на Кубані“, або „Чорноморці“ (напис. р. 1836). Який же стосунок сих пісень до поезий Залєського?

Думка п. з. *Zakošana*¹⁾ єсть дословним майже переводом пісьні, поміщеної в „Наталиці Полтавці“:

Віють вітри, віють буйні
 Але дерева гнуть ся,
 Ой як болить серце моє,
 Самі сльози льють ся.

Wiatr szeleści po topoli
 Pomłata kalina,
 Och serce, serce boli,
 Łzy płyną a płyną.
 Трачу літа в лютім горю
 І кінця не бачу,
 Тільки мені лекше стане
 Як вишком поплачу.

Młode latka w smutku leca
 A nadal rozpacze,
 Wtedy tylko łzej mi nieso
 Gdy w kątku porłacze,
 Не поможуть сльози щастю
 Серцю лекше буде.
 Хто щаслив був хоть часочок
 По вік не забуде.

Друга частина сеї строфи у Залєського відмінна.

Łzy niedoli mej nie zmoга
 Lecz słuза za leki,
 Kto miał jedną chwilę błoga
 Ten biedny na wieki.
 Єсть і люде, що і моїй
 Завидують долі,
 Чи щаслива та биличка
 Що росте у полі?

¹⁾ Pisma, I. 248.

Czemuż taka wążła, blada
 Chylam się na wiosnę
 Ja roślinka mdła rosada (?)
 Na wydmach tu rosnę.

Ой у полі на пісочку
 Без роси на соньці,
 Тяжко жити без милого
 В чужій стороньці.

Naokoło piasek suchy
 Ni rosy ni słońca
 Nadal burzy, zawierzuchy,
 Przygody bez końca.

Без милого долі нема
 Стане світ тюрмою,
 Без милого щастя нема
 Нема і спокою.

Залеський переклав сеєю строфу свобідно :

Ludziom śmiechy, ludziom dziwy
 Że szlocham daremnie,
 Och! a luby czarnobrewy
 Daleko odemnie!

Слідуючу строфу народної пісні поет опустив, а дальші дві подав
 в свобідному переводі :

До кого я пригорну ся
 І хто приголубить,
 Коли нема того тута,
 Якій мене любить.

Ni do siebie mnie przygarnie
 Ni ja go przytulę,
 Za Dunajem tęskni marnie
 A kocha tak czule!

Прилетілаб я до тебе
 Да крилець не маю,
 Сохну, чахну я без тебе,
 Всяк день умираю.¹⁾

Jak kukułka na obłędzie
 Zrywam się och we śnie,
 A w pustyni schnę i więdnę
 I kocham boleśnie.

¹⁾ Максимович, 1827. ст. 47—48; порівн.: Żeg. Pauli II. 131.

Початок думки Залєского: „Pochód“¹⁾ нагадує отсі слова народної піснї:

Туман поле, туман покриває,
Матусенька сина в війско виряджає.²⁾

Chmurą powiał proch od ziemi
Kozackie mkną półki,
Zakukały w ślad za niemi
Dwie rzewne kukułki.

Дальша частина думки єсть пересьпівом згаданої вже української піснї, поміщеної перший раз в збірнику Максимовича³⁾ а опісля в опереті Кухаренка.

Засвистали козаченьки
В похід з полуночи,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очи.

Hałasują surmy, trąbki
Na pochód roznośnie,
Dwie kukułki, dwie gołąbki
Zawodzą żałośnie.

Слїдуючі дві строфи, хоть висказують ту саму гадку в думці Залєского і народній піснї — значно від себе різнять ся.⁴⁾

Не плач, не плач Марусенько,
Не плач, не жури ся,
За твоего миленького
Богу помоли ся.
Прощай, прощай мій синочку
Да не забавляй ся,
За чотири недїленьки
До дому вертай ся.

Matka płacze, luba płacze
W łzach toną nieledwie,
Chociaż z konia o kozacze
Pożegnaj obiedwie!

1) Pisma, II. 31.

2) Чубиньскій, Труды т. V. с. 1197. Нр. 23.

3) Малоросс. пѣс. 1827, с. 24. Нр. XVII.

4) Одна строфа в думці Залєского на тїм місци пропущена.

Serce, synu miły, złoty,
 Bóg z tobą niech będzie,
 W płaczu twoje my sieroty
 Wspominaj nas wszędzie.

Дальший переклад єсть доволі вірний.

Ой рад би я матусенько
 Скорійше вернуть ся,
 Да вже щось мій вороненький
 В воротах спіткнув ся.

Matko, matko, żal mię chwyta,
 Żal niema języka,
 Coś i koń mój zły wrózbita
 Wciąż mi się spotyka.

Ой Бог знає, коли вернусь,
 В якую годину,
 Приймиж мою Марусеньку
 Як рідну дитину.

Czy powrócę albo zginę
 Bóg tylko wie w niebie,
 Weź że matko tę dziewczynę
 Za swoją do siebie.

Ой радаб я Марусеньку
 За рідну прийняти,
 Да вже не так вона мене
 Буде шанувати.

Serce, synu! tve kochanie,
 Ta luba dziecina
 Choć za wszystkim świat mi stanie,
 Nie stanie za syna.

Ой не плачте, не журітесь
 В тугу не вдавайтесь,
 Заграв кінь мій вороненький
 Назад сподівайтесь.¹⁾

Bóg ci matko łzy odpłaci
 Znowь będziem żyć błogo,
 Ależ koń mój rzy do braci,
 Bądź zdrowa niebogo!

¹⁾ Варіант сеї піснї подибуємо в збірнику Ж. Павлього: II. 64.

На народній піснї оснував Залєський також етеричну свою думку п. з. „Oboja wiosna“.¹⁾ Ось і слова української піснї, що містять в собі головні мотиви першої частини сеї думки:

Не всі тоті сади родять,
Що весною розвивають ся,
Не всі тоті поберуть ся,
Що з маленька покохають ся.²⁾

Половина саду цвите,
Половина розвиває ся;
Половина вінчає ся,
Половина розлучає ся.³⁾

Пісоньці тїй відповідають отсі стихи думки Залєського:
Nie wszystko to kwiecie, co buja ku wiosnie,
Da jagody już;
Nie wszystko ta młodzież, co ma się miłośnie,
Pobierze się tuż!

Oj wiosna z tem kwieciem wciąż igra obłędnie
Nie wiele och dba,
Połowa bo większa jałowo powiędnie
Za miesiąc za dwa.

Перша частина сеї думки, зближена до народної української піснї, представляє нам з одного боку одушевленє і радїсть на вид весни і молодости, а з другого біль і жаль з причини обсіпаючих ся дьвітїв і марнїючого людського житя. Друга ж єї часть, а особливо послїдні двї строфи, що висказують містичну задуму монаха, не годять ся з цілостю думки, зовсїм не відповідають духови української народної поезїї.

Думка сеся написана коло р. 1840⁴⁾ т. є. в часї, коли релїгійно містичний настрїй вступає у Залєського на місце молодечої веселости і охоти до житя.

„У Залєського переводи з живих українських пісень так суть змінені“, пише Ів. Франко⁵⁾, „так перероблені на фантастичний лад, вибуялі поза нормальні границї поетичної правдоподібности, що читаєш, і сам собі не віриш, що могли бути люде, котрі за правду вважали сю фатаморгану. Прошу для приміру прочитати єго думку п. з. „Ukaranie“, щоби

¹⁾ Pisma, I. 246.

²⁾ Waclaw z Oleska, 221. Nr. 14

³⁾ Чубиньск. Труды, V. 96. Nr. 200. — Варіянти гл Головацкій II 773. Nr. 111 і Чубиньск. V. 198. Nr. 400.

⁴⁾ Поміщена в виданю поезий Зал, що появилсь в Познанї р 1841 2.

⁵⁾ „Зоря“, Львів 1886 стр 117: „Й. Б. Залєскій“.

переконати ся, який дивогляд зробив той „Український Боян“ з нашої простої а в простоті своїй так реальної пісні: „Не ходи Грицю на вечерниці.“

Що тикаєсь сеї пісні, котру Залеский переробив на думку п. з. „Укаганіє“, мусимо признати справедливість сьому критикови; з рештою переконанемо ся о тім небавом. Не менче однак мусимо вважати не зовсім вірним погляд І. Франка, о скілько він відносить ся до загалу думок Залеского, оснований на українських піснях народних. Наведених шість думок, котрі ми порівнали з їх оригіналами, суть на се найліпшим доказом. Бачили ми, що думки ті не виступають поза границі поетичної правдоподібности але противно, будучи будьто дословним будьто свобідним пересьпівом українських пісень, суть часто вірними образками з життя і чувств українського люду.

Одна лишень обставина видаєсь мені дивною, а іменно: *чому Залеский такі думки, як „Świat otamień tych“¹⁾ або „Ludmiła“, котрі не мають нічого спільного з народними піснями, називає „думками з пісень українського люду“, коли між тим ані не згадує про людово-українське походжене тих думок, котрі суть дійсно мійже дословним переводом українських пісень народних?* — Сього не умію я собі пояснити.

Переїдїм тепер до думки п. з. „Укаганіє“. Основу сеї думки взяв Залеский із загально знаної слїдуєчої української пісні:

Не ходи Грицю на вечерниці,
 Бо на вечерницях самі чарівниці,
 Котра дівчина чорнобровая
 То чарівниця справедливая.
 В неділю рано зіля копала,
 В понеділок рано зіля полокала,
 В вівторок рано зіля варила,
 В середу рано Гриця строїла.
 Ой прийшов четвер, вже Гриць умер,
 Ой прийшла п'ятниця поховали Гриця.
 В суботу рано мати дочку била,
 На що ти доню Гриця строїла?
 Ой мати, мати, жаль ваги не має,
 Нехай Грицуню нас двох не кокає,

¹⁾ Пісні української „Powiј witre bujny (!) tyłu“(!), на котру Залеский поклавсь (Pisma, I 18) а котре мая мати подібний зміст не удало ся мені відшукати. Так само не міг єї знайти Ів Франко (Зоря 1886. 117.) і тому вважає сесю пісню вдуманною.

Нехай кохає мене одну
 Чарівниченьку справедливую.
 Нехай не буде ні їй, ні мені
 Нехай ся Гриць наїсть сирої землі.¹⁾

До думки Залеского „Укаганіє“ дадуть віднести ся слідуючі слова, виняті з листу Л. Семєнського до М. Грабовського; „що тикаєсь переводів пісень, довершуваних Українцями,²⁾ не знаю справді, яким то чудом они, сини тої самої землі, обвіяні тим самим воздухом, виколисані тими самими пісьнями, так плохо їх переводять. По моїй думці, если міні пісьнь народна, хоть як нераз не обладжена, усе вискаже, що хоче, щоби я знав і відчув, — на щож сесею сильну барву розпускати водою? На щож се довге варійованє на коротку тему?“³⁾

І дійсно розпустив Залеский водою коротку, ядернисту і гарну українську пісьню. Здавалася она єму певно надто простою: старав ся отже її ушляхотнити: але чи єму се удалось? чи се було потрібне? Мусіло єму неподобатись вже само імя „Гриць“, заступив єго отже дивачним іменем „Archory“, котре так разить в пісьні, взятій з життя сільского люду. Сесяж „Макрына“ і „Aniela“ переносять нас десь до сфер, що стоять поза житєм сільского люду на якісь „wieczory“, на котрі не мож певно показатись в мужицкій свитці.

Nie chodź mój Archory
 Na cudze wieczory,
 Młoda go Makryna
 Prosi, upomina.
 Daremnie Makryna
 Prosi, upomina,
 Nie słuchał Archory,
 Chodził na wieczory.

Строфа сесея що до звязи гадок і стилю нагадує народну польську пісоньку:

Dudni woda, dudni
 W murowanej studni,
 A dla czego dudni?
 Bo jest woda w studni.

¹⁾ Зборникъ пісень, Львівъ, 1863, 87. — порівн. Максимович: Малор. пѣсн. 107. Nr. LXVI. — Чубинск. Труды, V. 429 Nr 820, 421, Nr 809.

²⁾ Семєньский мав тут на думці українсько польских поетів.

³⁾ Tygodnik Petersburski, r. 1839, str. 206.

O nie chodź Archory
 Na cudze wieczory,
 Bo twa czarnobrewa
 Ciężko ubolewa.
 Tak ludzie mówili
 I dobrze radzili.
 Nie słuchał Archory,
 Chodził na wieczory,
 I chodził dzień po dniu,
 Tydzień po tygodniu
 I bawił się długo,
 Bo kochał już drugą.
 A kłął się Makrynie
 Że dla niéj aż ginie,
 Choć ta wie ód ludzi,
 Że ją tylko ludzi.

Цілий сей уступ, крім того ще дві строфи, містить ся в чотирох стрічках людової піснї: чиж се не „długie wartyowania na krótkie tema?“ А стиль цілої думки, особливож послїдної наведеної строфи, живо нагадує знаний гумористичний вірш В. Сирокомлі (Кондратовича):

„Rzecz taka:
 Książd Baka“ i т. д.

В думці, в котрій уже з природи річи не можна розвинути ширшого епічного образу, входжене в подробиці може лишень викликати неприємне чувство. У всіх творах того роду єсть стислість найгарнійшою прикметою. Не мож отже назвати вдатними таких уступів сеї думки, як опис місяця, де росте трут-зілля і др. Серед сього опису губять ся трагічні вірші, що становлять кульмінаційну точку людової піснї.

Нехай не буде ні їй, ні менї,
 Нехай ся Гриць наїсть сирої землі.

Prędzój będzie w grobie,
 Ani mnie, ni tobie.

Тота сама хиба виступає виразно до кінця думки; її закінчене містить ся в слїдуючих стихах народної піснї:

Ой мати, мати, жаль ваги не має,
 Нехай Грициню нас двох не кохає.

Ach! o matko miła,
 Wiem, com uczyniła,

Jego ukaranie
 Za przykład zostanie,
 Bo żal niema granic,
 Nie uważa na nic,
 Niechaj młodzież płocha
 We dwóch się nie kocha.

В отсій строфі зробив Залєський яркий психологічний промах, котрий міг був легко оминути, єслиби був лишень придержував ся вірно тексту народної пісьні.

Співак народний перенісши ся в положене дівчини, що допустилась злочинства, знав, що могла она довершити убійства лишень під впливом жалю та в пориві заздрости, над котрою трудно запанувати; ділаючи під впливом того тяжкого чувства мстить ся она за свою смертельну образу. Усе се по майстерски віддав людвий геній в двох стихах. У Залєського представляєсь нам дівчинна якоюсь вирафінованою збродняркою; її злочинство не єсть пімстою за індивідуальну кривду — але радше результатом якоїсь загальної філзофічної теорії. Дівчинна тотя з сими словами на устах :

Wiem, com uczyniła!
 Jego ukaranie
 Za przykład zostanie.

подібна більше до філзофічного убійці Раскольникова¹⁾, як до сельської зведеної любки.

Усе се доказує, що поет, у котрого тони, звуки, трелі і блески ставили ся на зазив, коли хотів їх віддати словами — не розпоряджав так змістом життя; удалось єму пераз дійсне жите убрати в реальну форму, коли пішов за проводом народної пісьні, але сейчас тратив з ока реальне жите, скоро віддалив ся від сеї провіднички.

На закінчене сього розділу мушу ще згадати про думку, котру Залєський вставив до поеми „Damian, książę Wisniowiecki“. З думки сеї, званої загально²⁾ в Галичині і на Україні подаю лишень ті уступи, о котрі нам розходить ся.

Сусід оре, суєїд сіє,
 У сусіда зеленіє
 А у мене ні орано
 Ані жита не сіяно.

¹⁾ Гл повість Достоевского: „Вина і кара“.

²⁾ Зачинаєсь она:

Щож я буду бідний діяв,
 Що я жита не посіяв.

У сусіда обороги,
 У сусіда повні стоги
 А у мене ні то нивки
 Анї сіна стебелники.

У сусіда хата біла,
 У сусіда жінка мила
 А у мене ні хатинки
 Анї щастя анї жінки.¹⁾

У Залеського відбилась сея частина піснї в слїдуючому уступї поеми:

U sąsiada ładna żona,
 Dzieci, pokój u sąsiada,
 Rodzi niwa niestłoczona,
 Mnie jednemu wiecznie biada.
 U mnie żony ani dzieci
 Ni pokoju rok już trzeci.²⁾

Вплив тої самої піснї особливо що до форми бачимо в віршу п. в. „Со ми по тем“:

Pięknież ciepło na Wołoszy,
 Raj, jak w raju tu rozkoszy:
 Chléb bieluchny, pytlowany,
 Winogrady jak burzany.

Слїдуюча строфа має також зміст, подібний до народної сеї піснї:

U Wołocha żona, dzieci,
 U Wołocha sad się kwieci,
 Domek schludny i wesoły
 A gościnne sute stoły³⁾

IX.

Який рід поезій розуміємо під „веснянками“ і „шумками“ Залеського? Позвольмо на се відповісти самому поетови.

„Присвоїв я собі для тих пісень назву українську, назву, в котрій так ясно відбиваєсь їх зміст, зміст веселий, а котра єсть спільна усім спорідненим племенам, як довга і широка Славянщина. Дійсно рід таких

¹⁾ Waclaw z Oleska, 351—352. — Чубинск Труды, V. 232—233.

²⁾ Pisma, II. 60.

³⁾ ibid. II. 77—78.

пісень єсть чисто хліборобський, природний у нас як барвінок, над Вислою і Дніпром, Савою і Мотлявою, межи нашою людністю простою а сердечною. Серби і Українці або Русини як в інших поважійших родах поезії так і в сьому ведуть перед. Веснянки і шумки сербські суть солодкі, тихі, нестотливі, представляють щось старогеленського, якийсь стан щасливого настрою люду. Українськіж галасливі, сьмілі, шалені зраджують все, що забулась давна недоля. Помимо сеї ріжницї в душі, так само з одних і з других бухає неначе запах і тепло весняне, підохочуюче до сьмілої, пустої а часом і поривистої гадки; они упокують троха, але без слїду слезливих ніжностей або безвстидного бовтаня. Шумки чарують ще окремою власною своєю мелодією, котра стоїть в яркім контрасті до мелодії думок. Шумки а думки, то правдиве українське „Allegro“ і „Penseroso“. Як сих мелодія тужлива, болюча, протягла, так знов тих охоча, радісна, скочна. Музики і поети можуть з них черпати гарні, численні до безконечности мотиви; не менша їх з відси як і поетів чекає слава. Я прочуваю, що сей рід поезії в своїй порі при загальнім замилованю до лагідности, простоти і племінних обичаїв по старому (?) буйно у нас розростати ся може. Музики і поети, доки їм стане молодости, будуть мати до сего вічно форму і зміст під рукою“.³)

Вірний своїм поглядам звернув ся Залеский до сього роду української поезії, і з них черпав своє вітхненє. Тому веснянки єго і шумки носять на собі виразні знамена сього впливу. Не можу вдавати ся в докладний розбір дрібних єго відтінків, мушу лишень завважати, що українським веснянкам і шумкам народним завдячує Залеский в великій мірі той ясний кольорит, яким відзначають ся усі єго поезії, а передовсім легку, звучну форму стиха, і жваве метрум.

Прикмети ті ясно виступають особливо в тих шумках Залеского, котрі порівнаємо з відповідними пісьнями народними.

Перша з сих шумок має заголовок: „Ladaco“.³⁾

„Веселість, а сердечна простота, деколи наївність панує в тих творах, котрі мають напис: „Ladaco“, „Śliczny chłopiec“ і т. п. Змісту їх не можна подати, бо они властиво змісту не мають: веселість має таку прикмету, що не конче вяже ся з якимсь тісно означеним предметом, але єсть проявою того стану душі, в котрому леда дрібниця викликує невисказану неприємність“.³⁾ Для сих прикмет шумок не подаємо їх змісту, лишень ставляючи їх поруч відповідних пісень народних вкажемо на взаїмний їх стосуюнок.

1) Pisma, 159—160.

2) ibid. II. 175.

3) Chmielowski, Studya, II. 373.

Бодай ся когут збудив,
 Що мене рано збудив,
 Малая нічка, мала,
 Ёщем ся не виспала.

Kogut krzykliwe licho
 Nie siedziałby to cicho,
 Mała bo noska, mała,
 Jeszczem się nie wyspała.

Причини Боже ночи,
 На мої чорні очи,
 Причини і другу
 На мене молодую.

Nie wstanę taki z rana,
 Doprawdym spracowana,
 A mnie do pracy szkoda,
 Bom sobie hoża, młoda.

Бачимо, що сеся строфа, хоть єсть свобідним пересьпівом людвої пісьні, вірно віддає її характер.

Казала мені мати
 Зелене жито жати,
 А я жита не жала,
 В бороздньці лежала.

Gnała mnie matka wczora
 Pleć żyto, póki pora,
 A jam nie pleła żyta,
 W bróździe leżałam skryta.

Шумки так відповідали успособленю Залєського, що в них лишень, єсли відступив від тексту народної пісьні, потрафив в тому самому на-строю і кольориті розвивати в легкі відміни ті мотиви, котрі пісьнь на-родна подавала лишень в завязку. В той спосіб розвинув він в кілька гарних строф отсі стихи :

А я собі гуляю
 Як рибка по Дунаю.

Стоялам на колодці
 Моргалам на молодці,

З гаю молодці, з гаю
Я чорні очі маю.¹⁾

В тій строфі зближив ся знов Залеский до народної піснї і знов від неї відходить не зміняючи характеру цілости.

Na kładce nuż w swawole,
Płasać i mrugać w pole,
W lot z dala młódź się zrywa,
Bom taka czarnobrewa.

Тую саму строфу вставив Залеский до іншої веснянки п. з. „Czarnoksiężniczka“.

Do mnie, do mnie chłopczy młodzi
Czarne oczy mam.

Такий самий характер має друга шумка п. з. „Śliczny chłopiec“.²⁾ Текст піснї народної, котра єсть її першовзором, подаю із збірника Чубінського.³⁾

А я люблю Петруся
А сказати бою ся,
Ой біда не Петрусь
Біле личко чорний вус.
Wzniosły, smukły i młody
O nielada urody,
Śliczny chłopiec, czego chceś
Czarny wąsik, biała płeć.

Як не виджу Петруся
То від вітру валю ся,
Ой біда і т. д.
Gdy się spóźni godzinę
To mi tęskno aż ginę,
Śliczny chłopiec i t. p.

Дальше знов поет розвиває ширше мотиви, зазначені лишень в народній піснї, і в їх дусї творить нові строфи, в котрих пробиває ся та сама простота і наївна сердечність, якою дине отся українська пісня. За примір нехай нам послужить послїдна строфа, до котрої не бачимо аналогічного місця в народній піснї:

Co to będzie och dalej
Żeby my się pobrali,

¹⁾ Пісню народну подаю із збірника Чубінського Труды V. 13. Нр. 32. вар. гл. у „Wacł. z Oleska“ (str. 446. Nr. 358).

²⁾ Pisma, II. 176.

³⁾ Труды, V. 101; вар. ibid. с. 223; Wacł. z Oleska, 256.

Śliczny chłopiec, czego chceć
Czarny wąsik, biała pleć.

Як бачимо, пересьпів сеї пісьні доволї гарий; лишень рефрен: *Śliczny chłopiec, czego chceć* і т. д. переведенїй не зовсім зручно.

X.

Найвизначнійше місце межі легкими блискучими творами Залеского, котрі він сам називає „фантазіями“, займають: „*Rusałki*“ і „*Kalinowy most*“; їм посвятимо сеї розділ праці.

Trzeba chcąc czucie rozszerzyć
Tworzyć bóstwa i w nie wierzyć.

Сесї стихи помістив Залеский яко „motto“ перед заголовком своєї поеми п. з. „*Rusałki*“ і зовсім справедливо. Божества, котрих імя має ціла фантазія, такі, яких він нам малює, існували лишень в уяві Залеского; сам їх собі сотворив. Люд український зовсім інакше представляє собі ті богинї. Не буду тут вдаватись в подрібний розбір сеї поеми. Що тикаєсь єї відносно до українських пісень народних, то жадна з них по моїй думці не відіграла ніякої ролї в генезі „*Русалок*“. Пісьня, що зачинаєсь „*Fit, fit, fit, fit przepióreczko*“, про котру сам автор пише, будьто би она живцем взята з української пісьні народної, не міг я віднайти в українських етнографічних збірниках.

Селибсьмо мали перевести глибшу аналізу поеми п. з. „*Rusałki*“, то переконалибсьмо ся, що частини поетичних материялів, котрі бачимо в сьому творі Залеского, треба нам шукати поза Україною, а іменно у німецького романтика Е. Фрідр. Шульце. Твір сього поета: „*Die bezauberte Rose*“, виданий р. 1818, зовсім відповідає любовним мріям Богдана, коли він писав свої „*Русалки*“. Ті богинї Залеского зовсім не подібні до тих русалок, яких сотворила уява українського люду, — пригадують живо „феї“ Шульцого. Часть уступу п. з. „*Cudowność*“¹⁾ відповідає 22, 23, 24, а особливо 25, 26 і 27 строфі першої пісьні поеми: „*Die bezauberte Rose*“. Русалки отже Залеского суть по моїй думці наслідком змішання тих понять про русалок, які має український люд — і плоду фантазії німецького романтика; із тих то материялів та із своїх тодішних стосунків любовних склав Богдан твір майстерський під виглядом форми, в стилу собі лишень властивому.

Зовсім інший характер має друга фантазія п. з. „*Kalinowy most*“. Перша єсть погідним молодечим фантазованьом про любов та єї

¹⁾ Pisma, I. str. 100, 101, 102.

дива — а друга виражає глибокий жаль за минушою буйною молодістю, єсть признакою, котра вказує, що фізичні і духові сили поета зачали вже тоді марніти.

Головний помисл, котрий Хмельовский називає сто разів поетичнійшим від усіх споминів і жалів поета за молодістю¹⁾, оснований на вірованнях і піснях українського люду. „Український народ“, каже сам поет в дописці до сеї фантазії, „любить символічні порівняння: улітає радо до тої тайної симпатії межі природою а чоловіком. Житє людске, се у нього вода, що бурливо пливе: молоді літа, се милі гості, що вибігають десь на калиновий міст, за котрими треба гнати з цвітами, щоби попрощатись. Калиновий отже міст, се мов якась чародійна кладка на водах житя, по котрій мрія за мрією весняних літ раз на все вимикаєсь.“²⁾

Слова сесі Залеского не о стілько виражають віровання українського люду, о скілько суть єго власним поетичним поясненєм народних пісень, що висьпівують жаль за минувшими молодечими літами.³⁾

В отсій піснї містить ся головна основа „Калинового мосту“.

Воли мої половні, чому ви орете?

Літа мої молодії, чому марне йдете?

Літаж мої молодії, тож ми жаль за вами

Злає ми ся, що я не був годиноньки з вами.

Запряжу я штири конї, коні вороненькі,

Та полечу здоганяти літа молоденькі.

Та буяю, ні гадаю, літа здоганяю,

Пішли літа з сього свїта як лист по Дунаю.

Здогонив я свої літа на кленовім⁴⁾ мості

Та верніть ся літа мої, хоть до мене в гості.⁵⁾

¹⁾ Studya, II. 383.

²⁾ Pisma, I. 257—258.

³⁾ Чоловіка, що тужить за щасливими молодечими літами, порівнує піснь народна до орла що літає високо, як се бачимо в слїдуючій ревної піснї:

Летить орел понад морем по високій високоєсти,

Плаче козак старесенький да по своїй молодости.

Літа мої молодії, де ви ся подїли?

Чи ви в луги чи в байраки гет від мене полетїли?

Літаж мої молодії, де ви ся подїли?

Завили ся в кленовий лист, да в ліс полетїли? [Максимовичь, Укр. народ. пїсн. 1834. I. 170. Нр. 38; — порівн. Zeg. Pauli II. 80].

⁴⁾ У Кольберга [Pokusie II. 131] кленовім мості; *ibid.* Nr. 214. кедровім мості.

⁵⁾ Kolberg, Pokucie, II. 131. Nr. 215.

Деякі гадки і образи поетичні краще суть віддані в слідуєчому варіанті сеї піснї:

Запрягайте хлопці коні, коні вороні,
 Доганяйте літа мої, літа молодні.
 Ой догнали літа мої в калиновім мості:
 Верніте ся літа мої хоть до мене в гості.
 Не вернем ся, не вернем ся, не будем вертать ся,
 Булож тобі молодому, було шанувать ся..
 Не вернем ся, не вернем ся, не маєм для кого
 Не вмів єсь нас¹⁾ шанувати як здорова свого.²⁾

Отся строфа основана на тих піснях становить ядро цілого поетичного помислу фантазії „Kalinowy most“.

Woda duża i burzliwa,
 Kalinowy most mój stoi,
 Spodem ku mnie przyhukiwa,
 Wala, wala goście moi.
 Wślad za nimi tu na moście,
 Wślad ostatni puszczam kwiatek,
 Bądźcie zdrowi mili goście,
 Nie zawrócę młodszych latek.³⁾

Строфа сеся повторяєсь, кілька разів впроваджує поет на калиновий міст нову громадку споминів з щасливої своєї молодости:

Bądźcie zdrowi goście mili!

Кличе поет, коли пращаєсь із послідною юрбою споминів:

Wody codzien mętniej płyną,
 Co dzień smętniej serce kwili...
 Darmoż, darmo Ukraino
 Piewcy twego mija latko,
 Oj zapłaczmь po cichutko,
 Więdnę wcześniej moja Matko...
 Z utęsknienia, och ze smutku.
 A ustawnie mi się marzy
 O minionej lubej wiośnie,
 Gdym sam jeden i miłośnie
 Budził z mogił twych guślarzy!⁴⁾

¹⁾ У Чубінського: [Труды V. 83, Нр. 174]: „Не вмів же ти шанувати здоровечка свого“.

²⁾ Українські піснї, видав Данило Каменецкий, Петерб. 161; порівн. Чуб. Труды II. 129.

³⁾ Pisma, I. 257.

⁴⁾ Pisma, I 273—274.

Леде! Весна поетичного вітхення, весна молодечого одушевлення безповоротно для Залеського минула; з его ліри не пливуть уже звуки чисті, мельодійні, жваві, але понурі, холодом проймаючі зойки, сповиті в туман містицизму. Декотрі гарні уступи „Калинового мосту“, — се послідні „милі гості“ з чудової країни споминів молодечих літ Богдана.)

XI.

Українські народні піснї, на котрих виплекав ся талант поетичний Залеського, не могли не полишити свого сьліду і на мові его поезий.

Уже сам зміст їх, взятий з життя українського народу або і просто із українських пісень, приневолював поета користуватись для вірнійшої характеристики українсько-руськими словами.

І так описуючи сцени з життя українського люду, входячи в его сьвітогляд, натякуючи на его вірованя та обряди, уживає таких українських слів, котрі мають в тому обемі своє стереотипове значінє: н. п. zozula (I. 266)²⁾ = возуля (вмісто kukulka); trut ziele (I. 198) = трут-зіле = тройзіле; lubystek (I. 255) = любисток; tuman (I. 136) = туман; oman (I. 244) = оман; bis (II. 174) = біс (bies); czort (II. 269) = чорт (вм. czart); bojaryni (II. 76) (вм. družbowie weselni) = бояре; chorowody (II. 143) = хороводи; guślar (IV. 192, I. 255) = гусяр; torban (I. 136) = теорбан (також торбан); prysiudy (II. 63) = присюди.

Малюючи житє козацке мусїв знов поет натрафити на предмети, образи і понятя, котрі або насамперед відбили ся в мові руско-українській (часом взяті з татарської мови) або на котрі нема зовсім в польській мові відповідних слів н. п. buńczuk (I. 138), buńczuczny (ibid) = бунчук, бунчучний; kureń, kurenny (IV. 4) = курень, куренний; koszowy (IV. 17) = кошовий; czajka (IV. 11) = чайка; bajdak (II. 144) = байдак; Sicz = Січ; ług (IV. 4) = луг; majdan (II. 83) = майдан; bajrak (II. 37) = байрак; slobodzki (I. 260) — слободцький; porohy (I. 233) = пороги.

Обряди церковні і релігійні звичаї руско-українського люду мусїли Залєському також піддати свою пайку слів, чужих польській мові: на пр. Spas (II. 15) = Спас; ładan (I. 133) — ладан; władyka (II. 226) =

¹⁾ „Калиновий міст“ написав Залєський коло р. 1839, як про се сьвідчать спомни Сев. Духинської (Bibliot. Warszawska r. 1886 t. II str. 382).

²⁾ Числа римські означують том, а арабскі сторону львівського виданя (з р. 1877) поезий Залєського, де знаходить ся відповідне слово.

владика; przystół (II. 225) = пристіл; kryłos (II. 15) = крилос; carskie Wrata (II. 226) = царські врата; lik (II. 116) = лик; chram (I. 78) = храм; czerńcy (II. 119) = черці; ihumen (II. 15) = ігумен; monastyr (II. 15) = монастир; mołebień (II. 134) = молебень; metropolita (II. 117) = метрополіта; wira (II. 119) = віра і т. д.

Але пригляньмося важнійшим язиковим проявам, які дають ся завважати в українізмах Залеського.

1) Деякі слова взяті з руско-української мови задержують руску фонетику.

a) **h** вмісто **g**: hromada (II. 58) = громада.
 gospodarzyć (II. 73) = господарити.
 rozhovor (I. 241) = розговор.
 poroży (I. 147, I. 233) = пороги.
 hukać (I. 205) = гукати.
 przyhukiwać (I. 273) = пригукувати.
 hoży (I. 140) = гожий.
 kniahinia (I. 270) = княгиня.
 hołowa (II. 154) = голова.
 horują (IV. 61) = горюють.

б) **u** в м. **a, e**: siudy } сюди.
 tudy } (II. 63) = туди.
 prysiudy } присюди.
 gułlara (genet.) (IV. 198) = гусляра.
 niezabudka (IV. 5) = незабудька.
 rozpukłych (I. 194) = розпуклених (розпуклих).
 ług (IV. 4) = луг.

в) **oło, oro** в м. **ło, ro**: młodziac } (I. 147) = молодець.
 młojec }
 poroży (I. 147) = пороги.
 hołowa (II. 154) = голова.
 korol (II. 17) = король.

г) **no** в м. **nie**: chmurno } хмарно.
 smutno } (II. 64) = смутно.
 wietrzno } —
 nudno } нудно.
 dworno (II. 76) = — —
 pewno (I. 151) = певно.

д) lubystok (I. 255) = любисток.
 kniaź (I. 138) = князь.

wira (II. 119) = віра.
 molebeń (II. 134) = молебень.
 czort (II. 269) = чорт.
 trochi (II. 184) = трохи.

2. Часом українсько-руські слова зовсім не суть спольщені:

porohy (I. 233) = пороги.
 prysiudy (II. 63) = присюди.
 hołowa (II. 154) = голова.
 korol (II. 119) = король.
 rozhowor (I. 241) = розговор.

3. Інші знов спольщені лишень по часті під виглядом фонетичним.

guślarz (IV. 198) = гусяр.
 młodziac (I. 147) = молодець.
 przyhukiwać (I. 273) = пригукувати.
 niezabudka (IV. 5) = незабудька.
 syzopióry (II. 144) = сизоперій.

4. Декотрі слова зовсім спольщені під виглядом фонетичним.

winograd (II. 77) = виноград.
 bodziak (I. 205) = бодак.
 przystół (II. 15) = пристіл.
 klik (I. 221) = клик.
 kraśnolicy (I. 211) = краснолицій.
 kraśnopióry (II. 114) = красноперій.
 klekot (I. 269, 152) = клекіт.
 wzorzec (II. 141) = взорець.
 liwady (IV. 15) = левади.
 nizać (IV. 10) = низати.
 czerniec (II. 119) = чернець.
 bezludzie } (IV. 21, 77) = безлюде.
 bezchlebie } = безхліба.
 rówieśni (IV. 114) = ровесні.
 nizem (IV. 62) = низом.
 naślednica (II. 134) = наслідниця.
 krasawica (II. 147) = красавиця.
 pobratymy (I. 222) = побратими.
 bylinka (II. 135) = билинка.
 mizina (II. 141) = мізинна (мізинець).
 właść (II. 141, IV. 119) = власть.
 bogomodlec (II. 134) = богомолець.

przyzostać się (IV. 5) = привістати ся.

nadbać sobie coś (IV. 63) = надбати собі.

5. Часом слова українсько-руські задержують руску фонетику, а мимо того не разять польського уха, бо свобідні від тих прикмет, котрими руска фонетика відріжняє ся від польскої:

krasa (I. 242) = краса.

um (I. 215) = ум.

dumka (I. 17 і т. д.) = думка.

lubka (I. 198) = любка.

zazula (I. 266) = зазуля.

rusa kosa (I. 140) = руса-коса.

oman (I. 244) = оман.

ostrowy (I. 108) = острови.

kajać się (II. 65) = каяти ся.

podumać (I. 257) = подумати.

zadumany (I. 259) = задуманий.

6. Декотрі слова, взяті з українсько-рускої мови, тому затримують руску фонетику, бо не мають в польській мові слів фонетично анальоґічних.

hoży (II. 140) = гожий.

hukać (I. 273) = гукати.

niezabudka (IV. 5) = незабудька.

rozhowor (I. 241) = розговор.

7. Інші знов затримали руску фонетику, хоть мають фонетично анальоґічні слова в польській мові.

bis (bies) (I. 171) = біс

hospodarzyć (II. 73) (gospodarzyć) = господарити.

guślar, guślarz (I. 255) (gęślarz) = гусяр.

poroży (I. 233) (progi) = пороги.

rozpukłych (rozpękłych) (I. 194) = розпуклих.

8. Деякі слова спільні язикови польському і рускому, ужиті в сему значіню, яке мають в рускій мові:

zorza (I. 142) = gwiazda = зоря.

proch (II. 31) = pył = порох.

9. Подибуємо також у Залеського цілі звороти рускі хоть спольщені.

na wzawody (II. 75) = на взаводи.

na dobry dzień (II. 58) = на добрийдень.

żał się Boże! (I. 225) = жаль ся Боже.

10. Рідше знаходимо флексійну форму руску.

luda (II. 33, 142) вм. ludu = люда.

kani (II. 69) вм. kania (nom.in.) = каня (діяль. кані).

11. Деякі слова, взяті Залеським з українсько-руської мови, суть походження церковно-славянського.

carskie wrata (II. 115) = царські врата.

władyka (II. 226) — владика.

Spas (II. 15) = Спас.

chram (I. 78) = храм.

ładan (I. 133) = ладан.

lik (II. 117) = лик.

12. Другі знов слова, запозичені Залеським з рускої мови, дістались до неї з языка грецького за посередництвом мови церковно-славянської.

ihumen (II. 15) = ἱερομόνως = ігумен.

monastyr (ibid) = μοναστήριον = монастир.

kryłos (ibid) = κληρος = крилос.

diakon (II. 15) = διάκονος = діякон.

13. Часом бере Залеський з українсько-руської мови слова, що мають походження татарське або турецьке.

majdan (II. 83) = майдан.

bajrak (II. 37) = байрак.

buńczuk } (I. 138) = бунчук.
 buńczuczny } бунчучний.

basztan (IV. 97) = баштан.

torban (I. 136) = торбан.

bajdak (II. 144) = байдак.

14. Велике число чувственників, се прикмета языка українсько-руського.¹⁾ Тому Залеський бере їх часом з того языка.

cur tobie! (IV. 8) = цур тобі!

cyt, cyt! (II. 94) = цит, цит!

ała, drała! (II. 36) = гала-драла!

ura ho! (I. 131) = гура га!

na dobrydzień! (II. 58) = на добрийдень!

żał się Boże! (I. 225) — жаль ся Боже!

15. Мова українсько-руська, особливо поетична, дуже любить ся в словах здрібнілих (deminutiva); тому і Залеський, хочачи зблизитись до

¹⁾ Порівн. Dr. Em. Ogonowski: Studien auf dem Geb. d. ruth. Spr. s. 314.

пісень українських, уживає слів здрібнїлих, утворених способом властивим рускій мові :

siostrzyca (I. 222) = сестриця.

bylinka (II. 135) = бплинка.

16. У Залеского подибуємо дуже часто слова зложені (composita) [українсько-руська мова ними дуже радо послугуєсь] взяті з рускої мови, або утворені в її дуці:

chórowody (IV. 134) = хороводи.

kraśnopióry (I. 101) = красноперий.

złotopióry (I. 211) = золотоперий

syzopióry (II. 114) = сизоперий.

kraśnolicy (I. 211) = краснолиций.

zielonokosa (I. 237) = зеленокоса.

słowomocen (II. 142) = словомоцен.

złotostrunny } (I. 102) = золотострунный.

złousty } = золотоустий.

bezludzie } (IV. 21) = безлюдє.

bezchlebie } = безхлібе.

bogomolce (II. 134) = богомольці.

cudotwórca (II. 141) = чудотворець.

złotobramy (IV. 6) = золотобрамий.

złotowierzchy (ibid) = золотоверхий.

półkównicy (IV. 24) = полководці.

wieńconośny (IV. 233 =) (вінценосий) {

sławopiewca (ibid) =) (славопівець) {

wieńconośca (II. 143) =) (вінценосець) {

latopiscy (II. 102) = літописці.

неужив.

Ось і перегляд найважнійших українїзмів, що дістались в великій мірі за посередництвом українських пісень народних до поезій Б. Залеского.

XII.

Щоби показати стосунок поезій Б. Залеского до українських пісень народних і вплив їх на Богдана взагалі¹⁾ мусимо ще раз зібрати коротко найважнійші гадки, розвинені в попередних частинах сеї студії, додаючи при тій нагоді ще деякі нові подробиці.

¹⁾ Я не мав намірення показати точно усі дрібні відтінки сього впливу: тут хотило мені о виразні сліди, о головні признаки впливу українських пісень народних, які подибуємо в деяких поемах Залеского.

Залеський міг зовсім справедливо сказати, що „piastunką mi była ludu дума, nim serce rozbrzmiało w swojej nucie“²⁾.

Народна пісня, в котру він вслухував ся в дитячому віці, розвинула в ньому поетичне успособлене, котре вже тоді мож було завважати в хлопчині. Пізнійше „була українська дума тим леготом, котрого подув добував з серця поета мов з арфи чудові звуки“. Якій се були звук, і о скільки в них мож було розпізнати тони самого леготу, що їх викликував?

В перших творах Залеського, н. п. в „Dumie o Waślawie“ і др., бачимо лишень зміст народної пісні. Їх форма се незручна ще свита, зроблена на клясичну моду. Не багато ріжнить ся стилем від сеї думи „Janusz Bieniawski“; але тут бачимо вже дрібні жемчуги народної поезії, вставлені доволі ще незручно в незовсім відповідну оправу власної єго композиції. В дальших поемах подибуємо що раз більше елементів, взятих з українських пісень народних, але поет получив їх з собою таким оригінальним, таким дивним способом, що годі їх там нераз розпізнати.

Вияток під тим взглядом становлять декотрі „думки“ і „шумки“, котрі суть майже дословними переводами українських пісень, хоть і ту, як ми бачили, не зовсім удаєсь поетови вирватись із зачарованого круга — із властивостей євого поетичного таланту.³⁾ Прикмети сі завважав на собі сам поет:

Pierwiej z sercem dźwięk pogodzę,
I czyściejszy, upiększony
Po samotnej puszczał drodze.³⁾

Той отже дар прикрашування народних мотивів додає єго творам характеристичного блиску, але стирає з них первістну барву. Вроджена сеся прикмета єго таланту перемінила ся пізнійше у Залеського в означену теорію, по котрій користав він із народної поезії.

¹⁾ Pisma, II. 45, i IV. 65.

²⁾ Се, що говорить І. Бравдее про англійського поета, Томса Моора [Гл.: Głównie prądy literatury europejskiej w XIX. stóleciu, t. IV. str. 219.] дасть ся майже до слова сказати про Залеського:

„Має він еротичну фантазію, як другі поети еротичну пристрасть. Любить він усе, що єсть гарне, ніжне, вибране лагідне і ясне, само для себе без пристрасти, або контрасту. Не подає він ніколи оповіданя переповненого подїями, ніколи не представляє сильного контрасту, і не загребує ніколи чувства довгою, глибокою задумою. Любить він цвіти, дерева, а не єго коріне. Предмети, котрі єго причаровують, пррчаровують го першим вражінєм; суть онн гарні, осліплюючі блищать перед зміслами, займають більше око і ухо як серце.“

³⁾ Pisma, I. 179

Pieśni ludu — jedwabników
 Przędza na wiatr lśniąca, lekka,
 Któs jej doda świetnej krasy,
 Umaluje, złotem przetka,
 I na wieczne, wieczne czasy
 Adamaszki i atłasy,
 Na królewskie gdzieś pokoje
 I na dziewic wszystkich stroje.¹⁾

Залеский звичайно так сильно малював первістне прядиво, так густо перетикав тканину витворами своєї власної уяви, що в „адамашках“ тих ледво ту або там виглядала народна тканина, хоч вона часто, як ми се бачили, становила головний помисл поетичного твору. Сесю первістну людovu українську основу старали ми ся по можности видобути на верх з під золочених оздіб самого поета.

В історичних думках Залеского стосунок той доходив до сього ступеня, що поет покидає зовсім основу народної поезії, а навіть історії, лишень плід своєї ясної уяви перетикає ту або там прядивом народних українських слів і образів поетичних.

Тому „лицарські рапсодії“ Залеского з життя козацтва мають відмінний характер, і зовсім інчим переняті суть духом, як історичні народні українські думи.

Того роду твори Залеского впливали вже з его ідеї, а іменно, щоби „Поляне з над Дніпра збратались з Полянами з над Висли“.

В тій цілі представляє нам поет в своїх думках історію не таку, яка була, але таку, яка відповідала его снам і ідеалам.

Lachy-Sławianie, jak w moich snach,
 Jak w mojej nucie, słowach i pieśni,
 Byliby sobie bracia rówieśni.²⁾

Се, що ми доси сказали про відносини поезій Залеского до пісень народних, відносило ся більше до їх змісту. Під взглядом форми і артистичного оброблення усі майже критики признають Залескому незвичайні прикмети. Міцкевич каже, що „Залеский буде все до розпуки доправляти тих, котрі би хотіли полюбити штуку для самої штуки“.³⁾ Навіть В. Цибульский, котрий думає, будьто би ті, що наслідують людovu поезію, ніколи не внесуть ся до правдивої штуки⁴⁾, одушевляє ся зверх-

¹⁾ *ibid.* II. 103.

²⁾ *Pisma*, IV. 206.

³⁾ *Rzecz o literaturze słowiańskiej, rok drugi 1841—42 str.* 239.

⁴⁾ „Таких поезій, утворених самим людом, не наслідують ся, ті, що їх наслідують, як Залеский, ані межі людом ані серед читаючого сьвіта не суть популярними,

ною будовою поезій Залеського, і дивує ся, звідки бере він свої ритми і ритми? „Суть они у нього такі рухливі, такі легкі, що під тим взглядом ніхто му не може дорівняти“. ¹⁾ На слід сеї загадки, до котрої по думці Тишинського ²⁾ „сам лишень Залеский має ключі“, трапив уже Цибульський, говорячи, що мова Залеського єсть немов мелодія пісень українських. ³⁾ Так! Звучний і легкий ритм більшої частини поезій Залеського се ритм українських пісень народних, котрий так тісно зв'язаний з їх мелодією. Уже з тих пісень Залеського, котрі ми порівнювали з українськими народними піснями, моглисьмо переконати ся, що він присвоїв собі в цілости не лишень ритм поодиноких стихів, але і будову метричну цілих строф. Типовими ясними примірами на се єсть такі думки, як „Młodo zaswatana“, „Wujazd bez powrotu“, „Dwojaki koniec“, „Zachowana“, „Pochód“ і шумки „Śliczny chłopiec“, „Ladaco“ і т. д.

Українські шумки взагалі, в котрих будова така легка, свобідна і мелодійна, подали Залескому найбільше метричних взорів, і до них мусів би звернути ся той, хто би хотів докладно під сим взглядом розслідувати твори Залеського, котрі займають так значне становище в історії польської ритмики. Що тикаєсь отже мелодійности стихів, котру він завдячує українській народній поезії, можна про нього сказати, его власними словами, що він

. . . . . na gody narodowe
W dumie złotej lub piosence,
Ruska nute, polska mowę

не втиснуть ся до глибини народного життя, а з другого боку хоть мають претенсію, не внесуть ся до правдивої штуки. Що pomoже, еслибисьмо собі присвоїли цілий крам образів, метафор слів, наколи з ними не сполучимо висшої думки?“ [Odczyty o poezji polskiej w pierwszej połowie XIX. wieku, str. 323]. Противний погляд на сю справу висказав Вацлав з Олеска: „Хтож заперечить, що народні пісні, будучи образами, в котрих кожний нарід найвірнійше має свій характер і винуряє свої чувства, описуючи звичаї і всякий обичай, — єсть найдокладнішими речниками життя на родного“. [Гл. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, Lwów r. 1833. Rozprawa wstępna str. XVI] „Поезії Міцкевича і Залеського визначають ся без взгляду на думки сьвіжости мови, чимсь новим в способі виражування своїх гадок, чого від разу не можемо понятти, а що, коли близше застаномо ся, представляє ся намяко спосіб висловлення, гастосований до природи а уживаний людом особливо в его піснях“ [ibid. XXI.] О скілько сеся послідна думка вправдива, о скілько она тикаєсь Залеського, старали ся ми висше показати

1) Odczyty o poezji polskiej str. 233.

2) Rozbiory i krytyki III. 185.

3) Odczyty str. 232.

Jak dwie siostry, dwie królowe
 . . . . . wiódł pod ręce.⁴⁾

Прегарні, звучні і незвичайно докладні рими, се вже заслуга самого Залеского, бо народна поезія, що має звичайно рими дуже свободні і недокладні, могла єму в тім взгляді хіба дуже скупого достарчити матеріялу.

Знане українсько-руського язика, котрого поет научив ся в молодости, а котре відсвіжував собі при помочи пісень народних, причинило ся не мало до сформованя ся у нього такої мови, якою він орудував. Хотячи додати своїм поезиям місцевого кольориту уживав Богдан дуже часто українських слів, котрі відповідно польонізував.²⁾ В тім взгляді представляє мова Залеского дуже цікавий предмет для знатока і историка польского язика.³⁾

Але докиньмо ще на закінченє кілька слів до характеристики стосунку поезій Б. Залеского до українських народних пісень.⁴⁾

Хоть пісьні ті, як ми се бачили, так велику відограли ролю в історії поетичного творчества Залеского, хоть так сильно вплинули на характер єго поезій, мимо того лишень дуже мала їх частина написана в народному дусі. Впливало се вже з природи єго поетичного таланту, котрий не в міру сильно вибуяв в абстракційному напрямку.

Тут приходять мені на думку слідуючі слова польского письменника Ђд. Одинця.

„А тыяш ти“, пише він звертаючись до Залеского в своїх „Споминах“⁵⁾, „між іншими того жайворонка, що то хотячи ніби присісти на житному колосю — котре під ним угиналось, взбивав ся знов до гори,

¹⁾ Pisma; II. 98.

²⁾ Найбільше українізмів бачимо в поемі п. з. „Trechtymirowski monaster“ (Pisma, II. 108.)

³⁾ В пізнійших літах, хоть поет сам не уникав українських слів, виступав супроти „przedrzeźniania ruszczyźnie wbrew smakowi i czystości naszego języka. [Listy Zaleskiego do A. Mickiewicza, Kłosy, 1886. XLIII. 119. (лїст датований: Fontenebleau 6. lutego 1842)].

⁴⁾ По докладнійшому розборі людowego українського елемента в поезиях Залеского перестають бути пустими фразами всякі порівняннє. Зрозуміємо тепер і слідуючі слова Спасовича: „Обєм матеріялів поетичних Залеского був ограничений. Стосунок їх до єго фантазії єсть такий, що все проміне дійсности, котре проходить через сєсю фантазїю, заломлюєсь дуже сильно, і дає хроматичні образи. Кождий промінь перетворюєсь в дугу, а за тими дугами, трелями і кольоратурами, за натовпом найсуб'єктивнійших чувств никнуть первістїя мотиви і суть цілі поеми, котрих зміст можна би подати лишень з великою трудністю. [Geschichte der slavischen Literaturen von Rypin u. Spasowic, Leipzig, 1883 S. 221].

⁵⁾ „Wspomnienia z przeszłości“ A. E. Odyńca str. 415.

і щебетав що раз голоснійше? Ти порівнював его жартом до духа поета, що хотівби оперти ся на земних підпорах“.

З тим жайворонком мож порівнати самого Залеского. Буйна, легка его уява уносила го понад сьвіт земний в країну ідей і мрій. Колосе народної поезії, що виростло з реального ґрунту, з життя і чувств люду, угинало ся під ним; він знов взбивав ся в країну улуди, але рівночасно віддаляв ся від дійсности. Тому его поезії, в більшости випадків, о тільки мають виразну форму, о скільки суть вірною відбиткою дійсности, о скільки дух поета, мов той жайворонок, тріпаючи крильцями удержав ся на колосю української народної поезії.

Олександр Колесса.

Р. 1892.

Про заснування і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові.

Прояви живішого літературного руху шістдесятих років на Україні не могли остати без впливу на літературні і національні змагання українсько-руського народу в Галичині. Осередком літературного руху шістдесятих років в Галичині стали часописи „Вечерниці“, „Мета“, „Нива“ і „Правда“, звідси розходилися соняшні проміння, що розбуджували поміж нашою суспільністю національну свідомість. Поміж свідомою своєї національності інтелігенцією почувалась потреба заснування товариства для просвіти селян і міщан а також для видавання літературних і научних творів та шкільних книжок гімназійних в руській мові. Так повстало в 1868 р. товариство „Просвіта“.

Однак небавом показалося, що просвіта селян та міщан сама про себе вже чималу вкладає задачу і тому видавництва літературні і научні належало би полишити іншому товариству, котре би дбало про розвиток нашої мови, літературу і науку в рідній мові. З кінцем 1873 р. повстало у Львові товариство ім. Шевченка на основі статуту, потвердженого ц. к. намістництвом дня 11. грудня 1873, заходом девяти патріотів, з котрих лише трьох остало між живими іменно: Др. Омелян Огоновський, професор руської мови і літератури в університеті львівським; Юліян Романчук, професор гімназії у Львові і Теофіль Барановський, інжинір виділу краєвого у Львові. Всі інші основателі вже між покійними, а іменно: Степан Качала, Михайло Димет, Др. Корнило Сушкевич, Др. Олександр Огоновський, Льонгін Лукашевич і Михайло Коссак. Сі перші основателі товариства ім. Шевченка признали потребу заснування власної друкарні, позаяк думали, що сим спо-

собом найскорше зможуть підпомагати рух літературний і науковий. Перевести сю думку в життя прийшлося їм тим легше, позаяк окрім жертв, зложених 33-ма Русинами галицькими, обдарували нове товариство вельми щедрими дарами покійні вже патріоти з України Івнї Милорадовичева а опісля Михайло Жученко. Слава і честь сим щедрим патріотам, що допомогли утворити огнище для літературно-наукових праць і видань українсько-руських, а історія нашого національного розвитку з великою пошаною запише їх імена на своїх листах.

Друкарня заснована в 1874 р. чимало причинила ся до розбудження літературного руху в Галичині, позаяк товариство подавало в своїй друкарні мірні ціни і кредит видавцям і письменникам. Іменно підпомагало товариство часопись літературно-наукову „Правда“ і видало своїм накладом літературно-наукову часть XI. річника і XIII. річник „Правди“. В р. 1885 переняло товариство від проф. Омеляна Партицького часопись для руських родин „Зоря“ і видає її досі, завівши в ній від двох років ілюстрації. Окрім того видало товариство ім. Шевченка своїм накладом окрімно: Дра Ом. Огоновського Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Історії руської літератури чотири томи (5-ий том друкує ся), Е. Горницького Діва Орлеанська, повісти Івана Левицького: Над Чорним морем і Навіжена, Подоленка К. Т. За громаду і В. Чайченка Повісти, два томи (третій друкуєть ся). Коли-ж до того додамо, що мало що не всі видання періодичні і неперіодичні українсько-руські і книжки шкільні руські для гімназії друкують ся в друкарні товариства, то се може бути певним доказом, яку велику вагу має друкарня товариства для національно-культурного розвитку українсько-руського народу.

А все-ж таки при найщирших змаганнях своїх членів не змогло товариство ім. Шевченка вповні сповнити сеї великої задачі, що-б справді стати осередком і огнищем розвитку літератури і науки українсько-руської. Адміністрація друкарні і фінансова сторона товариства забирали кожночасному виділови товариства вельми багато часу і виширали літературні і наукові змагання на другий плян. Коли тимчасом інші навіть дрібнійші народи славянські плекають свою мову і розвивають літературу і науку в своїх академіях наук, нарід українсько-руський не тільки не має академії наук, але не витворив навіть справді наукового товариства, котре могло-б положити підвалини до будучої святинї наук.

Потребу такого наукового огнища почували всі щирі Русини і вважали товариство ім. Шевченка єдино можливим, щоби воно приняло ся за таку задачу, завівши у себе відповідну науковим вимаганням органі-

зацию. Вже V-ті загальні збори товариства д. 7 в. ст. цвітня 1890 р. розбирали проєкт зміни статутів, поданий проф. Ол. Барвінським відповідно бажанням українсько-руських патріотів і прихильників товариства. Однак збори не спромоглися полагодити сеї справи і поручили новому віділові, скликати ad hoc нові загальні збори.

Шесті загальні збори товариства ім. Шевченка з д. 1. (13.) марця 1892 р. зазначили почин нової доби в розвитку і поступі товариства, позаяк постановили підняту на V. загальних зборах перемену товариства на „наукове товариство імени Шевченка“. Статут змінений, ухвалений загальними зборами, подано до ц. к. намісництва, а скоро ц. к. намісництво прийме до відомости сю зміну, буде могло товариство уконституувати ся на нових основах. Та поки зможемо оповістити повий статут в цілій основі, скажемо тут кілька слів про нову організацію товариства. Наукове товариство ім. Шевченка має плекати та розвивати науки в українсько-руській мові та штуки і збирати та зберегати всякі памятки, старинности і наукові предмети України-Руси. До того мають служити: наукові дослїди з фільології руської і славянської та історії українсько-руського письменства і штуки, з історії і археології України-Руси, а також з наук філософічних, політичних, економічних і правничих, математичних, природних з географією і лікарських; відчити, розправи і розмови наукові; з'їзди учених літератів і артистів; видання наукових „Записок товариства ім. Шевченка“ і інших творів наукових; збирання материялів до бібліотеки і музея; премії і підмоги ученим, літератам і артистам, а на останку удержуванне друкарні і книгарні. — Товариство має поділити ся на три секції: фільологічну, історично-філософічну і математично-природничо-лікарську. Для деяких справ наукових може бути вибрана окрема комісія. Товариство полагоджує свої справи на загальних зборах, засіданнях віділу, секцій і комісій. Засідання наукових секцій мають відбувати ся що місяця, загальні збори найменше раз в році. Товариство має складати ся з членів дійсних (2 р. вписового одноразово і 3 р. щорічної вкладки), основателів (50 р. одпоразової вкладки) і почесних. — Віділ для управи товариства має складати ся з голови, 5 членів (заступника голови, бібліотекаря, секретаря, редактора видань товариства і адміністратора майна) і 2 заступників. Окрім того входять до віділу директори секцій або вибрані секцією референти секційні.

Пускаючи в світ I. том „Записок наукового товариства ім. Шевченка“ з вісткою про сю вельми досяглу реформу нашого товариства, маємо повну надію, що всі щирі прихильники розвитку українсько-ру-

ської мови, літератури, науки і штуки громадно приступати муть до нашого товариства і помагати муть в єго науковій роботі, а також покладаємо надію, що між українсько-руськими патріотами знайдуть ся наші Стросмаєри і Глявки, котрі матеріяльними засобами допоможуть колись на підвалинах нашого товариства здвигнути українсько-руську академію наук і штук!

Відень в жовтні 1892.

Олександр Барвінський.